

sociologický časopis

6

ROČNÍK 23

1987

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Společenské vlastnictví, způsob života a zájmy ● Sociologie práce a její význam pro sociální prognózu ● Rozdělovací procesy a životní úroveň ● Vzdělanostní struktura ČSSR v letech 1960—1980 a varianty

jejího dalšího vývoje ● Synergetický model formování názorů v společnosti ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie 6

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jiřská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 6/1987

STATI

- Růžička R.:* Společenské vlastnictví, způsob života a zájmy 545
- Vláčil J.:* Sociologie práce a její význam pro sociální prognózu 562
- Večerník J.:* Rozdělovací procesy a životní úroveň 576
- Boguszak M.:* Vzdělanostní struktura ČSSR v letech 1960–1980 a varianty jejího dalšího vývoje 588

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Schenk J.:* Synergetický model formování názorů v společnosti 616

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Maříková I. — Klūs P.:* Kulturní zájmy a potřeby dělníků 636

RECENZE

- Urbánek E.:* A. Vaněk, Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848–1980 645
- Holda D.:* V. Čechák — J. Linhart, Sociologie sportu 6
- Kunst P.:* I. I. Dubinin — L. G. Gusljakova, Dynamika obyčejného poznání 6

ZPRÁVY A INFORMACE

- Zemřel Karel Galla* 6
- Dubský V.:* XI. zasedání Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Sociální procesy v socialistické společnosti“ 65
- Herzmann J. — Tomek I.:* Sociologie a mír 65
- Ražnok J.:* Poznávat a měnit vědomí společnosti 65
- Hubáček O.:* Územní aspekty životního způsobu v současné etapě vývoje ČSSR 6
- Sanderová J.:* VII. celostátní konference podnikových sociologů 6
- Koudelka F. — Musil L.:* Symposium o stimulaci pracovního chování 6
- Matějů M.:* Konference „Kultura — socialistická společnost — osobnost“ 66

Společenské vlastnictví, způsob života a zájmy

RICHARD RŮŽIČKA

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Společenské vlastnictví jako vztah k výrobním prostředkům, k pracovní síle a jako všeobecnost práce

Rozvoj společenského vlastnictví může být více či méně bezprostředně specifikován mnohými způsoby: nejen charakteristikami objektivní zakotvenosti vlastnických vztahů, ale též řadou určení stránek a stupňů subjektivního zformování, „osvojení“ těchto poměrů. Znaky úrovně péče o svěřené prostředky či stupně využití výrobních prostředků, charakteristiky osobního vztahu ke společenské práci ve smyslu iniciativy, výkonu, spolehlivosti atd., až po určení celé řady znaků kolektivismu výrobního procesu a podílu pracujících na řízení a správě tohoto procesu — to vše jsou zcela adekvátní a také mnohokrát užité formy vymezení povahy vlastnických vztahů.

Tyto způsoby reflexe odrážejí většinou významné stránky vlastnické reality. Pokud však, přes sebevětší četnost, nesměřují k vyjádření celistvosti logiky společenského reprodukčního procesu, fakticky rezignují na postižení podstaty vlastnictví.

Podstata vlastnických vztahů, specifika jejich zákonitého dění, tkví především v tom, nakolik se alespoň v prvotních podobách ustálily jako systém reprodukčních a vývojových rozporů(1) a způsobů jejich řešení. Tedy zda a jakým způsobem představují historicky nový celostný zdroj společenské dynamiky.

I samo základní vyjádření *vlastnictví jako poměru k výrobním prostředkům* je redukováným postižením povahy problému. V situaci socialismu je dokonce redukcí historicky novou.

Pro buržoazní společnost je podstata vlastnických poměrů skutečně klíčovým způsobem vyjádřena v bezprostřednosti vazby na výrobní prostředky, v personifikované a tudíž manifestní formě. V podmínkách socialismu se výstižnost redukce na tuto vztahovou formu podstatně mění s tím, že se týká vlastnický nově založené reality. Sice zde nadále existuje jako rozhodující *věcná* závislost lidí, avšak jako závislost přinejmenším ve svých objektivních předpokladech sociálně změněná: *univerzalizovaná*, minimálně v tomto ohledu již zespolečenštěná.(2)

(1) Těmto otázkám se blíže věnuje stať z předchozího čísla Sociologického časopisu [Růžička 1987]. Tato stať na ni bezprostředně navazuje i v mnoha dalších ohledech (včetně otázky Marxova konceptu vlastnictví a rozvah o jeho redukcii).

(2) Pro pochopení významu této skutečnosti je důležité připomenout následující Marxovy myšlenky: „Osobní vztahy závislosti (zprvu zcela přirozené) jsou první společenské formy, a lidská produktivita se v nich rozvíjí jen v malém rozsahu a na izolovaných místech. Osobní nezávislost založená na *věcné* závislosti je druhá velká forma, v níž se systém všeobecné výměny látek, univerzálních vztahů, všestranných potřeb a univerzálních potencií teprve vytváří. Svobodná individualita, založená na univerzálním rozvoji individuí a na podřízení jejich společné, společenské produktivitě jako jejich společné potenci, je třetí stupeň. Druhý stupeň připravuje podmínky pro třetí“ [Marx 1971 : 114]. Pro kontext druhé z uvedených forem Marx na téže místě konstatuje: „Každý jedinec vlastní společenskou moc ve formě věci. Zbavíte-li věc této společenské moci, musíte osobám dát moc nad osobami“.

V podstatě soukromého vlastnictví buržoazního typu leží protiklad (rozpor a jeho řešení) vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků, jež je základem reprodukce i vývoje tohoto typu vlastnictví. Proto je vztah k výrobním prostředkům klíčovým určením. Jeho význam by se neměnil ani za předpokladu všeobecnosti soukromého vlastnictví výrobních prostředků (což je stav teoreticky možný a konečkonců i ideologicky „nabízený“ např. v konceptech „lidového kapitalismu“). Neboť nejde o to, zda všichni vlastní, ale o to, v jakých vztazích (v jakých rozporech a jejich řešeních) se toto vlastnictví jako proces uskutečňuje.

Vlastnictví buržoazního typu nepředstavuje „samostatný“ vztah vlastnictví výrobních prostředků vedle „samostatného“ vztahu nevlastnictví. Vlastnictví a nevlastnictví jsou tu dvěma stránkami procesuality vlastnictví. Jejich určení je určením zdrojového jádra pohybu společnosti. Myšlenková redukce tu spočívá „pouze“ v tom, že vymezení vztahu k výrobním prostředkům samo o sobě ještě nepostihuje onu vlastní procesovost.

Význam vnitřní logiky vlastnictví (vlastnických vztahů) jako procesu se však zvýrazní v okamžiku, jakmile takový jednoznačný protiklad zmizí — tedy již výchozími akty zespolečenštění výrobních prostředků. Otázku po dialektice vlastnictví a nezbytnost subtilnějších určení stránek tohoto procesu by si nakonec vyžádal i výše zmíněný případ všeobecného soukromého vlastnictví, jenž by jevově taktéž znamenal setření difference vlastníka a nevlastníka výrobních prostředků. Připomínáme to mimo jiné i proto, že pro Marxe bylo všeobecné soukromé vlastnictví de facto „zlomovou formou“ vlastnických poměrů [srovnej Marx 1967 : 93—95]. Může být jevovou formou, skrývající podstatu kapitalismu, stejně tak jako podstatou některé z prvních forem, jimiž se ustavuje socialismus (komunismus) jako radikálně nový typ společnosti.

Lze totiž předpokládat, že protiklad vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků nezmizí ani zespolečenštěním výrobních prostředků, pokud je toto zespolečenštění (použijme Marxovy formulace) jen „ještě politické povahy“, neboť to nevylučuje, že se jako socioekonomický fenomén může objevit v jiných vztahových formách, v různých „krocích“ společenského reprodukčního procesu. Neboť teprve díky tomuto procesu, z jeho vnitřní logiky může vyplynout, zda jedinci nebo určitá kolektivita své vlastnické postavení, jež ve „věcném“ smyslu potenciálně získali, mohou v určitém „místě“ tohoto procesu aktuálně pozbýt, nenaplnit.

Alespoň jako hypotézu musíme potom konstatovat, že v tomto konkrétním ohledu — za předpokladu socializace výrobních prostředků jako osnovy pohybu všech ostatních vlastnických forem — je méně podstatné, v jakém kontextu vlastnických socialistických forem ten či onen člověk jedná. Důležitější se jeví to, v jakých historických stupních, způsobech a jednotlivých momentech společenského reprodukčního procesu může člověk nenabývat nebo ztrácet vlastnickou subjektivitu jako subjektivitu společenského vlastníka.

Základní smysl diferenciací vztahu k výrobním prostředkům ostatně není v odlišnostech forem vlastnictví ve smyslu vlastnictví společenského (státního), skupinového (družstevního) a individuálního (osobního), což je v jistém ohledu evidentní i u kapitalismu. Samy tyto formy získávají svůj obsah ze skutečnosti, zda existuje, jakým způsobem vznikl a jak se reprodukuje protiklad „vlastní-nevlastní“.

Zjevně může být tento protiklad podstatný i tehdy, když potenciálně jsou vlastníky všichni členové společnosti — ovšem s tím, že se změnil jeho obsah. Pro novou společenskoekonomickou formaci je zde určující to, že objektivní

založení vlastnické subjektivity nebo nesubjektivit nemá manifestní strukturovaný předmětný výraz, že se ustavuje a dosud zůstává bez jednoznačných „věcných“ atributů v procesuální podobě celku společenské reprodukce.

Proto pouhá redukce konceptu vlastnictví na „příslušnost“ k formám socialistického vlastnictví oslabuje hloubku reflexe reality, pokud ponechá stranou procesualitu společenské reprodukce jako procesualitu diferenčního vývoje celistvého vlastnického subjektu.

Samozřejmě sám proces realizace (uplatnění) vlastnické subjektivity v podmínkách bez panství soukromého vlastnictví již nutně postaví do popředí význam jednotlivých forem socialistického vlastnictví. Tyto formy představují pro práci a celý životní způsob určitého subjektu vzájemně spjatá, ovlivňující se pole, v jejichž kontextu se nově emancipovaný subjekt může a v určité logice také bude projevovat.⁽³⁾

Základní redukce v pojetí vlastnictví musí samozřejmě také kalkulovat se skutečností, že jakákoli forma vlastnictví znamená, že výrobní *prostředky* jako objektivní „věcný“ komponent existence vlastnického subjektu se stávají reálnými *prostředky výroby* jen v *procesu* výroby. Jejich sociální kvalita jako *výrobních* prostředků se uskutečňuje teprve subjektivní činností lidí.

S tím souvisí i další důvod, proč se problém vlastnictví nevyčerpává jen vztahem k výrobním prostředkům. Pro Marxe je takový důvod samozřejmostí; proto mluví o „redukci na vztah k podmínkám výroby“, a nikoli jen o redukci na vztah k prostředkům výroby jako — byť podstatné — části výrobních podmínek.

Ani pro subtilní analýzu kapitalistického reprodukčního procesu nemohlo být *vlastnictví pracovní síly* irrelevantním problémem, třebaže vztah vlastníka a nevlastníka výrobních prostředků staví na počátek produkčního cyklu prodej pracovní síly — a tím dovršuje postavení nevlastníka. Vlastní pohyb pracovní síly (spotřeba, reprodukce) je i tu teprve záležitostí procesu.

V nové společenskoekonomické formaci, včetně její první fáze, proto můžeme logicky předpokládat, že podstatně vzrůstá význam charakteru pracovní síly jako subjektivního „věcného“ komponentu existence toho kterého vlastnického subjektu. Se specifikou pohybu pracovní síly jednotlivého člověka se projevují a rozvíjejí další vztahové momenty vlastnictví, jež lze redukovatě vyjádřit jednak jako vztah individua ke své pracovní síle (za níž se skrývají konkrétní způsoby jejího uplatnění, reprodukce a kultivace, a samozřejmě s nimi spjaté racionální, emocionální a volní složky jednání člověka), jednak jako vztah subjektů vyšší systémové úrovně (pracovního kolektivu, rodiny atd. až po společnost jako celek) k těmto individuálním dispozicím a jejich vztahovým formám.

Teze o růstu úlohy subjektivního činitele koneckonců odráží především tuto skutečnost.

Společenský charakter vlastnictví pracovní síly člověka předpokládá společenský charakter vlastnictví výrobních prostředků. Jejich konkrétně historická určitost však spočívá teprve v procesu výroby a práce, a to takovém procesu, jenž sám o sobě taktéž nese výchozí atribut zespolečenštění.

(3) Posun výzkumu problematiky vlastnictví k artikulaci jeho procesuality, ke specifikaci jeho vývojových stupňů v rámci jedné formace a k dialektice jeho systémových úrovní nepředpokládá — jak ještě dále zdůrazníme — oslabení významu odlišnosti vlastnických forem: kvalitativní odlišnosti vlastnických předpokladů, rozdílnosti zákonitostí a mechanismů jejich formování a společenské role či míry jejich sblížování. Jde o to, že tímto výzkumným posunem se teprve můžeme dostat „pod povrch“ specifičnosti, vzájemné souvislosti a vývojových trendů socialistických forem vlastnictví.

Tímto výchozím atributem je *všeobecnost práce*. Ta však není dostačující vlastností, neboť může „provázet“ jen již zmíněnou všeobecnost soukromého vlastnictví, i když v tomto případě bude všeobecnost soukromého vlastnictví „výrazem zrušeného soukromého vlastnictví“. Jde o všeobecnost *společenské práce*, jež se však neustavuje naráz.

Nová formace, začínající jako společenství práce ve smyslu všeobecnosti práce, a také jako společenství výrobních prostředků ve smyslu všeobecnosti „kapitálu“, (4) může univerzalizovat podmínky výroby a práci jen cestou reálných strukturních změn. Nemůže víc než *zrušit výlučnost vlastníka* a — jako druhou stránku téže změny — také *zrušit „výlučnost“ dělníka*, k čemuž má jedinou reálnou cestu: situaci, kdy „určení *dělníka* není zrušeno, nýbrž rozšířeno na všechny lidi“ [Marx 1967 : 93].

Tím však vývoj formace i společenského vlastnictví samozřejmě nekončí, ale začíná. Společenské vlastnictví zde ještě není personifikováno *rozvinutou* strukturou socioekonomicky činných subjektů, tj. takovou jejich konkrétně historickou diferencovaností a vzájemnou spjatostí, jež už odpovídá — v závislosti na stupni rozvoje výrobních a vůbec společenských sil — také určité *socioekonomické vyhraněnosti* životního způsobu a v tomto ohledu i speci-fičnosti zájmů pracujících. Rozvoj v daném smyslu znamená vyzrávání, proces další „konkretizace“ revolučně založené struktury neantagonistických tříd a dalších velkých sociálních skupin, proces pokračující vnitrotřídní struk-turace i mezitřídního prorůstání zájmů.

V počátku však kvalitativní jádro nového typu vlastnictví spočívá více-méně jen v jednotě protikladu společenství všeobecné práce a všeobecnosti společenské moci, jež je (v podobě státu atd.) jako třídní instrument respek-tována a jež sama představuje teprve se rodící celospolečenský socioekono-mický zájem nového typu. Můžeme říci, že *určitá — třídní — politika zde znamená koncentrovaný výraz určité ekonomiky ještě dříve, než se tato eko-nomika vyvine jako základ společenského reprodukčního procesu*.

Společenství práce ovšem nepřestává být společenstvím *rozdělené práce*, v němž vztah k podmínkám výroby je diferencován odlišností i nerovností

(4) V řešení těchto otázek je podle našeho soudu velice potřebná vracet se k podstatě Marxova vidění problému. Není nedůležité, že stanoviska, která vyslovil k vlastnictví a společenství práce v *Ekonomicko-filozofických rukopisech*, provázejí celé jeho dílo až k pozdní a k praxi bezprostředně zaměřené *Kritice Gothajského programu*. Hlavní je však to, že význam jeho vidění věci je doslova „verifikován“ povahou dnešních, zcela konkrétních problémů socialistické praxe.

Pro rozbor současných problémů a rozporů v ekonomických procesech, v reprodukci a uplatnění pracovní síly (tedy i pracovního výkonu), ve vývoji a struktuře pracovního času, zaměstnanosti atd. je nezbytné neustále rozvíjet celkový vhled do logiky vývoje formace a neustále jej konfrontovat s dílčími analýzami. Pro tento úkol poměrně snadno zjistíme, že Marxova analýza stupňů „zrušení soukromého vlastnictví“, forem, v nichž se může konstituovat komunismus, není vůbec jen pouhý a dnes už nezajímavý výsledek polemiky s utopickými koncepty socialismu.

Je to především rozbor dialektiky pohybu komunistické reality, která nejenom ve svých neúspěšných (utopických) pokusech začíná — a musí začít — koncipovat sebe alespoň v určité míře tak, že „společenství je jen společenství práce a rovnost *mzdy*, kterou vyplácí společný kapitál, *společenství* jakožto všeobecný kapitalista“, kdy „obě stránky vztahu jsou povýšeny do jakési představované všeobecnosti práce jakožto určení, které je předpokládáno u každého, *kapitál* jakožto uznaná všeobecnost a moc společenství“. A kdy mimo jiné — pro připomínku konkrétnosti — je „vláda *věcného* vlastnictví tak velká, že chce zničit všechno, co není s to, aby patřilo všem jako *soukromé vlastnictví*; chce násilně abstrahovat od nadání atd.“ [Marx 1967 : 94, 93].

těchto podmínek — objektivních i subjektivních —, a tudíž i nerovností produktivní schopnosti či výkonu práce.

Tento problém samozřejmě primárně souvisí s celkovým vývojem *výrobních sil*, i když dialektika výrobních sil a výrobních vztahů vůbec neznamená jen odvozenost vztahů z dosažené úrovně výrobních potenci. Za předpokladu společenství práce je rozvoj výrobních sil synonymem vývoje společenského subjektu jako výrobce — vývoje v dimenzi proměn objektivních a současně i subjektivních dispozic aktérů výrobního procesu.

Jde však také o to, nakolik se tyto podmínky výroby stávají nejenom *dispozicemi výrobce* (to je otázka všeobecnosti práce, plné zaměstnanosti), ale také *dispozicemi vlastníka* — a to dokonce, ve své jednotě objektivních a subjektivních podmínek či sil, zdroji vývoje společenského vlastnictví.

Produktivní síla práce nespočívá jenom ve vlohách či schopnostech jedince atd., ani jenom ve vyvinutosti nástrojů či technologií. Zdroj určité úrovně společenské reprodukce nenajdeme, nevezmeme-li v úvahu také jejich vzájemný vztah, soulad a napětí ve vzájemných závislostech jejich využití (a ovšem i reprodukce) — tedy rozpory mezi těmito dispozicemi jako (svým způsobem primárními) výrobními silami a způsoby jejich řešení.

Jakkoli nám tedy bude do popředí vystupovat spíše *vztahová stránka* vlastnických procesů (produktivní síla práce nevyplyvá jenom ze vztahů pracovních dispozic toho kterého subjektu, ale i ze vztahu těchto dispozic jako dispozic společenské práce a výroby, tj. také ze vztahu objektivních a subjektivních podmínek práce jednoho člověka k podmínkám práce druhého jedince), jde koneckonců o vztahy výrobních a vůbec společenských sil jako „vlastnických sil“. To znamená, že jde v témže ohledu o produkční — a z hlediska subjektů také *reprodukční* — *silu společenských vztahů*; v tom je nakonec jádro problematiky vlastnictví.

Už na dosaženém stupni rozvoje výrobních sil ovšem závisí, jak se pracovní síla může v celku životního způsobu různých subjektů reprodukovat a jak se může uplatňovat v procesu výroby. Tedy nakolik také může být propojena reprodukce pracovní síly člověka s výrobními potřebami a zájmy, a — což zjevně je stále ještě třeba chápat jako hypotézu — nakolik toto propojení může být jednou z určujících tras dalšího rozvoje celospolečenského vlastníka.

V každém případě je však nezbytné předpokládat, že proces a rozvoj společenského vlastnictví se bude uskutečňovat pod stále větším vlivem potřeb a zájmů, jež plynou a proměňují se z konkrétních (setrvačných a stále více také nově založených), relativně svébytných podob reprodukce života jednotlivce, rodiny, pracovních kolektivů atd. Stejně tak je nutné předpokládat, že tyto formy reprodukce jsou a dále budou jak vnitřně, tak vzájemně rozporné, a tudíž musí mít v určitém smyslu i analogické důsledky pro celkový proces formování zájmových struktur. Přičemž podstatný nemůže být jenom sám fakt rozpornosti, ale také její povaha.

Tyto skutečnosti současně také znamenají, že rozvoj společenského vlastnictví bude stále více ovlivňován hodnotícími, rozhodovacími a realizačními procesy v celé struktuře vlastnického subjektu — na všech jeho systémových úrovních. Celkově lze tudíž předpokládat, že v dané etapě způsob života začíná představovat významný regulativ vlastnických procesů již nejen jako „samozřejmý“ komponent reprodukce a jen výlučný vývojový zdroj vlastnických poměrů. Tím je v „mase“ životních způsobů všech členů společnosti vždy. Jde o to, že může být stále více zdrojem vývoje společenského vlastnictví i na úrovni každého jednotlivce a současně v celkovém jejich úhrnu.

Neboť teprve „se zrušením *bezprostředního* charakteru živé práce jako

<práce> pouze *jednotlivé* nebo jako pouze vnitřně či pouze vnějšně obecné čili *společenské* <činnosti>... předmětné momenty... jsou kladeny jako vlastnictví, jako organické společenské tělo, v němž se individua reprodukuji jako jednotlivci, ale jako společenští jednotlivci. Podmínky takové reprodukce jejich života, takového jejich produktivního životního procesu jsou kladeny teprve samým historickým ekonomickým procesem; a to podmínky objektivní i subjektivní, neboť obojí jsou jen dvěma různými formami týchž podmínek“ [Marx 1977 : 104].

Teprve společenské vlastnictví jako *proces a vyvíjející se realita* je schopno spojit objektivní a subjektivní podmínky práce nejen v tom smyslu, že jsou vzájemně reprodukčně spjaty, ale také tak, že pro ten který subjekt jsou i nedílnými komponenty jeho vlastnického vztahu. Jednota vlastníka výrobních prostředků a vlastníka pracovní síly tu i z hlediska reprodukčního procesu může zůstat skutečností, jež se bude dále vyvíjet, neboť nový způsob výroby — jako proces — tuto jednotu zakládá a nikoli okamžitě ruší.

Dialektika těchto dvou stránek je pro nás zatím ovšem spíše nepoznanou skutečností. Jestliže víme, že nevlastnictví výrobních prostředků „zcizuje“ člověku i způsob uplatnění a reprodukce vlastní pracovní síly (a tak okamžitě ruší onu známou hegelovskou představu souměřitelnosti vlastníka výrobních prostředků a vlastníka pracovní síly), začínáme v mnohém teprve tušit, v jakých podobách se otevírá možnost disponování vlastní pracovní silou, co znamená tato možnost za změněných výchozích objektivních vlastnických předpokladů.

Tedy nakolik a jak se otevírá možnost, že způsoby uplatnění a reprodukce pracovní síly se stanou bezprostředními nosnými činiteli, jež — v sobě adekvátních zájmech — zakládají a dále dotvářejí strukturu vlastníka nového typu, celospolečenského vlastníka.

Zájmy a společenský reprodukční proces

Socialistická revoluce (ve smyslu politického prosazení ekonomických a ideově kulturních základů nové společnosti), jako způsob řešení rozporů založených procesem kapitalistické ekonomicko-spoolečenské reprodukce, souvisí s jiným typem jednoty zájmů, než s jakým jsou spojeny první etapy rozvoje socialistické fáze nové společensko-ekonomické formace.⁽⁵⁾ Rozvinutí výrobních procesů, forem rozdělování a spotřeby na nových vlastnických předpokladech nese s sebou nutně restrukturalizaci zájmů, změny jejich vývojových drah, ale také určité přechodné formy jejich „emancipace“ vůči společenskému reprodukčnímu procesu.

Přechod od výchozí, historicky specifické — revoluční — jednoty obecného a zvláštního zájmu k budoucímu plnému, procesuálnímu sociálně ekonomickému založení, k zájmové jednotě evolučního typu, jde především cestou rozvinutí zdrojů samopohybu. Cestou rozvinutí rozporů v objektivní realitě, v tendencích vývoje jejich stránek, a tudíž i rozporů v zájmech.

Ovšem tento přechod je také vyvázáním zvláštních zájmů z předchozího (kapitalistického) typu vzájemné reprodukční závislosti lidí. Toto vyvázání

(5) Zásah do podstaty kapitalistického typu reprodukce života byl opřen o vzájemnou závislost zvláštních zájmů příslušníků dělnické třídy a jejich spojenců, kulminující do specifické, historicky určité formy společného zájmu této revoluční masy. Vliv životního způsobu jednotlivých subjektů byl v tomto směru poměrně jednoznačný: zvýšenou měrou fungoval ve směru mobilizace zdrojů, založených v procesu reprodukce života každého angažovaného subjektu, ve prospěch společného zájmu — totiž dobytí politické moci.

jde skutečně v objektivní logice sociální spravedlnosti a potud je jako imperativ akcentováno i společenským vědomím. Je ovšem nevyhnutelně nejen emancipací vůči soukromovlastnickým poměrům určitého druhu, ale do značné míry celkovým uvolněním vazby těchto zájmů zvláště na ekonomické reprodukci jako hlavní stránce společenského reprodukčního procesu. Prostě proto, že rozpad jednoho typu vzájemné reprodukční závislosti lidí ještě neznamená okamžitý vznik jiného typu, vyzrálého, a tudíž plně „fungujícího“.

Že je ekonomický pohyb společnosti zpočátku dosti podřizován širší „logice“ sociálního rozvoje pracujícího člověka, patří nesporně ke specifickým zákonitostem celkové revoluční změny. Všeobecnost vlastnických předpokladů reálně poskytuje nový prostor pro aktivní uplatnění mas — a s tím i pro rozvoj a disponování pracovní silou. V podstatě chtěné důsledky této skutečnosti (od uvolnění nových zdrojů pracovní síly její třídní restrukturalizací až po rozvinutí zaměstnanosti žen atd.) se odrazily v masové rekultivaci životního způsobu a drah rozvoje osobnosti, byly „vstřebány“ celkem společenské reprodukce, výrazně jej ovlivnily a dlouhodobě budou „spolurozhodovat“ o povaze společenského vývoje.

Tyto změny jsou známy a je zbytečné je popisovat. Nemíjí třeba ani podávat důkazy o zásadním pozitivním významu těchto změn. Stejně tak není v současnosti ale ani pochybnost o tom, že mají své „hranice“ v dosažené úrovni ekonomie společenského bohatství.

Nejenom teoreticky víme, ale praktickými zkušenostmi společenské výstavby je dnes už dostatečně ověřena například skutečnost, že určitý způsob rozdělování a spotřeby bohatství je — jako základ společenské spravedlnosti — těsně spojen s určitým způsobem tvorby a zhodnocování bohatství, které má společnost k dispozici. Tento poznatek, třebaže „teoreticky staletý“ (známý nejen z kritiky asketického komunismu), musel být „empiricky prožit“ celospolečenskou praxí, aby mohl být přijatelný v životní koncepci většiny lidí.

Obrat v daném smyslu zřejmě závisí na vzniku takových objektivních a subjektivních předpokladů či zdrojů, z nichž se může reálně zformovat a manifestovat celospolečenská struktura zájmů, schopná už nejen mocensky garantovat, ale mnohostranně *sociálně ekonomicky* zabezpečit a jako proces dále rozvíjet nový typ reprodukce společnosti.

To ale znamená, že se taková zájmová struktura vyvine jako fungující vlastnický „skelet“ společnosti“ především tak, že je — jak jsme již zdůraznili — určitým systémem reprodukčních rozporů, zakládajícím a stále obnovujícím kvalitativní určitost společenských výrobních a spotřebních procesů, způsobů akumulace a zhodnocování společenského bohatství apod.

Tyto předpoklady a jim odpovídající vnitřní struktura celospolečenského vlastníka se pochopitelně neustavuje naráz a přímočaře. Uvolnění individuí a jejich kolektivních forem (pracovního kolektivu, ale i rodiny atd.) ze závislosti na dosavadních způsobech hlavně společenské výroby je — jak jsme již zdůraznili jinde — při své zásadní historické progresivitě současně zákonitě, pro určité období, také relativním poklesem společenské produktivnosti práce. To je historická komplikace, jež sama o sobě není rozhodující, i když nabízí celou paletu možností přestavby ekonomie individuálního času na úkor času společenského, ale i naopak mnohé možnosti proměn ekonomie společenského času na úkor času individuálního. Těmto změnám pak odpovídá i určitý vývoj zájmů jednotlivců a skupin.

Problém není ani v tom, že v této etapě je ekonomický vývoj spíše diktován zmíněnou širší sociální „logikou“, k níž vždy směřovalo revoluční úsilí. Jádro problému je spíše v tom, že se jakoby oddálila ekonomická „signali-

zace“, že v této etapě zpravidla ihned nemusely být brány v potaz „věcné zdrojové“ bariéry sociálního rozvoje. Pokud se výrazně netenčí suma společenského bohatství, je sama restrukturační užití tohoto bohatství dostačujícím zdrojem sociálního vzestupu pracujících mas. V situaci, kdy neexistuje kontinuita vztahových předpokladů „vnitřní“ ekonomické regulace sociálního rozvoje, tvoří tyto bariéry jediný *ekonomický* základ, tj. rozpor, z něhož může vyrůst celospolečenský ekonomický zájem nového typu, resp. jenž může rozvinutí tohoto zájmu urychlit.

Tím více zůstává tíha společenského vývoje na existujících a nutně i intenzivněji působících třídně politických garancích, na politickém vedení a vysokém stupni přímé politické organizace ekonomických procesů. O to je obtížnější také ideologické zajištění dané vývojové etapy. Bez těchto politických procesů by nebylo možné (neboť jsou skutečně koncentrovaným, byť historicky podmíněným, a tudíž se měnícím výrazem budoucí ekonomiky) nejen ustavit nový společenský systém, ale také jej rozvíjet k úplnosti jeho společenskoekonomických vztahů a zájmů.

Lze proto také vyslovit dvě vzájemně spjaté hypotézy. Ustavení objektivního celospolečenského ekonomického zájmu souvisí s určitým kvalitativním obratem ve společenském rozvoji, jenž bychom mohli charakterizovat jako obrat od *sociální „logiky“* ekonomického rozvoje k *ekonomické „logice“* rozvoje sociálního. A naopak — pokud již tento zájem existuje — je pro formaci zárukou, že obrat k ekonomické „logice“ nebude popřením dějinné hodnoty sociální „logiky“ ekonomických procesů a ekonomického rozvoje, nýbrž bude osnovou dalšího kvalitativního vzestupu funkcí, jež procesy společenské reprodukce plní vůči pracujícímu člověku.

Vznik a existence obecného (celospolečenského) zájmu jsou však neoddělitelné od určitého stupně vývoje reálných zvláštních (skupinových, individuálních) zájmů. V počáteční etapě vývoje těchto zájmů — vlivem diskontinuity výrobních vztahů — je však pro ně charakteristické především výrazné rozšíření pole jejich projevu; a to i přes reglementaci zájmů dříve panujících společenských subjektů.

S touto extenzí zvláštních zájmů však dochází také k jisté objektivní a pak i subjektivní záměně: při neexistenci obecného ekonomického zájmu jako určitého druhu objektivní reprodukční závislosti specifických zájmů je tento celospolečenský zájem v další vývojové etapě jakoby suplován, zaměňován *zobecněným* zvláštním zájmem. Proto se pak i stává, že daný zobecněný zájem je vědomím individua i vědomím společnosti *zaměňován za obecný zájem*.

Zobecněný zvláštní zájem je tu jen jiným výrazem pro faktické všeobecné panství socioekonomických zájmů individuí a společenských skupin, pro reálný prostor jejich prosazování bez ohledu na to, zda je přitom respektováno či nerespektováno jejich společenské zprostředkování, na němž (ať již má jakoukoli podobu) jsou koneckonců, v určitém čase závislé.

Zobecnění zvláštního zájmu a jeho záměna za celospolečenský — nebo snad zřetelněji řečeno: panství „většinového zvláštního“ zájmu — (6) lze

(6) Pojem „zobecnění“ (příp. „zevšeobecnění“) zvláštního zájmu může mít dva významy: 1) všichni mají též zájem, 2) všichni mohou — v té či oné míře — uplatnit svůj zvláštní zájem. Ani jeden z těchto významů nelze ztotožnit s pojmem obecného zájmu, pokud jej — v duchu materialistické dialektiky — chápeme jako zájem, jenž je konstituován vzájemnou realizační a reprodukční závislostí zvláštních zájmů.

S podobnými kategoriálními problémy se můžeme setkat i v jiných souvislostech. V této stati se to týká i pojmů „všeobecná práce“ a „všeobecnost práce“, kde se

empiricky zjistit nejmarkantněji na míře rovnostářských forem dosahování sociální rovnosti a na tom, jaký je poměr mezi zabezpečováním či chápáním plné zaměstnanosti jako sociální jistoty *individua* (na jedné straně) a garancemi i pojetím plné zaměstnanosti jako „sociální“, existenční jistoty *společnosti* jako celku.

Povahu problému však můžeme ukázat i na vztahu *výroby* a *spotřeby*, což je jedno ze základních určení, vymezujících společenskoekonomickou formaci, a tedy také společenský reprodukční proces.

B. I. Siusiukalov zdůrazňuje jako hlavní rozpor *celé* komunistické formace rozpor mezi dosaženou úrovní výroby a stále rostoucími potřebami, neboť ten odráží „dva základní, životně důležité prvky společenského systému — potřeby a výrobu, jinak řečeno, blahobyt lidu a práci. Jejich vztah je hlavním, určujícím vztahem, tím jádrem, kolem něhož se utváří celý ekonomický život socialistické a komunistické společnosti“. Přitom nepovažuje za stejně závažný vztah výroby a spotřeby; rozdíl vidí v tom, že „růst potřeb předbíhá výrobu a vyžaduje si její další rozvoj“, kdežto spotřeba „nemůže předbíhat výrobu, neboť není možné spotřebovávat to, co ještě není vyrobeno“ [Siusiukalov 1976 : 221—222, 217—218].

Jenomže výroba se nechová jen tak, že poslušně dohání růst potřeb. Rozhoduje o tom, co může být spotřebováno, ale nemusí být tak zcela stimulována potřebami ve smyslu vazby na výrobky. Ovšem ani výroba, ani spotřeba nejsou autonomními procesy, ale jednotou tvořící společenský reprodukční proces.

Růst potřeb určuje jak výroba, tak spotřeba jako proces jejich uspokojování. Ale to, co se vyrábí a co se spotřebovává, je neoddelitelné od toho, *jak* se vyrábí a *jak* se spotřebovává. Vztah efektů výroby a spotřeby lze plně pochopit jen v kontextu *způsobu* výroby a *způsobu* spotřeby (jako způsobu uspokojování potřeb).

Tato rozvaha není samoúčelem. Historie i každodenní zkušenost například svědčí o tom, že sice nelze spotřebovat to, co není vyrobeno, ale taktéž i o tom, že mnohdy nelze spotřebovávat ani to, co vyrobeno je. Ponecháme-li stranou problém krizí či depresí v kapitalismu, ani známý problém „výroby na sklad“ nevysvětlíme jen předbíháním potřeb před výrobou, ale především souvislostí způsobu výroby a způsobu spotřeby. A to spíše takovou souvislostí, kdy způsob výroby a práce musí být interpretován také jako bezprostřední způsob uspokojování potřeb individuí, pracovního kolektivu, ale také rodiny atd. I ona „výroba na sklad“ je uspokojením určitých potřeb a realizací určitých socioekonomických zvláštních zájmů.

To, že potřeby „intervenují“ do výroby nejen úrovní svého uspokojování,

opět objevují dva možné významy obecnosti: jednak jako maxima míry rozšířenosti práce či rysů práce, jednak jako faktu vzájemné systémové (realizační a reprodukční) závislosti práce.

Stupni zralosti nové společenskoekonomické formace svým způsobem odpovídá i naléhavost, s jakou jsou v teorii řešeny tyto pojmové problémy. Zdá se, že teprve tlak současných rozvojových problémů socialismu více podnítl marxistickou společenskou vědu k tomu, aby využila a navázala zvláště na hloubku Marxova vhledu do dialektiky zvláštních a obecných zájmů — včetně rozlišování společného a iluzorního společného zájmu [Marx — Engels 1958 : 46—48, aj.] vyplývající už z reflexe zralé buržoazní formace. Nemarxistická sociologie, třebaže nesporně dala vzniknout rozsáhlejšímu pojmovému aparátu analýzy zájmů, v zásadě „míjí“ jádro dialektiky obecného a zvláštního zájmu, zdůrazňuje spíše aspekt iluzornosti obecného zájmu a celý jeho obsah ponechává víceméně v rovině pojmu „veřejný zájem“ (public interest), ve smyslu obecného společenského dobra (general social welfare) [srovnej např. Fairchild 1968 : 161 an.].

ale také směrem, jímž se jejich uspokojování uskutečňuje, je tedy nutně obsaženo i v povaze zájmů.(7) Revoluční změnou uvolněná širší uspokojování základních potřeb je současně i rozšířením variantnosti způsobů jejich uspokojování. „Staré“ potřeby a vzorce životního stylu trvají, vytvářejí se vzorce nové a s nimi se i rozšiřují potřeby — a vůbec ne v přísně bezprostřední závislosti na výrobě, neboť zčásti je vyprodukoval ještě starý způsob výroby a nový, teprve se rodící způsob v mnohém zatím nemůže nic jiného než „předbíhat sám sebe“ v imperativě nové sociální politiky.

Rozšíření variantnosti způsobů uspokojování potřeb je proto v této etapě vývoje též dočasným, ale zákonitým relativním odpoutáním od *společenskosti* výroby a práce. Je oslabením společenskosti uspokojování potřeb, jakousi — v dimenzi ekonomických vztahů — vztahovou „bezprizorností“ způsobů, jimiž jsou potřeby uspokojovány.

Jako vysvětlující přírám, tedy s určitou nadsázkou lze tuto situaci charakterizovat následovně. Místo aby byl životní způsob dále zespolečenšťován výrobním způsobem, dostává se výroba přechodně do postavení, kdy může být osvojována jako individualizovatelný způsob uspokojování potřeb.

Kontinuitní stránky životního způsobu si tudíž mohou podržovat výrobní způsob právě díky tomu, že je v socioekonomickém rozměru diskontinuitní. To se ostatně děje vždy, když se rodí nový způsob výroby. Každý společenský reprodukční proces — jako určitý stupeň zespolečenštění lidského života — má tak vlastně svoji fylogenezi a ontogenezi; navazuje na předchozí a přitom současně začíná znovu.

Zde je „jen“ nové to, že panství zvláštních potřeb a zájmů je mocí masových potřeb a zájmů. A tak dochází i k historicky pochopitelné záměně významů: tím, že je člověk „viditelně“ zespolečenštěnou bytostí, jsou automaticky jako plně společenské chápány i jeho potřeby i způsoby jejich uspokojování. Což je právě ten stav, kdy komunismus ještě „ani neporozuměl *lidské* povaze potřeby“, kdy „je také ještě v jejím zajetí a pod jejím vlivem“ [Marx 1967 : 95].

Ve skutečnosti se však společenskost práce a blahobytu lidí — dvou základních prvků společenského systému, o nichž hovoří Siusiukalov — nestává v této etapě v zásadě ničím víc než jen všeobecností práce a s ní i všeobecností uspokojování „dostupných“ potřeb. Společenskost blahobytu se redukuje na maximum uspokojování individuálních a skupinových potřeb — a v podstatě jenom tyto potřeby vystupují v roli fungujícího měřítka sociálního rozvoje; a zobecněný zvláštní zájem v roli určující hybné síly vývoje.

Avšak teprve v rozporech panství tohoto zobecněného zvláštního zájmu se

(7) Není zde dostatek prostoru pro pojmovou precizaci souvislosti mezi potřebou a zájmem, natož na zhodnocení rozsáhlé a zdaleka nekončící diskuse na toto téma. Konstatujeme pouze — zatím se značnou mírou intuitivnosti závěru, jenž opíráme také o kontext našich dosavadních úvah —, že zájmy jsou vztahovými formami (články v kauzálním řetězci existence, tj. reprodukce určitého subjektu), které zprostředkovávají proces uspokojování potřeb, aniž jsou zpravidla vázány na jednotlivou potřebu. Lze o nich sice říci, že jsou uvědomělou potřebou, ale jen v tom ohledu, že — jako výsledek určitých hodnotících procesů — jsou jistým regulativem „spojujícím“ stav sumy ještě neuspokojených potřeb toho kterého subjektu se stavem sumy potřeb již uspokojených. Jsou atributem procesu uspokojování potřeb, průmětem existujících objektivních společenských vztahů a vzorců jednání do podoby „strategie“ reprodukce života daného subjektu. Stručně řečeno: zájmy jsou výrazem určité (reálné nebo iluzorní) reprodukční a vývojové bilance reprodukčního procesu daného subjektu, jež znamená určitý výběr potřeb, které mají být uspokojovány, a v jistém smyslu také výběr způsobů, jimiž mají být tyto potřeby uspokojovány.

de facto může rodit nová ekonomická a tak i plně sociální osnova společenského reprodukčního procesu — celospolečenský ekonomický zájem.

Práce a spotřeba — zájmy — vlastnictví

Rozpory v rovině všeobecnosti práce mají přirozeně odlišný konkrétní tvar a řešení než rozpory v rovině všeobecnosti spotřeby, třebaže teprve jako celek zakládají procesy společenské reprodukce.

Skutečnost společenskosti práce má v realitě socialismu a její reflexi rozmanité vyjádření. Především bývá postihována ve smyslu plné zaměstnanosti jako základní a nezrušitelný princip výstavby socialismu (spolu se směřováním k sociální rovnosti); a proto i zdůrazněna jako jádro sociálních jistot [Filipcová 1985 : 4].

Samozřejmě je vyjadřována také v právní dikci — jako právo na práci. A opět tu vystupuje do popředí její smysl jako základní sociální jistoty.

Přirozeně, že nejde jenom o princip či právní normu. Princip lze pochopit jako cílové zaměření činnosti, a tedy určitý výraz zájmů. Právní norma je pak zase instrumentem realizace určitých zájmů. A obojí nemůže trvale existovat, pokud nemá svůj pendant v materiálních vztazích.

Všeobecnost práce je tedy především základní kvalitou společenské reality, vymezující životní způsob každého člověka a měnící povahu jeho skupinového — a především třídního — postavení. Není jen jádrem sociálních jistot, ale neméně i výchozím krokem zespolečnění. Je prvním stupněm ke společenské akci, činné rovnosti, nezbytným rámcem všeobecného vtažení lidí do forem reprodukce života; a to pokud možno do společenských forem této reprodukce.

Realita plné zaměstnanosti je jistě také všeobecným rozšířením společenské a individuální možnosti založit lidský život na výsledcích vlastní práce. Ale zároveň staví šance života radikálně na možnostech, jež jsou dány ve společenských, konkrétně historických určeních práce.

Souvislost těchto dvou stránek všeobecného postavení práce tudíž obsahuje vývojový rozpor — a naznačuje, že skutečnost *plné zaměstnanosti* (stejně jako i směřování k sociální rovnosti) není ahistorickou konstantou, nýbrž trvalou kvalitou, jejíž formy se ovšem — jako výsledek řešení rozporů — vývojově mění. Jen tak si ostatně uchovává i svůj každodenní i dějinný instrumentální a cílový smysl.

Oč jde? Například všeobecnost práce ve smyslu *práva na práci* je výrazem politických sil a formou politických vztahů. Vzniká jako celospolečenský předpoklad osvojení ekonomických vztahů, avšak jeho bezprostředním „nositelem“ je právě jen zvláštní ekonomickosociální zájem individua či rodiny (a nejen zájem mít práci jako prostředek obživy). Ostatně to tak platilo i pro obecný zájem v politické formě — zájem dobytí moci —, neboť byl pro revoluční subjekt bezprostředně funkcí jeho vnitřně strukturovaných zvláštních zájmů.

Termín „osvojení“ ekonomických (společenských výrobních) vztahů je v tomto ohledu velmi případný. Zvláštní zájem subjektu si tu „osvojuje“ společenské poměry ve formě společenské práce, aniž zatím může stejným způsobem — jako protiváha — „intervenovat“ i celospolečenský zájem (jako společenské „tělo“ daného subjektu).(8)

(8) Je nutno uplatnit metodologicky též přístup, jenž použil Marx, když pohyb vlastní kapitalismu analyzoval v dikci vlastnictví mimo jiné jako pohyb založený na antagonistickém rozporu práce jako „subjektivní podstaty soukromého vlastnictví jakožto vyloučení vlastnictví“ a kapitálu jako „objektivní práce jakožto vyloučení práce“ [Marx 1967 : 93]. Stojíme tu pak, řečeno parafrází předchozího

Jednoduše řečeno, v politické rovině (a vůbec v oblasti nadstavby) bývá tento vztah zakotven relativně snadno jako vztah oboustranný. V ekonomické rovině se však právo na práci prosazuje „okamžitě“ jen jako právo jedince atd. uplatňované na společnosti.

Jako právo společnosti na práci jedince se v ekonomické dimenzi teprve rodí. Naplňuje se ve vztazích subjektů různé systémové úrovně, proces jeho realizace se zakládá soustavou reprodukčních a vývojových rozporů mezi nimi. A ovšem i mezi subjekty stejného řádu.

Jádro rozporů je pak v tom, že výchozí společenské (politickomocenské) zakotvení nového typu ekonomických procesů znamená pro vlastní výkon práce podle schopností toho kterého subjektu sice nutnou, ale ne dostačující podmínku: zakládá sice možnost práce, avšak ta je bez dalšího jen možností práce abstraktní, bezrozdílné. Dělbá práce je však konkrétní skutečností.

Pro určitého jednotlivce či rodinu atd. je konkrétní práce konkrétní možností rozdělování společenského bohatství, určitým způsobem rozdělování i výsledkem rozdělování. Proto také bude pro něho i předmětem rozdělování, „objektem“ rozdělovacích procesů. Jde tu o právo na práci, o všeobecnost práce jako práce dělené, nestejně a nerovně, která se nutně dostává do určitých protikladů k práci druhé, o právo na nerovnou práci.

A platí to také nejen pro uplatnění objektivních, ale i subjektivních předpokladů práce. Neboť z druhé strany — jak říká Marx — totéž právo uznává „mlčky nestejně individuální nadání a tím i pracovní schopnost... jako přirozené výsady“ [Marx 1966 : 49]. Uplatňování tohoto práva jako společenského práva musí tedy konečkonců uskutečňovat, potvrzovat, nikoli popírat odlišnost, nestejnost subjektivních předpokladů práce, neboť *způsob uplatňování* těchto předpokladů je sám *svěbytnou formou společenského bohatství* a společenskou hodnotou.

Společnost zakládá možnost práce a tuto práci konečkonců potřebuje jako činný komponent reprodukčního procesu. Individuum a v jistém ohledu i subjekty systémově vyššího řádu však díky tomu tutéž práci — jako existenční předpoklad — potřebují jen zprostředkovaně. V tomto ohledu je lhostejné, zda u některých jedinců již (nebo ještě) obsah práce dovoluje, aby se mu stala bezprostřední životní potřebou, činností, „bez níž člověk nemůže být“.

Takže se může stát, že pro určitého jedince může být právo na práci „dovršeno“, uskutečněno již tím, že se stane realizovaným právem na určitou pracovní pozici (je-li mu přímým nebo i nepřímým předpokladem saturace jeho potřeb), kdežto pro společnost je realizováno až teprve skutečností určitého výkonu práce.

Ale ani tady nesmíme chápat společnost abstraktně. Je z tohoto hlediska reprodukční nebo vývojovou závislostí zvláštních zájmů, tj. i jejich nositelů.

Jestliže realizace aktuální dimenze celospolečenského zájmu je dána teprve na bázi výkonu práce, pak tento *výkon práce* — jehož obsah se ovšem taktéž historicky mění — se v určité etapě vývoje formace nutně stává sám *předmětem rozdělovacích procesů*. A tím současně momentem reprodukce práva na určité pracovní postavení — už ne tedy jen na práci „vůbec“, ale na konkrétní druh pracovní činnosti, na konkrétní místo ve společenské dělbě práce.

závěru, před úkolem objasnit zdroje společenského pohybu, jež vyvěrají z konkrétně historických podob protikladu práce jako subjektivní podstaty společenského vlastnictví jakožto osvojení vlastnictví a společenských výrobních vztahů jakožto osvojení práce.

Jen tím se také může měnit, prohlubovat obsah společenskosti práce (a ovšem i obsah práva na ni). A tudíž i kvality projevu subjektu jako „spoluvlastníka“ pracovního a výrobního procesu.

Vývoj a řešení rozporů, založených pohybem spotřeby, jsou ovšem jen druhou stránkou uvedených procesů. Také restrukturalizace možností spotřeby přinesla významné změny do způsobu života jako celku a současně — v ekonomickém smyslu — i ona rozšířila a posílila jeho postavení v roli činitele formujícího nové vlastnické vztahy.

Z hlediska procesu formování nových vlastnických vztahů je proto i nelogické ostře odlišovat ekonomické zájmy pracujících ve smyslu zájmů spjatých s vlastnictvím, a dále ve smyslu zájmů výrobních a zájmů spotřebních (spotřebitelských) jako zájmů, jež s předchozími v zásadě nesouvisí. Vlastnické vztahy se utvářejí jako specifická struktura zájmů, a to zájmů vyjadřujících určitou jednotu způsobů produkce a spotřeby, „profilující“ společenský reprodukční proces.

Pro takovýto proces právě plně neplatí, že „třídní zájmy, jež pramení z vlastnictví, se okamžitě transformují v politické zájmy“, směřující k mocenské „ochraně již existujících vlastnických vztahů“ [srovnej Varga Šuplic 1984 : 55—56]. Nejen proto, že se tyto vlastnické vztahy teprve rodí, ale i proto, že se rodí mnohem více již jako vnitrotřídní a mezitřídní struktura zájmů.

Stejně tak nelze ani zmíněné výrobní zájmy pracujících redukovat na materiální zainteresovanost, bezprostředně pochopenou ve smyslu mzdy a nepřímou ve smyslu rozdělování podle práce [tamtéž]. Na jedné straně — jak jsme se již pokusili ukázat — materiální zájem (na dosažení pracovní pozice) ještě nemusí dosahovat kvality zájmu na výrobě jako procesu, na druhé straně výrobní zájmy přesahují problém rozdělování podle práce. Jsou spojeny více nebo méně bezprostředně s celou dělbou práce, o které právem říká Tókei, že je to „takový činitel, který je současně výrobním vztahem i výrobní silou“ [Tókei 1982 : 17].

Výrobní zájmy jsou tedy zainteresovaností nejen na rozdělování podle práce (to je jen jeden moment jejich reprodukce), ale též na *rozdělování práce* samé, na způsobech uplatnění a reprodukce dělby práce — a to je povýtče společenský vlastnický zájem. A to znamená i na způsobech zhodnocování a reprodukce *pracovní síly*, neboť tyto způsoby mají opět v převaze společenskou formu — a jsou tedy věci nikoli pracovního, ale výrobního procesu, jsou momenty způsobu reprodukce lidí jako společenských subjektů. I zde jde o zájmy spjaté s podmínkami reprodukce života, tentokrát se subjektivními podmínkami, jež jsou také (řeceno opět s Marxem) samým ekonomickým procesem „kladeny jako vlastnictví“. Třebaže se jeví jen jako zájmy „pouhé“ spotřeby.

První stupeň společenskosti spotřeby — jako všeobecnost uspokojování základních potřeb — spolu se zlomem výrobních vztahů (tj. s nerozvinutostí vztahů nových) a jej provázejícím zákonitým relativním poklesem produktivity práce i větší „volnosti“ jejího výkonu v určitém ohledu posilují *autoregulační* možnosti životního způsobu toho kterého subjektu. Takže se pak tento trend silící autoregulace může jevit jako opak (dokonce jako opačný lineární trend) k tomu, že „bezprostředním cílem současné vývojové fáze je dosáhnout situace, kdy aktivní a uvědomělá účast na společenském reprodukčním procesu... by byla zároveň tou nejdokonalejší cestou k uspokojování individuálních potřeb“ [Filipcová 1985 : 14].

Ale zjevně tomu tak není. Také na úrovni celku životního způsobu indi-

viduí, rodin atd. se musí vyostřit proces diferenciacie všech zájmů, spojených se společenským reprodukčním procesem. Příznakem i zdrojem této diferenciacie může být už například, že se „relativně vysoká úroveň uspokojování základních... potřeb... dosahuje vynakládáním vysokého objemu ekonomických zdrojů (společnosti i jednotlivců), jakož i nepřiměřeně vysokého podílu životního času a energie individuí (i rodin)“, že se rozšířila „určitá aspirační mezera, ...kde efekt z uspokojování dalších potřeb se zdá být neúměrný vynaložení ekonomického, psychického, společenského úsilí“, což pak také podmiňuje vznik „určité aspirační únavy“ [Bauerová 1986 : 146—148].

Už k těmto efektům, včetně citované aspirační únavy, můžeme přiřadit hypotézu, že jsou určitým mechanismem i atributem diferenciacie společenského subjektu jako základní struktury hybných sil ekonomické a sociální dimenze společenského reprodukčního procesu.

V podstatě i zde jde o to, jak se — jako hlavní výsledek reprodukce nových společenských vztahů — nově formují a projevují klíčové společenské subjekty jako prvky struktury společenského vlastníka. Výrobní, resp. pracovní proces je současně subjektotvorným procesem — a společenský reprodukční proces se utváří v dialektice celospolečenské regulace a autoregulace životních forem na všech nižších systémových úrovních společenského subjektu.

Z hlediska subjektů se problém vlastnictví koncentruje k otázce jejich způsobu života jako celku. Především pak k otázce místa životního způsobu, jeho proměn a fungování v procesu neustálé obnovy a řešení rozporů stabilizujících základní vlastnosti společenské reality a současně dovolujících adaptaci způsobu společenské reprodukce na nově vznikající podmínky jak uvnitř, tak vně společenského systému.

Samozřejmě, že v počátcích vývoje formace, v období, kdy jako svébytný systém reprodukce teprve vyzrává, vystupují i v kontextu životního způsobu do popředí více otázky jeho vlivu na vznik a řešení *vývojových* společenských rozporů, jež jsou zdrojem výraznějších kvalitativních proměn společenského systému.(9)

Řešení vývojových rozporů je zákonitou rozvojovou nezbytností formace. Pokud v nich jde skutečně o rozvoj formace, lze pak i vyslovit hypotézu, že ve své podstatě tyto vývojové rozpory směřují ke stabilizaci a rozvoji, a mnohdy možná teprve k nastolení základních rozporů *reprodukčního* typu.

Taktéž objektivní celospolečenský ekonomický zájem (totožný s objektivním zájmem dělnické třídy jako třídy a všech pracujících jako socialistických vlastníků) nelze ani nastolit, ani — na rozdíl od zájmů zvláštních — modifikovat, usměrňovat. Tento zájem se jako reálná (nikoli pouze předpokládaná) síla — síla vzájemné ekonomické, resp. reprodukční závislosti života lidí — může prostě jen postupně vyvinout a prosadit v rozporných mechanismech vzájemné souvislosti zvláštních zájmů; a ovšem i pod tlakem faktu, že schop-

(9) V takovém období se bezpochyby nachází dnes velká část socialistických zemí. Specifika této etapy „spočívá v tom, že potřeby rozvoje výrobních sil, potřeby lidu a lidí kladou na pořad dne otázku velmi vážné přestavby a zdokonalování mnoha stránek výrobních vztahů, metod hospodaření, forem a stylu stranického a státního řízení, to znamená politiky. Jde o to, aby se na řešení společenských záležitostí podílely stále širší vrstvy lidu, aby se mobilizovaly jeho tvůrčí schopnosti a zkušenosti k řešení stále složitějších úkolů, to znamená o další rozvoj, obohacování naší socialistické demokracie“ [Gorbačov 1986]. Tzn. socialistické demokracie i jako atributu socialistického vlastnictví a — možno říci — také jako výrobního vztahu. Tím spíše, že (jak oprávněně je zdůrazňováno) marxismu je vlastní závěr, že „prostřednictvím člověka *všechny* lidské vztahy ovlivňují výrobu“ [Tókei 1982 : 18].

nost mobilizovat maxima zdrojů svého rozvoje je zvláště v kontextu existence dvou světových soustav stálým existenčním předpokladem socialismu.

Od „okamžiku“, kdy pak celospolečenský zájem existuje jako reálná soustava *reprodukčních rozporů* — a to znamená mj. jako soustava vztahů mezi *organizujícími a organizovanými ekonomicko-sociálními zájmy* (k jejichž nositelům se v tomto kontextu a na dosažené úrovni poznání můžeme vyjádřit zatím jen formou určité hypotézy o zastoupení všech základních prvků třídní sociální struktury)(10) —, představuje také základ reflektovaného sebepohybu společenskoekonomické formace.

Tímto „okamžikem“ se vytvářejí i jiné předpoklady pro zvládání vývojových rozporů a tím i pro řešení alternativy, v jistém ohledu podobné té, kterou na historicky a lidsky nižším stadiu postavil kapitál. To jest buď neustálým a pružným řešením dále se proměňujícího řetězce *vývojových rozporů* plně uskutečňovat vzniklé možnosti a kvalitativně nové trasy společenského rozvoje, anebo, v opačném případě, platit jeho deklinací.

Společenský zájem v tomto smyslu, jak se tedy zdá, vyžaduje dlouhodobější otevření, resp. prosazení prostoru pro projev těch zvláštních socioekonomických zájmů, jež jsou sice *díličmi*, avšak *rozhodujícími* články dynamizace mechanismu společenské reprodukce. A to znamená také reálnými, z konkrétní povahy životního způsobu vyvěrajícími regulativy ostatních zvláštních zájmů každého daného subjektu i subjektů dalších.

V zásadě jde o uplatnění všech zájmů, které v celku reprodukce života socialistické společnosti mohou být *souhrnným nositelem* rozvoje společenskoekonomické formace v etapě, kdy dlouhodobý důraz na sociální efektivnost reprodukčních procesů vyžaduje přenést těžiště k ekonomické produktivitě společenské činnosti lidí.

V takovéto struktuře zájmů — jako zájmů organizujících — je také konkrétně historická podstata společenského vlastnictví.

(10) Dějiny panství nejsou jen dějinami vykořisťování, ale vždy také dějinami organizace reprodukčního procesu. Je dobré si povšimnout, že obě tyto stránky jsou konečnou jádrem také Leninova vymezení tříd. Nejen atribut vztahu k výrobním prostředkům, ale též úloha ve společenské organizaci práce atd. definuje třídy nikoli jako profesní skupiny apod., ale jako nejvyšší útvary „organizovaného“ nebo „organizujícího“ zvláštního zájmu [Lenin 1950 : 468].

Konkrétně historické logice vývoje struktury organizujícího zájmu je ovšem třeba věnovat samostatné pojednání. *

Literatura

- Bauerová, E.: *Možnosti a problémy spoločenského usmerňovania rozvoja a uspokojovania potrieb v procese zdokonaľovania socialistického spôsobu života*. Sociológia 1986, č. 2.
- Fairchild, H. P. (ed.): *Dictionary of Sociology And Related Sciences*. Totowa, New Jersey, Littlefield, Adams and Co. 1968.
- Filipcová, B.: *Perspektivy socialistického způsobu života a intenzifikace československé ekonomiky*. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Gorbačov, M. S.: *Odpovědi listu l'Humanité*. Rudé právo 8. 2. 1986.
- Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. In: Vybrané spisy II. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*. Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1844*. In: Odcizení a emancipace člověka. Praha, Mladá fronta 1967.
- Marx, K.: *Kritika Gethajského programu*. In: Spisy, sv. 19. Praha NPL 1966.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ III*. Praha, Svoboda 1977.
- Růžicka, R.: *Společenské vlastnictví a problém rozporů*. Sociologický časopis 1987, č. 5.

- Siusiukalov, B. I.: *Socialistická spoločnosť (problémy dialektiky rozvoja)*. Bratislava, Pravda 1976.
- Tókei, F.: *K teórii spoločenských foriem*. Bratislava, Pravda 1982.
- Varga Šuplic, S.: *Novaja postanovka voprosa v issledovanii sootnošenij intëresov v vengerskoj filosofii i sociologii*. In: *Vyjavlenije intëresov pri socializme 2*. Budapešť, Institut obščestvennyh nauk CK VSRP 1984.

Резюме

Р. Ружичка: Общественная собственность, образ жизни и интересы

Сущность имущественных отношений необходимо искать в том, как они стабилизировались как система противоречий воспроизводства и развития и способов их решения. Поэтому собственность не исчерпывается лишь отношением к средствам производства. Решающим фактором является логика всего процесса воспроизводства, так как исходное заложение всеобщности и общественности собственности может не быть в этом процессе реализовано. Только в связи с этим основное значение имеет также отличие социалистических форм собственности. Компонентом процесса собственности является и отношение к рабочей силе (включающее способы ее применения, воспроизводства и т. п.).

Развитие производства, распределения и потребления при новых имущественных предпосылках приносит изменения в развитии интересов, включая переходные формы их эмансипации по отношению к общественному процессу воспроизводства. В первую очередь, под влиянием прерывистости производственных отношений расширяется поле проявления особых интересов. Обобщенный особый интерес заменяет — объективно и субъективно — общий, в первую очередь, экономический интерес. Таким образом ослабляется и, с другой стороны, переоценивается общественность характера удовлетворения потребностей и форм реализации интересов. Непрерывные стороны образа жизни могут временно подчинять себе способ производства именно потому, что он в экономическо-социальном размере носит прерывистый характер.

Только в противоречиях обобщенного господства особого интереса явно может рождаться экономический интерес всего общества и вместе с ним структура интересов всего общества, способных не только гарантировать с точки зрения власти, но многосторонним образом, социально-экономически обеспечить и развивать новый тип воспроизводства общества. Эти проявления можно найти как в развитии всеобщности труда (полной занятости, права на труд), так всеобщности потребления, причем их содержание подлежит развитию. Конкретный, распределенный труд является возможностью распределения общественного богатства, способом и результатом его распределения. Поэтому в начале сам труд и постепенно с ним также исполнение конкретной работы являются предметом распределения. И т. п. Вместе с этим меняются качества проявления конкретного субъекта как «совместного собственника» трудового и производственного процесса. Это проявляется также в способах потребления, как развитие общественности потребления.

В этих процессах, в противоречивой связи особых интересов, явно создается интерес всего общества как сила экономической взаимозависимости жизни людей. Этот интерес неизбежно воплощается в структуре организующих интересов — всех интересов, которые могут быть совокупным носителем, или же субъектом развития формации — как в развивающейся структуре общественного собственника.

Summary

R. Růžicka: Social Ownership, Way of Life and Interests

The essence of ownership relations is to be sought for in the manner in which they have got stabilized as a system of reproduction and developmental contradictions and ways of their solution. This is why ownership is never exhausted by the relation to the means of production only. Of crucial importance is the logic of the entire reproduction process in view of the fact that, in this process, the original foundation of the universality and the social character of ownership need not be fulfilled. It is only in this connection that the diversity of the socialist forms of ownership assumes basic significance. Also the relation to the labour force (including the ways of its self-assertion, reproduction, etc.) form a part of the process of ownership.

The development of production, distribution and consumption under new ownership conditions is accompanied by changes in the development of interests, inclusive of transient forms of their emancipation from the social reproduction process. First of all, the sphere of the manifestation of special interests is extended on account of the discontinuity of production relations. The generalized special interest is replacing — both objectively and subjectively — the general, particularly the economic interest. Thus the social character of the satisfaction of needs and of the forms of the realization of interests is weakened, while on the other hand it is overestimated. The continuous aspects of the way of life can temporarily subordinate the mode of production just thanks to its being discontinuous in the economic-social dimension.

Evidently it is only in the contradictions of the generalized domination of the special interest that the all-social economic interest and, hand in hand with it, the all-social structure of interests — capable not only of guaranteeing by power, but also of manysidedly, economico-socially securing and developing the new type of the society's reproduction — may come into being. These manifestations can be found both in the development of the universality of work (full employment, right to work) and in the development of the universality of consumption whose content is subject to developmental change. Concrete, divided work is a potentiality of the distribution of social wealth, the mode and the result of its distribution. This is why at first work itself is the object of distribution; gradually, however, the same applies to the performance of work as well. And so on. Hand in hand with this, the qualities of the manifestation of the concrete subject as a "co-owner" of the working and production process are changing. This becomes apparent also in the modes of consumption, as the development of the social character of consumption.

In these processes, in the contradictory interconnection of special interests, the all-social interest is obviously formed as a force of the economic interdependence of the people's lives. This interest is necessarily embodied in the structure of organizing interests — of all the interests that can be the aggregate bearer or the subject of the development of the formation — as the developing structure of the social owner.

Současný stav zkoumání práce v sociologii i jiných vědních disciplínách u nás ani v jiných zemích neodpovídá jejímu klíčovému významu pro rozvoj osobnosti, třídy, kolektivu i společnosti. Téma práce absentuje ve většině západních popularizujících sociologických a psychologických slovníků i příruček organizace a řízení (paradoxně opomíjejících předmět řízení). Monografie věnované této problematice se i v socialistických zemích zabývají spíše okolnostmi pracovního procesu (např. rekrutací, personálním řízením, fluktuací) než jeho obsahem. Aplikované výzkumy práce zůstávají parciální, jejich sekundární analýzy mají obvykle jen deskriptivní vyústění. Interdisciplinární přístup, který si zkoumání práce nezbytně vyžaduje, je dosud omezován stávající poznatkovou bází příslušných oborů. Zařazení této problematiky do prognózy sociálního rozvoje naší společnosti nepochybně přispěje i k dalšímu rozpracování sociologické teorie práce.

Vědeckotechnický rozvoj vyvolává zásadní kvalitativní změny práce. Charakter, obsah i podmínky práce se vyvíjejí většinou ve skocích, v dialektice historické kontinuity i diskontinuity. Použití metod lineární extrapolace těchto změn není proto adekvátní. Obsah práce a jeho změny nelze postihnout jen obvyklými sociologickými postupy, které je indikují v rozměru složitosti a samostatnosti práce (tautologicky definované vzděláním a postavením v organizační hierarchii). V základním výzkumu musí být větší pozornost věnována analýzám vztahů mezi modely pracovního prostředí a typy osobnosti, v zahraničí používaným slovníkům profesních titulů, oborů práce a oborů znalostí atd.

Sociologická teorie práce musí směřovat k perspektivnímu propojení dosud paralelních hledisek: zaměření jednak na politicko-ekonomické stránky společenské dělby práce a na obsah práce souhrnného pracovníka, jednak na technicko-organizační stránky práce individuálních členů pracovního kolektivu, tedy na obsah lidské práce. Pracovník je vždy zároveň součástí výrobních sil a nositelem výrobních vztahů. V jeho činnosti se spojují společensky produktivní a individuálně reproduktivní funkce práce, její společenský význam a životní smysl. Vzájemný vztah individuální a společenské práce je určujícím znakem stávajícího charakteru práce i zdrojem osobního vztahu pracovníka k vykonávané práci. Musí být proto zkoumán na makro-, mezo- i mikroúrovni kombinací sociálně ekonomických a sociálně psychologických přístupů, souběžnou reflexí objektivních i subjektivních (objektivně existující, sociologicky relevantní součást společenské skutečnosti představujících) stránek práce.

Aby mohla sociologie práce přispět k naplnění inspirativních a mobilizujících funkcí prognózy sociálního rozvoje, k aktivizaci lidského činitele naší společnosti, musí přesvědčivě objasnit zdrojovost sociální sféry pro ekonomický vzestup, vést k pochopení a využití sociálních mechanismů hospodářské činnosti. Musí začít důsledně a v plné šíři zjišťovat též negativní důsledky vědeckotechnického rozvoje. Musí se zabývat pozůstatky odcizeného vztahu k práci a reprodukci falešného vědomí a pomáhat překonat jak obavy

pracujících z interakce s novou technikou nebo ze ztráty zaměstnání, tak nepřiměřeně optimistická očekávání, vyvolaná příslibem vědeckotechnické revoluce a zklamaná jejím dosavadním tempem.

Prognóza rozvoje obsahu práce by měla být založena na (dosud chybějících) informacích o předpokládaném rytmu intenzifikace národního hospodářství a zejména restrukturalizace výroby, o rychlosti zavádění zásadních vědeckotechnických inovací a zvyšování produktivity a efektivnosti společenské práce. Možnost prognózování změn v obsahu práce je omezena nevyjasněností některých kritérií a teoretickou otevřeností mnoha otázek, jejichž koncepční zodpovězení musí poskytnout řídicí praxe. Následující výčet společensky závažných alternativ, z jejichž mezistupňů a kombinací logicky vyplývají případné varianty řešení problémů, může sloužit jen jako podklad pro zásadní rozhodnutí v širších politických souvislostech.

Intenzifikace a humanizace práce

Vědeckotechnický rozvoj musí vyvolat kvalitativní změny nejen výrobků, ale i výrobního procesu. Musí vést ke zvýšení kulturně technické úrovně práce i pracovníka. Dosud však není vyjasněn ekonomický poměr mezi výrobou špičkové techniky pro export a prací našich dělníků s takovou technikou. Často je kladen důraz spíše na intenzifikaci nároků na lidskou práci než na rozhodující technologickou intenzifikaci výroby. Požadavek zvýšeného množství a rychlosti pracovních operací vychází z extenzivních kritérií produktivity práce a opomíjí perspektivnější možnosti využití tvůrčích schopností pracujících (v rámci celkové aktivizace subjektivního faktoru).

Hlavním cílem vědeckotechnického rozvoje musí být postupné odstraňování fyzicky neúměrně namáhavé, zdravotně rizikové a psychicky vyčerpávající práce, intelektualizace fyzické práce a technizace rutinní duševní práce. Růst podílu duševně náročné, tvořivé a samostatné práce v mnohých profesích nevede vždy k odpovídajícímu snižování podílu fyzické námahy. Nesmí však být neutralizován přednostní, technicky lákavou automatizací náročných operací, odstraňováním „drahé“ práce na úkor „levné“ pracovní síly. Při uvolňování rezerv pracovních sil nesmí docházet k jejich dequalifikaci a koncentraci v méně progresivních odvětvích a oborech.

Aktuální úkol přechodu od mechanizované k automatizované výrobě by neměl odvracet pozornost od stávajícího neúměrně vysokého podílu ruční práce nebo strojové práce s převahou ručních operací a práce v nepříznivých podmínkách. Podle nedávných statistických šetření je v našem národním hospodářství 1 800 000 dělnických pracovních míst, z nichž 1 200 000 je spjaté s ruční prací. 6509 000 pracovníků je vystaveno zdravotně nežádoucím vlivům pracovního prostředí [Změny 1985 : 19, 20]. Celkový podíl ruční práce se může v důsledku nedostatečné technické vybavenosti pracovních míst ještě zvýšit zejména v přípravných fázích výroby. Ruční práce většinou výrazně omezuje možnosti souběžných kontrolních a tvořivých činností, pracovní seberealizace a iniciativy. Projevuje se v deficitu nekvalifikované práce, reprodukuje snížené kvalifikační nároky i ekonomickou neefektivnost.

Na vyšším stupni technické vybavenosti je třeba překonávat simplifikaci práce, k níž dochází při zavedení nekomplexní mechanizace nebo neúplné automatizace. Jejím důsledkem je dosud obvykle buď dequalifikace pracovníka, nebo jeho nahrazení pracovníkem s nižší kvalifikací, tedy dequalifikace příslušného osazenstva. Automatizace má na obsah práce rozporný vliv. Vyžaduje jednak náročné operace při instalaci, oživení či seřízení a údržbě systému, jednak monotónní operace při jeho běžné obsluze. Rozdíl mezi tvo-

řivou a rutinní interakcí pracovníka s počítačem není v sociologii práce dostatečně reflektován. Zavedení automatizovaných diagnostických systémů může perspektivně vést i k dequalifikaci jejich lidské kontroly.

Prognózy ekonomického a technického rozvoje naší společnosti nepředpokládají pro nejbližší období výrazné, rychlé a úhrnné změny v obsahu práce; zejména práce dělnické. Očekávají spíše zlepšování pracovních podmínek než růst kvalifikační náročnosti, odpovědnosti a tvořivosti práce [Dlouhodobý 1986 : 13]. Přesto a právě proto se sociologie práce musí zaměřit jak na současné, tak na předvídatelné budoucí překážky důsledné humanizace práce. Jedním z možných zdrojů jejich průběžného odstraňování může být nezbytné sledování ekonomických a sociálních kritérií rozvoje a nahrazení technokraticky orientované strategie inovací orientací sociální (až např. do úrovně rozhodnutí o centrálním nebo dílenském programování výroby).

Změny v obsahu práce mohou být vyvolávány jak technickým rozvojem, tak vznikem nových sociálních potřeb, zejména rostoucími požadavky seřízení pracovních kolektivů. Obsah práce může být optimalizován i při dané technické vybavenosti a technologii. Zvláštního politického významu přitom nabývají zlepšení v organizaci práce. Psychologické testy pro výběr způsobilých pracovníků mohou být efektivně využívány pouze v konfrontaci s důkladně rozpracovanými profiogramy. Ty však v našich podmínkách chybí nebo nemají dostatečnou hloubku. Postrádáme preventivně zaměřenou industriální psychopatologii. Inženýrská psychologie, dosud orientovaná převážně na pasivní adaptaci pracovníka stávajícím ergonomickým podmínkám, by měla být nahrazena sociálním designem pracovního místa. Humanizace práce předpokládá zvýšenou sociální kompetenci a sociokulturní kvalifikaci těch, kteří řídí, zakládají a organizují výrobu, tedy především vedoucích hospodářských pracovníků, projektantů, konstruktérů, technologů apod. Sociální adaptace, hodnocení a kontrola nové techniky i technologie i konfrontace technických parametrů výrobků s jejich sociálními, ekologickými a dalšími významy vyžaduje jak rozvoj inženýrské etiky, tak rozvoj občanské informovanosti a iniciativy při utváření nové sociální infrastruktury jako nástroje celospolečenské kontroly výroby.

Technologie a zaměstnanost

Vědeckotechnický rozvoj přináší řadu pozitivních změn v obsahu lidské práce i s nimi souvisejících sociálních problémů. Obojí se promítne do změn ve struktuře zaměstnanosti, podmíněných aktuální přestavbou národního hospodářství a restrukturalizací výroby. Ta je spjata zejména s posílením zpracovatelských odvětví, orientací na výrobu výrobních prostředků a na industrializaci služeb. K jejím nejperspektivnějším postupům patří zavádění pružných automatizovaných systémů a integrace materiální výroby s informatikou, docenění funkce zemědělství jako biotechnologie a samotné biotechnologie jako kvalitativního přechodu od produkce hmotných statků k produkci produktivních faktorů. Vzhledem k tradicím naší výroby by se velmi efektivním novým odvětvím mohla stát mechatronika (spojení výrobků jemné mechaniky a elektroniky).

Změny v zaměstnanosti zůstávají základem rozvoje kádrových struktur. V technologicky nejprogresivnějších odvětvích a oborech se v důsledku inovací uvolní velké množství pracovních sil. Ty však mohou být při zachování sociálních jistot pracujících a bez dlouhodobých retardačních účinků pro rozvoj ostatních odvětví predisponovány do jiných výrobních nebo nevýrobních oblastí. Ani velmi rozsáhlá automatizace nebo robotizace výroby neodstraní

samozřejmě lidskou práci (nezbytnou mj. i při výrobě, instalaci a údržbě robotů). Světové zkušenosti ukazují, že rozvoj technologie eliminuje zaměstnání, některé profese a určitá pracovní místa, nikoli však práci. Realizace útlumových programů a její sociálně politické aspekty představují v této perspektivě zároveň významný stimul posílení předvýrobních etap a terciéry (příp. kvartéru). Tzv. skrytá přezaměstnanost, vyvolaná v našich podmínkách především nezbytností rezervních pracovních sil při neadekvátním řízení a neefektivní organizaci práce, může být právě v souvislosti s procesy odkrývání a uvolňování těchto rezerv překonána racionální a efektivní plnou zaměstnaností práceschopného obyvatelstva.

Problémy zaměstnanosti za socialismu jsou kvalitativně jiného typu než nezaměstnanost v kapitalistických zemích. Mají technologické, nikoli strukturální příčiny a jsou zásadně řešitelné. Jejich zvládnutí předpokládá však také zásadní, s nezbytným předstihem učiněná rozhodnutí decizních orgánů. Ve společenské praxi se ustavil dvojitý přístup k této problematice: a) spojující pracovní výkon a odměňování především se spotřebou a životní úrovní; b) spojující zaměstnání, zachování profese a kvalifikace především se sociálními jistotami. Na současném stupni rozvoje výrobních sil a vztahů by však sociálně politický důraz na jistotu zachování zaměstnání měl být nahrazován jistotou adaptability (zejména rekvalifikace) pracovníka na nové povolání. Uvolňování rezerv často naráží jen na neoperativní řízení absorpce jinde nárokováných pracovních sil, spjaté se zpožděnou absorpcí technických i organizačních inovací.

Počet pracovních sil by měl narůstat zejména v oblastech bezprostředně souvisejících s kvalitou života. K těm patří v současnosti ekologie, stavebnictví, komunální služby, zdravotnictví a sociální služby, školství a kultura. V těchto oblastech je však zároveň velmi rozbujeľá administrativa. Nárokováný nárůst sil musí být proto důsledně posuzován z hlediska efektivnosti (např. zvýšení počtu nemocničních lůžek na 1 lékaře a zdravotnického pracovníka, snížení počtu žáků a studentů ve třídách na 1 učitele atd.). Další pracovní síly budou perspektivně vyžadovat služby pro výrobu (zvláště inženýrské služby a marketingové poradenství) i vznikající průmysl volného času a informační průmysl. Strukturu zaměstnanosti může konečně ovlivnit i zkušenost, že ekonomicky vysoce efektivní jsou nejen výroby špičkové technologie, ale i technologicky nenáročné výroby a netechnické služby.

Pracovní doba a mobilita

Vědeckotechnický rozvoj směřuje ke kontinuálnímu průběhu výroby, vyžadujícímu nepřetržitý pracovní režim. Plné využití nové techniky a technologie činí společenskou produkci na jedné straně méně závislou na pracovní době, na druhé straně je stále více podmiňováno zvyšováním směnnosti. Tím je také vytvářen větší počet pracovních míst a příležitostí k zaměstnání (než je počet pracovních sil dosud uvolňovaných zavedením nové techniky). Zvýšená směnnost vyvolává vážné problémy v osobním a rodinném životě pracujících a omezuje jejich možnosti využívání volného času. Množství volného, vskutku disponibilního času se bude vcelku zvětšovat pouze při výrazném rozšíření služeb obyvatelstvu. Zvyšování směnnosti ve výrobě předpokládá též směnnost a „prodlouženou“ práci ve sféře služeb.

Přechod od hromadné k diverzifikované, malosériové výrobě, spjatý s nahrazením jednoúčelových výrobních zařízení víceúčelovými, zvýší nezávislost pracovníka na chodu strojového vybavení a umožní jeho pružnější časové

nasazení, zavedení nestandardních režimů a individuálně variabilních úvazků. Zvláště významnou bude možnost individuální nebo skupinové volby denní pracovní doby i tempa a rytmu práce. Stále rostou potenciální příležitosti k domácí práci. Jejich využití však závisí na příslušném technickém vybavení. (Za tohoto předpokladu by mohlo např. 30 % těch, kteří pracují s výpočetní nebo informační technikou, již nyní vykonávat tuto činnost doma).

Historické období, v němž čas začal podle rytmu stroje fungovat jako hlavní výrobní ukazatel a kdy si prostorové oddělení bydliště a pracoviště vynutilo jednotnou pracovní dobu a striktní kázeň, však není dosud zcela překonán. V našem průmyslu dochází k velkým ztrátám pracovního času. Ve veřejné dopravě a v živočišné výrobě trvá nadměrné množství přesčasové práce. Vzhledem k těmto skutečnostem lze reálně uvažovat o postupném zavádění dodatkové dovolené pro pracující na směny, matky s malými dětmi, pro pracující ve zvláště obtížných nebo zdraví škodlivých provozech; v další fázi pak o prodloužení veškerých dovolených a zkrácení týdenní pracovní doby na 38—40 hodin [Prognóza 1985].

Za reálnou pracovní dobu je nutno považovat též čas věnovaný samozásobitelství a soukromé výrobě pro trh (ve smyslu II. a III. ekonomiky), zhodnocování zdrojů prací v domácnosti a dobrovolné práci pro sídlištní komunitu (ve smyslu „společenské samoobsluhy“). Zejména význam posledního druhu bezprostředně nezespolečenštěné práce, představující důsledek nefungování formálních struktur i prostředek funkční decentralizace služeb, nadále poroste. Nedoceněna zůstává společenská potřebnost placených i dobrovolných činností sociální povahy (např. pečovatelství) vykonávaných v mimopracovní době.

Stejně závažným, sociologicky novým problémem budou nároky na výrazně zvýšenou profesní a teritoriální mobilitu pracovníků, podmiňující jejich disponibilitu a (zvláště při realizaci útlumových programů) využitelnost jejich schopností ve společensky významné a individuálně smysluplné práci. Profesní mobilita může probíhat v rámci podobných povolání i po linii zásadní změny obsahu práce, jako změna nebo sdružování profesí i jako změna naplňené stávající profese. Předpokládá již v současné době zakládanou, perspektivně orientovanou vzdělávací a kvalifikační (příp. rekvalifikační) přípravu. Teritoriální mobilita (migrace) bude vyžadovat vyrovnávání životních podmínek v různých regionech, zejména úrovně bydlení a služeb.

Sociologické výzkumy ukazují tři základní modely individuální profesní kariéry a mobility, odpovídající hlavním typům pracovního prostředí. Je to kvalifikační mobilita v rámci hierarchizované vertikální struktury pracovních míst, založená na permanentním zkvalitňování individuálních pracovních dispozic a příznačná pro duševní práci, dále profesní mobilita založená na zavedení nové techniky či technologie nebo umožněná přechodem na jiné pracoviště a příznačná pro průmysl, a konečně převážně intergenerační mobilita, spjatá s dichotomií kvalifikované a nekvalifikované práce a příznačná pro zemědělství. Získání nebo zvýšení původní kvalifikace je v posledních dvou případech nejčastěji důsledkem individuálního zájmu nebo jednorázové změny objektivních pracovních podmínek [Hypotéza 1986]. Přestavba národního hospodářství bude muset překonat i dosud ostré hranice mezi těmito modely mobility.

Fyzická a duševní práce

Vědeckotechnický rozvoj je předpokladem, nikoli však samočinně působící zárukou dalšího zespolečenšťování výroby a intelektualizace úhrnné práce.

Změna profese nemusí znamenat změnu charakteru práce. Zvýšená flexibilita pracovníka nemusí vést k jeho emancipaci, k osvobození či překonání práce. Vybavení pracovního místa novou technikou nemá vždy za následek zásadní změnu v obsahu práce.

Výzkumy ukazují, že jen polovina zavedených technických inovací přináší pracovníkem reflektovanou výraznou změnu obsahu práce. Nárůst intelektuální složitosti a kvalifikační náročnosti práce není obvykle provázen zlepšováním jejich fyzických podmínek a snižováním její fyzické náročnosti. U vysoce kvalifikovaných dělníků přetrvává neúměrné množství ruční práce a vyšší úroveň fyzické namáhavosti než u nekvalifikovaných dělníků. Ve statistickém rozměru tak fyzická náročnost dělnické práce zůstává (u nás stejně jako v dalších zkoumaných socialistických zemích) v rozporu s všeobecným očekáváním prakticky nezměněna [Sociální 1986].

Mladí pracovníci ve věku od 15 do 29 let uvádějí jako hlavní důsledek již zavedených technických inovací jednak zvýšení odpovědnosti a psychické náročnosti práce, jednak zlepšení pracovních podmínek a snížení fyzické namáhavosti práce. Starší pracovníci v odlišném pořadí závažnosti zdůrazňují zvýšení nároků na obsluhu strojů a kvalifikaci, mírné zlepšení vztahů lidí k práci při zachování zhruba stejných kvalit meziosobních vztahů, nárůst psychické náročnosti práce při zcela neodpovídající rychlosti snižování její fyzické namáhavosti a konečně zlepšení kvality výroby a jejího řízení [Úloha 1986].

O tom, že v důsledku očekávaných inovací bude pracovní náplň jejich současné profese v příštích 15—20 letech výrazně odlišná, jsou nejčastěji přesvědčeni dělníci se základním vzděláním a dělníci ve věku od 45 do 54 let. Práci vykonávanou převážně automaty očekávají ve své profesi jen dělníci se základním vzděláním. Zvýšení náročnosti jejich práce na samostatné rozhodování nejčastěji předpokládají dělníci s úplným středním vzděláním a dělníci ve věku od 35 do 44 let. Obavy z psychicky vyčerpávající práce vyjadřují pouze dělníci od 25 do 34 let. Pestřejší a zajímavější práci očekávají zejména dělníci od 45 do 54 let, vyučení dělníci a dělníci s úplným středním vzděláním [Dělnická 1984].

Z hlediska objektivních podmínek práce neexistuje jednoznačná sociální určení pro různé fyzicky obtížné typy dělnické práce, a tedy prostá vnitrotržní diferenciacie podle tohoto kritéria. Rozdíly v intelektuální složitosti práce mezi pracovníky převážně fyzické a převážně duševní práce jsou téměř dvakrát vyšší než u fyzických podmínek práce. Intelektuální složitost představuje (jako hlavní ukazatel materiálně zvětšeného obsahu práce) dosud nejvýznamnější zdroj sociálně ekonomické nestejnorodosti práce a třídní i vnitrotržní diferenciacie naší společnosti. Na rozdíl od fyzických podmínek práce se však ve změnách intelektuální složitosti práce zřetelně projevuje tendence ke sblížování dělnické třídy a inteligence. Vzdálenosti jejich hraničních skupin, vysoce kvalifikovaných dělníků a zaměstnanců s nižší nebo střední kvalifikací, jsou již z tohoto hlediska menší než vzdálenosti vnitrotržní [Sociální 1986].

Podíl duševní, mentálně náročné a samostatné práce v manuálních profesích zůstává také rozhodujícím zdrojem diferenciacie dělnické třídy. U některých jejích částí v důsledku vědeckotechnického rozvoje výrazně roste, v jiných je však stejný jako v minulosti. V tomto rozporném vývoji se prohlubují rozdíly mezi tradičními a nově vznikajícími oddily dělnické třídy, může se ustavit nerovnováha a napětí v její vnitřní struktuře. Principiální řešení takových problémů s ohledem na jejich objektivní příčiny musí vycházet z mnohorozměrné diverzity společenských potřeb a odvětvových požadavků i z funkční heterogenity vzdělání a kvalifikace.

Kvalifikovaná a nekvalifikovaná práce

Vědeckotechnický rozvoj nepřináší (proti původnímu očekávání) homogenizaci socioprofesionální struktury společnosti. Odliv dělníků z průmyslu do služeb či z výrobních do převážně informatických profesí nebude pravděpodobně v nejbližší budoucnosti zvláště silný (jak předpokládají mnohé úvahy). Nadále budou potřebné klasické industriální profese, spojené s údržbou jakýchkoli strojních zařízení. Nejen v oblasti služeb, ale i v přípravných fázích průmyslové velkovýroby dále poroste poptávka po tradičních řemeslných dovednostech. Nekvalifikovaná práce bude nezbytná ve specifických provozních podmínkách (např. při výstavbě nových výrobních kapacit), tam, kde nasazení složitější techniky nebude efektivní nebo vůbec možné. I na vyšších stupních vědeckotechnického rozvoje se budou vyskytovat jednoduché pracovní úkony, které technika od člověka ještě nebude moci převzít.

Vědeckotechnický rozvoj se musí přednostně prosadit tam, kde z organizačních nebo investičních důvodů dosud existuje neúměrné množství technicky nadbytečné nekvalifikované práce. Vzhledem k nezbytnosti učinit tuto práci finančně atraktivní prolouhuje její přeměra nivelizační tendence v odměňování. Trvalým problémem při likvidaci nekvalifikované práce je územní a oborová koncentrace pracovníků, kteří nemají zájem o získání kvalifikace, mají omezenou mentální schopnost získat jakoukoli kvalifikaci a vykonávat náročnější práci, či sníženou společenskou přizpůsobivost a odpovědnost. Strategie odstraňování nekvalifikované práce bude muset vycházet z (dosud chybějící) demografické prognózy kvalitativních parametrů budoucí populace. Technokratická představa prioritního rozvoje kvalifikované práce, která vytvoří ekonomické kapacity pro následné překonávání nekvalifikované práce, bude muset být nahrazena hlediskem sociální rovnosti a spravedlnosti a permanentním sociálně politickým úsilím o stírání mezitřídních a vnitrotřídních diferencí. Pozitivní vývoj v tomto směru přesvědčivě dokazuje stálý nárůst vysoce kvalifikované práce. Přes pomalý pokles počtu nekvalifikovaných pracovníků v terciéru, způsobený zejména jejich přílivem ze sekundéru, lze do roku 2000 počítat s celkovým poklesem zastoupení nekvalifikovaných pracovníků z nynějších zhruba 40 % na 20 %, tj. se snížením jejich počtu o více než 1 400 000 [Prognóza 1985 : 102].

Druhou stránkou obohacování obsahu práce je jeho polarizace, a tedy též přinejmenším dočasná polarizace pracovních sil. Pokud tato situace nebude kompenzována účinnými sociálně politickými opatřeními, skrývá v sobě možnost vzniku statisticky nepodchytné, ale společensky nebezpečné marginalizace některých skupin pracujících. Nelze vyloučit, že některá odvětví budou pro využití nových technologií (např. biotechnologie a ekotechnologie) nárokovat vyšší počet nekvalifikovaných pracovníků. Velmi závažnou sociálně ekonomickou i politickou otázkou zůstává, zda i v budoucnu bude přetrvávat dichotomické rozdělení dělníků do kategorie kvalifikovaných a nekvalifikovaných, nebo zda (jako např. u dislokovaných montérských kolektivů) převáží trend k občasnému výkonu nutné nekvalifikované práce kvalifikovanými dělníky.

Mechanizovaná a automatizovaná práce

V tradiční průmyslové výrobě se dlouhodobě ustavil typ dělníka vykonávajícího v rámci složité dělby práce striktně vymezené, poměrně jednoduché, dílčí operace a nuceného netvořivě dodržovat unifikované pracovní postupy dané stávající technologií výrobního procesu. Mechanizací podmíněné stereo-

typy pracovního chování se postupně rozšířily i do dalších výrobních i ne-výrobních odvětví a oborů. Vědeckotechnický rozvoj dal vzniknout novému typu dělníka, kontrolujícího na moderní technologii založené provozy a schopného seřizovacích, údržbářských a opravářských zásahů do složitých systémů, představujících nový typ výrobních prostředků a kvalitativně vyšší stupeň rozvoje výrobních sil. Vyvolal však zároveň otázku, kterých skupin dělnické třídy se tento rozvoj nebude v prognózovatelné době týkat a jak velký bude počet pracovníků připoutaných po celou dobu své ekonomické aktivity rutinními operátorskými a nezbytnými pomocnými funkcemi k tradičnímu strojovému vybavení.

Práce, osvobozená za socialismu od vykořisťování, se začíná osvobozovat též od dosavadní podřízenosti dané technice a technologii. Dělník přestává být hlavním činitelem výroby, přímou součástí stroje. Vystupuje stále výrazněji jako jejich vědomý regulátor. Mění se energetická a informační bilance v systému člověk-stroj a stírají hranice mezi fyzickou a duševní, výkonovou a řídicí prací. Přejít od mechanizace k automatizaci výroby a její přípravy, a dále k informatice a informačně výrobní technologii — od kombinace mechanických strojových prvků ke strojům typu CNC (Computer Numeric Control) nebo DNC (Direct Numeric Control), k systémům CAD (Computer Aided Design), CAM (Computer Aided Manufacturing), CIM (Computer Integrated Manufacturing), k nejen manipulačním, ale též informačním robotům — nahradí z velké části motorickou účast pracovníka ve výrobním procesu jeho účastí senzorickou.

K nejperspektivnějším postupům změny obsahu práce patří přechod od neúplné ke komplexní automatizaci výrobního procesu a od jednoúčelových k pružným výrobním systémům. Zvláštní význam bude mít automatizace projekčních, konstrukčních a programovacích prací a komputelizace spojů, maloobchodu a domácností. Zavádění vyšších forem automatizace vyžaduje jistý teoreticko-metodologický i aplikační předstih (např. překonání mechanického a antropomorfixujícího přístupu k robotizaci). K hlavním technickým dosud nevyřešeným úkolům automatizace patří manipulace s materiálem a administrativní práce (zejména bezpapírový přenos informací). Elektronizace skladů a kanceláří naráží na technicko-informační nepropojenost velkého množství pracovišť. Automatizovat zřejmě nebude možné složitější rozhodovací procesy, při nichž se hlavní lidský činitel může pouze opírat o strojové zajištění dílčích operací. V mnoha oborech nebude míra komplexnosti automatizace dovršitelná. Podle optimistických odhadů může být automatizace zavedena na 70 % pracovních míst a nahradit 50—60 % všech prací v dílnách a 30—40 % v kancelářích.

Pracovní příprava a adaptace

Postupné zavádění automatů jako všeobecného pracovního prostředku, využívání mikroelektroniky jako technologie myšlení a informace jako nového výrobního faktoru vyžaduje zásadně změněné subjektivní předpoklady a psychologické nároky pro pracovní adaptaci. Práce v automatizovaném, chemizovaném nebo na biotechnologii založeném provozu s novou měřicí a regulační technikou je spjata s novými soustavami normování a standardizace výrobních postupů. Ve stále větší míře staví i před řadové pracovníky požadavek využívat technické instance rozhodování. Zavedení strojů schopných sebeřízení, výrobní symbióza lidské a umělé inteligence, spojení obsluhy a programování složitých zařízení mění konkrétní požadavky na vzdělanostní a kvalifikační připravenost dělníka, v jehož práci bude muset manuální zručnost,

specifické dovednosti a technické návyky doplňovat schopnost analytického, abstraktního myšlení.

V hospodářské praxi přežívá pojetí dosaženého vzdělání a kvalifikace jako dlouhodobě platného tarifně katalogizovaného znaku. Zvládnutí moderní výroby a současné informační exploze však nezbytně vyžaduje chápat jejich získávání a zvyšování jako celoživotní proces, předpokládající zvýšené prolínání pracovního a mimopracovního času, případně i migraci za vzděláním a jeho zhodnocením. Přechod od zkušennostně praktické kvalifikace, orientované na celoživotní využití získané profese, k teoreticky podložené praktické kvalifikaci je předpokladem sdružování pracovních činností a profesí i změn obsahu práce a profese. Poskytuje větší prostor pro individuální volbu povolání v souladu s osobními dispozicemi a umožňuje diskontinuální průběh zaměstnání, rekvalifikaci a mobilitu.

Cílem výchovně vzdělávacího systému musí být nikoli prostý růst kvalifikace, ale změna typu celkové profesní přípravy. Současné změny v obsahu práce i budoucí vědecký charakter všeobecné práce vyžadují, aby kvalifikační předpoklady vytvářené v této přípravě byly doplňovány formováním morálně volních vlastností a zvyšováním celkové kulturnosti a tvořivosti. Zvyšování vzdělanosti a kulturně technické úrovně je nejen humanitním ideálem, ale též technologickou nezbytností. Musí být založeno na prolínání objektivního a subjektivního zájmu o určitý předstih před aktuálním společenským a individuálním zhodnocením ekonomickým, pracovním i kulturním. Jen tak je možno řešit sociální problémy vyplývající z rozporu mezi momentální a perspektivní využitelností vzdělání a spjaté zejména s nevyužíváním nebo naopak „nadprodukcí“ kvalifikace a se subjektivním snižováním jejího významu pro funkční a sociální diferenciaci společnosti. Nynější relativní redundance vzdělání musí být konfrontována s prognostickým názorem, že v následujícím období bude v našem národním hospodářství nedostatek vysokoškolsky vzdělaných odborníků a nadbytek pouze vyučených dělníků [Prognóza, 1985].

Vzdělávací a kvalifikační příprava, racionalizace a zefektivnění adaptačních procesů i tvorba adaptačních programů pro jednotlivé skupiny profesí a funkcí musí vycházet z měnících se pracovních podmínek. Zvětšující se prostorová vzdálenost automatizovaných pracovišť snižuje možnosti meziosobní komunikace a vyvolává nebezpečí provozní sociální izolace pracovníků. Týmová práce posiluje dělnický kolektivismus, funkční specializace vede naopak k fragmentaci pracovních skupin. Snižuje se početnost a zvyšuje profesní heterogenita těchto skupin. Individualizace pracovního výkonu, umožněná pružnou automatizací a diverzifikací výroby, dále prohloubí též riziko samostatného rozhodování, které může být zdrojem meziosobních a meziskupinových konfliktů a musí být proto vyrovnáváno vysokou sociální adaptovností pracovníků. I když v mnoha provozech budou pracovní výsledky stále závislejší na použité technice a technologii a budou vyplývat spíše z kolektivního úsilí než z individuální iniciativy, význam motivace k práci a spolupráci nadále poroste.

Flexibilní technologie vyžaduje flexibilní specializaci, a tedy možnost nejen změny použití zařízení, ale i pracovníků. Práce s počítačovou a informační technikou klade dosud vysoké nároky na obsluhu komplikovaných terminálů a dekodování informací. Nastoluje nové komunikační motivační problémy, přináší zvýšené senzorické a neuropsychické zatížení, znásobuje jednotvárnost rutinních úkonů a může negativně ovlivnit sebevědomí obsluhujícího personálu. Obavy z práce s touto technikou, nedůvěra k možnostem jejího využití

i nedostatečná sebedůvěra vzhledem k její složitosti představují významný sociálně ekonomický problém. Jeho řešení vyžaduje nejen ergonomické úpravy (zvýšený pracovní komfort), ale též speciální psychologickou přípravu pracovníků.

Práce s novou technikou a technologií zvyšuje význam takových osobních vlastností pracovníka, jako je spolehlivost a vytrvalost, flexibilita a vynalézatelství. Rostou nároky jak na speciální technickou přípravu, posilující představitelství, programovací a diagnostické schopnosti, přesnost sledování a vyhodnocování souborů informací, tak na sociální kompetenci, zvláště schopnost formulace podnětů, iniciativu a podnikavost, schopnost organizace práce a hodnocení lidí, smysl pro politické důsledky učiněných rozhodnutí. Rozvíjení tvořivosti předpokládá možnost využití znalostí a vytváření nových postupů i nutnost stálého učení. Stále důležitější se stává individuální i kolektivní schopnost operativního řešení problémů, samostatného rozhodování a přejímání zodpovědnosti a psychická připravenost čelit neobvyklým havarijním situacím v krátkém reálném čase.

Pracovní stimulace a motivace

Zefektivnění stimulace pracovního výkonu vyžaduje teoreticko-praktické řešení vztahu mezi ekonomickým přinucením a vstřícnou hmotnou i morální stimulací, mezi platovou diferenciací pracovníků a sociálně ekonomickou homogenizací společnosti, mezi sociálními jistotami pracujících a jejich výkonnou motivací. Vědeckotechnický rozvoj přechodně znásobuje napětí mezi technologicky vyspělými a zastaralými složkami výrobního řetězce a zvětšuje nestejnorodost pracovních podmínek a nejednotnost kritérií odměňování (mnohdy i u stejného druhu práce). Pouze rovnoměrnější automatizace všech výrobních odvětví (v mezích ekonomických možností) může zamezit zvětšování nezdůvodněných nerovností mezi pracovníky různých odvětví a oborů.

Ani zvýšená pohyblivá složka mzdy neovlivňuje výrazněji celkovou (demograficky determinovanou) finanční situaci rodiny a není realizovatelná za atraktivnější zboží a služby. Vnější stimuly se proměňují ve vnitřní pohnutky jednání pracovníka v konfrontaci s jeho již ustanovenou motivační strukturou, s relativně trvalými potřebami a postoji (zejména preferencemi a aspiracemi), což osvětářsky pojatá pracovní výchova obvykle opomíjí. Překonávání pozůstatků odcizeného a formování socialistického vztahu k práci (zvláště pocitu odpovědného hospodáře) je výsledkem interakce mezi určitými osobnostními rysy, hodnotovými a zájmovými orientacemi jedince na straně jedné a sociálním prostředím (včetně jeho hmotných a organizačních aspektů) na straně druhé. Ideové výchovné působení a morální stimulace je možno dosáhnout pouze, budou-li zašitěny odpovídajícím hospodářským mechanismem.

Intenzifikace dále zvětšuje význam motivace k vysokému pracovnímu výkonu (při souběžném zvyšování organizační připravenosti výroby). Ta je příznačná pro mnohé kolektivy s brigádní formou organizace práce a odměňování. Společensky velmi závažné jsou opačné, nežádoucí, avšak dosud často převládající případy individuální orientace na průměrný pracovní výkon a kolektivní zainteresovanosti na zadržování tohoto výkonu, jeho zprůměrování na nejnižší přijatelnou úroveň. Známý je sociologický poznatek, že 65 až 70 % dotázaných se metají se svou orientací na průměrný výkon [Hypotéza 1986]. Ještě závažnější je, že pouze 13 % pracujících mládeže uvádí, že se snaží dostat na špičkovou úroveň ve svém oboru [Úloha 1986]. Špičkovou výkonnostní orientaci deklaruje 30 % pracovníků vědy, školství a kultury, 25 % vedoucích pracovníků řízení a správy, 13 % dělníků kovozpracujícího a těž-

kého průmyslu, 10 % dělníků ostatních zpracovatelských odvětví a 4 % zemědělských dělníků [Šetření 1984]. Model zvyšování životní úrovně zvýšenou aktivitou v zaměstnání je v současné době zafixován ve vědomí většiny naší populace jako strategicky neúčinný [Hypotéza 1986].

Prežívající společenské klima průměrnosti a individuální životní strategie minimalizace práce pro společnost jsou důsledkem dlouhodobých nivelizačních tendencí (zejména porušování principu zásluhovosti a zaostalosti ekonomického mechanismu). V našich podmínkách bude třeba věnovat zvýšenou pozornost působení psychologických mechanismů sociální kontroly, sociálního srovnávání s ostatními, ospravedlnění vynaloženého úsilí apod. Stanovení kritérií špičkové výkonnosti znesnadňuje různost typů produkce a organizačního prostředí (např. srovnávání individuálních výkonů v kontinuálních provozech hlavní výroby, normování přípravných, obslužných a pomocných prací v předvýrobních etapách).

Výkonová orientace musí být cílevědomě posilována atraktivnějšími modely pracovní kariéry, pracovní přípravou, příp. rekvalifikací, rozšiřováním možností individuálního spoluurčení vlastního profesionálního vývoje a životní úrovně (včetně výše důchodu). Vyžaduje změnu celospolečenského klimatu i sociálních návyků v konkrétních organizacích, stimulaci celých podnikových osazenstev a zejména odpovídající motivaci a všestrannou zainteresovanost příslušných vedoucích pracovníků. Předpokládá neustálé rozšiřování prostoru a informací nezbytných pro pracovní aktivitu, zdokonalování organizačních forem a zvyšování obsahové komplexnosti iniciativy pracujících.

Pracovní seberealizace a spokojenost

Seberealizace jedince v zaměstnání vyplývá z jeho identifikace s vykonávanou prací a z vědomí subjektivního přínosu do pracovního procesu. Může být spjata s prožitkem řemeslné dovednosti i s prožitkem teoretického osvojení pracovního úkolu. Práce se za socialismu stává nikoli pouhou instrumentální, ale v dlouhodobém časovém horizontu cílovou hodnotou. Již v současném období je přesvědčivě naznačena tendence k překonání dvojznačnosti v každodenním chápání práce jako vnější nutnosti a jako životní potřeby. Z kontextu poznatků lze usuzovat, že dotazovaní dělníci v mnoha případech dávají přednost zajímavému, byť hůře placenému životnímu povolání před dobře placeným, ale nezajímavým zaměstnáním [Dělnická 1984]. Dobře placené zaměstnání dosud nejvýrazněji preferují zemědělci a dělníci ve stavebnictví, zajímavé povolání samozřejmě nejčastěji duševní a řídicí pracovníci. Další vývoj v tomto směru by měla upřesnit prognóza změn v hodnotových orientacích populace. Lze předpokládat, že v důsledku vědeckotechnického rozvoje se bezprostřední zájem pracovníka o předmětné stránky výroby bude stále více přesouvat na její sociální aspekty.

Mezi typy vztahu osobnosti k práci, hodnotových orientací či životních strategií, zjišťovanými v řadě výzkumů, si z tohoto hlediska zasluhují kritickou pozornost jak zdánlivě prosociální orientace na bezkonfliktní vztahy a pasivní adaptaci stávajícímu prostředí, tak individualistická podnikavost spjatá s nerespektováním obecnějších zájmů a norem. Seberealizace může být vyhledávána mimo vlastní profesi, v účasti na řízení, ve společensko-politických aktivitách, v nezespolečenštěné práci i ve volném čase. Soukromé pracovní a volnočasové činnosti jsou často kompenzací nedostatků v zespolečenštěné práci. Mohou sloužit reprodukci a rekreaci pracovní síly, být výrazem tvořivosti a osobitosti, vytvářet významné společenské hodnoty i posilovat individuální smysl života. Jejich neúměrné množství však vede k privatizaci života, na-

rušující optimální proporce rozvoje všech oblastí životních aktivit a celé společnosti.

Subjektivní vztah k práci je výsledkem konfrontace pracovní a životní situace. Je sociálně ekonomicky diferencován jejím obsahem, zároveň však homogenizován demografickým postavením a společenským statutem pracovníka. Společensky relevantní je též individuální hodnocení smyslu vykonávané práce. Hledisko společensky žádoucího ekonomického využití výrobních sil by proto mělo být i v tomto rozměru doplňováno hlediskem lidsky žádaného dalšího rozvíjení sociálních sil rozvoje společnosti. Pozitivní je zjištění, že 73 % mladých pracovníků hodnotí svůj vztah k pracovní činnosti jako zájem [Úloha 1986]. Za nejperspektivnější subjektivní indikátor úrovně sociálního rozvoje charakteru a obsahu práce z hlediska její intelektuální přitažlivosti lze považovat orientaci na tvůrčí činnost [Sociální 1986].

Spokojenost s vykonávanou prací je podmíněna jednak motivačními aspekty vlastního obsahu práce, jednak vnějšími pracovními podmínkami. Mezi motivujícím využitím schopností, společenským uznáním, perspektivou osobního růstu apod. a kvalitou organizačního rámce, meziosobních vztahů, stylu řízení apod. existují většinou nesymetrické vztahy. Pozitivní motivace vede ke kladnějšímu hodnocení pracovního prostředí (ne však naopak). Celková míra pracovní spokojenosti má velký politický význam. Pracovní iniciativa se bude zřejmě projevovat též přesunem důrazu od práva na práci (za socialismu samozřejmého) na právo na pracovní spokojenost a vysokou kvalitu pracovního života.

Intenzifikace a demokratizace řízení

Součástí kvalifikace nového, vyššímu stupni vědeckotechnického rozvoje odpovídajícího typu pracovníka, je nejen akumulace profesních dovedností, ale též orientovanost v otázkách technologie a strategie výroby. Ovládnutí nové techniky a technologie klade i u řadových pracovníků zvýšené nároky na schopnost individuálního a kolektivního rozhodování o pracovních postupech, organizaci práce atd. Rozvíjení této schopnosti dále rozšiřuje možnosti jejich aktivní účasti na řízení výroby. Organizačně řídicí vyspělost se stává součástí obecné kulturně technické úrovně dělnické třídy. Rostoucí vědomí souvislosti mezi odpovědným plněním individuálního úkolu a kolektivním výsledkem se stává předpokladem perspektivního přechodu ke společenské samosprávě. Současně s ním se zvyšuje též občanská připravenost pracovníka k efektivní účasti na veřejné správě a politickém životě v jeho nejširších souvislostech. Modernizace národního hospodářství přináší možnosti další demokratizace společenského života.

Demokratizační procesy představují politický rozměr intenzifikace. Zvyšování produktivity práce a kvality produkce, zejména přechod na vyšší stupeň finality výroby a její organizační a technologické pružnosti, vyžaduje revizi technicko-ekonomických normativů a reálných podmínek výroby, atestaci pracovních míst a výrobků. Tyto postupy nelze uskutečnit bez aktivní účasti pracujících na vstřícném plánování a racionálním využívání výrobních zdrojů, prostředků a sil i na utváření adekvátnější struktury výrobních vztahů, především na změnách organizační struktury podniků a jejich ekonomickém osamostatňování (na principu chozrasčotu) a na komplexní racionalizaci práce a řízení.

Zainteresovanost pracujících na výrobě předpokládá dotvoření příslušné institucionální základny zvyšování jejich podílu na rozhodování, a tedy prohlubování socialistické demokracie i na úrovni podniku. Vnitropodniková

demokracie umožňuje pracovním kolektivům výrazně přispět k překonávání konzervativního, nivelizujícího vlivu sociální kontroly v neformálních skupinách na pracovní výkon a odměňování, k odstraňování formalismu v socialistickém soutěžení a k efektivní realizaci výsledků novátorského hnutí. Měla by zásadněji zasahovat i do oblastí sociální politiky jako nástroje prosazování principů sociální spravedlnosti.

Pouze na základě vnitropodnikové demokracie lze pracující efektivně zapojovat do řešení ekonomických, technologických a sociálních problémů a dosahovat tak kvalitativně vyšší úrovně jejich účasti na řízení založené na průběžném slaďování společenských zájmů se specifickými zájmy organizací a heterogenních skupin. K hlavním dosud nedoceňovaným prostředkům urychlení těchto procesů patří tzv. netechnická inovace (zejména organizace práce). Centralizace a koncentrace výroby nejen nevylučuje, ale mnohdy i vyžaduje decentralizaci jejího řízení. Demokratizace však nesmí být redukována na decentralizaci, konsensus nesmí být nadřazován diskusi. Ustavení a formalizace procedur participace nesmí vést ke snížení smysluplnosti jejího obsahu. Brigádní formy organizace práce a odměňování, kolektivní formy zainteresovanosti na výsledcích činnosti organizace musí být důsledně posuzovány podle toho, jak napomáhají utváření výrobních vztahů uvolňujících rozvoj výrobních sil.

Hlavním nositelem průniku společenských a individuálních zájmů jako významného subjektotvorného faktoru a jejich reprezentantem se stávají pracovní kolektivy. V intenzifikované výrobě a při práci s novou technologií roste jejich samostatnost, pravomoc a odpovědnost, ustavují se nové vztahy sociální rovnosti (mnohdy na úkor funkce mistra). Posilování těchto základních článků podnikového a vnitropodnikového řízení umožňuje zároveň omezovat administrativně byrokratické zásahy organizačně nadřazených složek. Rozvíjení demokracie ve výrobní sféře, zavádění samosprávy do života pracovních kolektivů, posílení sociální orientace v práci řídících kádrů a jejich vztahu k sociálním problémům jako nejdůležitější politické záležitosti, opakovaně zdůrazňované M. Gorbačovem, představuje i nadále hlavní mechanismus urychlování sociálně ekonomického rozvoje naší společnosti.

Literatura

- Dělnická třída v přeměnách sociálních vztahů.* Praha, ÚFS ČSAV 1984.
Dlouhodobý vývoj sociálních jevů v ČSSR ve vztahu k ekonomickému a technickému rozvoji. Praha, Ústav prognóz VŠE 1986.
Hypotéza prognózy rozvoje životního způsobu v ČSSR. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
Prognóza vývoje v oblasti práce. Bratislava, VÚSRP 1985.
Sociální rozvoj československé společnosti a hypotézy dalšího vývoje. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR Praha, ÚFS ČSAV 1984.
Úloha mladé generace v procesech intenzifikace. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
Zmeny v charakteru práce a postavenie ľudského činiteľa v podmienkach intenzifikácie ekonomiky. Bratislava, VÚSRP 1985.

Резюме

Я. Влчил: Социология труда и ее значение для социального прогноза

Статья рассматривает современное состояние социологического изучения человеческого труда, необходимость систематического построения социологической теории труда и стимулы, предоставляемые ей и актуальным требованием прогнозы социального развития. Работа стремится к систематической оценке важных знаний и предоставлению предложений по усовершенствованию комплексного изучения труда и управления им. Она анализирует позитивные и негативные социальные последствия научного развития и его нынешних темпов. Она направлена на проблематику интенсификации производства и гуманизации труда, на ввод новой технологии и изменений в структуре занятости, рабочего времени и профессиональной и территориальной подвижности, физического и умственного труда, квалифицированного и неквалифицированного труда, механизированного и автоматизированного труда, профессиональной подготовки и адаптации, трудовой стимуляции и мотивации, трудовой самореализации и чувства удовлетворения, интенсификации и демократизации управления. Статья подчеркивает необходимость социально ориентированного проведения технических инноваций и дальнейшего углубления участия трудящихся в решении — во всем обществе и внутри предприятия — вопросов об активной конкретизации стратегии перестройки народного хозяйства и ускорения социально-экономического развития чехословацкого общества.

Summary

J. Vlčil: Sociology of Work and Its Significance for Social Prognosis

The paper discusses the present state of sociological research into human work, the necessity of a systematic evolution of the sociological theory of work, and the stimuli afforded in this direction by the existent demand of social-development prognosis. A systematic evaluation of important findings and the presentation of suggestions for improving complex research and work control are aimed at. Both positive and negative social consequences of scientific development and its present rate are subjected to analysis. Special attention is paid to the problem area of the intensification of production and the humanization of labour, introduction of new technology and changes in the employment structure, working hours and professional as well as territorial mobility, manual work and brainwork, qualified and unqualified work, mechanized and automated work, preparation for and adaptation to work, working stimulation and motivation, working selfrealization and satisfaction, intensification and democratization of management. Stress is laid on the necessity of a socially oriented enforcement of technical innovations and of a continuously increasing participation of working people in all-social as well as intra-enterprise decision-making in the area of the active concretization of the strategy of the reconstruction of our national economy and the acceleration of our society's social and economic development.

Nutnou podmínkou urychlení sociálně ekonomického rozvoje společnosti je mobilizace všech zdrojových faktorů, a tedy i aktivizace subjektivního činitele, jeho tvůrčích a inovačních schopností v práci a řízení ekonomických procesů. Tato aktivizace si vynucuje i odpovídající pojetí rozdělování jakožto imanentní složky produkce, jež bezprostředně ovlivňuje její úroveň, kvalitu a především pak efektivnost využívání materiálních zdrojů, času a kapacit pracovních sil.

Rozdělování je podstatnou součástí výrobních vztahů a jako takové se musí vyvíjet s rozvojem výrobních sil (nebo spíše v předstihu vůči tomuto rozvoji) a v souladu s měnícími se nároky na strukturu a využití subjektivního potenciálu. Jestliže zůstane delší dobu rigidní, podlamuje se jeho zdrojová a aktivizační funkce a může se stát i brzdou sociálně ekonomického rozvoje. Z tohoto hlediska se ukazuje, že rozdělovací systém u nás do značné míry ustrnul a neplní již adekvátně potřebné mobilizační a dynamizační funkce. Většina provedených změn měla spíše dílčí povahu a tak je vlastně stále reprodukován rozdělovací systém v podobě, v jaké vykristalizoval v padesátých letech, v období vrcholícího extenzivního rozvoje ekonomiky.

Analýza rozdělovacích procesů je dosud zatížena převahou agregátní optiky, značnou popisností a resortismem. Jednotlivé články řetězu, který vede od práce ke spotřebě (tj. které zprostředkovávají vazbu mezi mírou práce a mírou spotřeby), jsou sledovány zpravidla odděleně a bez potřebné sociálně ekonomické diferenciaci, která teprve zajišťuje efektivnost fungování, v níž se odhaluje provázanost oblastí mezd, příjmů domácností, cen a spotřeby. Práce na prognózách sociálně ekonomického rozvoje společnosti stále zřetelněji odhalují mezeru, která existuje v analýze rozdělování pojatého v systémové jednotě a produktivní orientaci. Je totiž otázkou, zda predikční úvahy, které vycházejí z daného stavu věcí v jednotlivých, odděleně sledovaných subsystémech a extrapoláčně počítají s jeho další reprodukcí, mohou být kvalifikovanou prognózou. Domníváme se, že mnohem užitečnější je zabývat se perspektivou funkčních vazeb, měnících se vztahů mezi vstupní (mzdovou) a konečnou (spotřební) diferenciací, úlohou zprostředkujících a doplňujících článků. Předpokladem takového postupu je zhodnocení současného systému rozdělování z těchto hledisek, úkol zajisté nelehký, k jehož splnění ještě mnoho chybí.

V této stati bychom chtěli načrtnout alespoň některé problémy, jež se v oblasti rozdělování v nových polohách otevírají, s plným vědomím jejich složitosti a tím i nejednoznačnosti řešení. Naším úhlem pohledu, vyplývajícím z převažujícího sociologického zaměření, je optika diferenciaci a problémy vzájemných vazeb některých oblastí rozdělování, zejména pak provázání mzdové, příjmové a spotřební struktury. Na základě analýz statistických a sociologických šetření bychom tak rádi přispěli k diskusi závažných otázek rozdělování, jež se rozvíjí v souvislosti s potřebou přebudování hospodářského mechanismu a bude zřejmě ještě dlouho pokračovat.

1. Pojetí rozdělovacích procesů: nutnost prosazení jednoty

Současný rozdělovací systém má některé charakteristické rysy, které se zformovaly v podmínkách extenzivního rozvoje a zřejmě již neodpovídají novým požadavkům, jež klade orientace na intenzitu, kvalitu a efektivnost výroby.

Za prvé je to určitá odtrženost rozdělování od produkce, jeho pojetí spíše jako relativně autonomní složky reprodukčního procesu než složky s výrobou bytostně „totožné“ (Marx). V poloze stimulace výkonu to znamená, že pojetí osobní spotřeby jakožto cílové funkce výroby se v plánovací praxi někdy nakonec redukuje na „zbytkovou veličinu“ rozdělovacích procesů. Na základním zákonu socialismu, jímž je stále plnější uspokojování rozvíjejících se lidských potřeb, netřeba nic měnit, nicméně právě v plném respektování jeho platnosti musí být saturace a rozvoj potřeb pochopeny produktivně a aktivně, a to jak ve smyslu sociálním, tak ekonomickém. Jinými slovy, osobní spotřebu je třeba pojmut nejen jako konečný cíl výroby, ale také jako její stále významnější zdroj, jako složku reprodukčního procesu. Důsledkem stávajícího jednostranného pojetí je mimo jiné skutečnost, že podíl osobní spotřeby na národním důchodu patří v ČSSR k nejnižším mezi socialistickými zeměmi, přičemž vykazuje dlouhodobě klesající tendenci (přes mírný obrat v posledních letech). Fond individuálního rozdělování neroste potřebným tempem, což přirozeně limituje prostor stimulace živé práce i kvalitativní reprodukci pracovních sil. „Nová definice“ osobní spotřeby, jejího místa ve společenském reprodukčním procesu, by měla být východiskem prognostických představ v této oblasti.

Druhým atributem stávajícího rozdělovacího systému je značná autonomie dynamiky jeho jednotlivých složek. Rozdělování podle práce a ze společenských fondů, vývoj příjmů domácností, daní a cen jsou řízeny a plánovány víceméně samostatně, přičemž efekty prováděných změn jsou spíše post festum sumarizovány než ex ante synteticky provázány. V podmínkách pomalého růstu národního důchodu vede autonomie subsystémů například k tomu, že růst fondu sociálních příjmů předstihuje růst fondu pracovních příjmů (při současném zhoršování relace mezi průměrnou mzdou a důchodem), že daňová politika umocňuje nivelizační charakter mzdové diferenciacce, že cenová tvorba místo diverzifikace spotřeby posiluje spíše její uniformitu atd. Potom dochází k tomu, že diferenciacce zakotvená ve mzdové oblasti se v řetězu článků vedoucích k rozdílu ve spotřebě výrazně tlumí nebo téměř vytrácí. Nutným požadavkem intenzifikace je pojmut rozdělovací systém jako jednotný, a to nejen z hlediska vybilancovanosti jednotlivých agregátů, ale také v reálných diferenciacčních rovinách.

S oběma předchozími souvisí i třetí charakteristika, totiž značný rozsah přerozdělování, rovněž odpovídající spíše minulým potřebám extenzivního rozvoje než perspektivním požadavkům intenzifikace. Určitá míra přerozdělení zdrojů a vytvořených hodnot je nepochybně nutná pro naplnění cílů rozvinutého socialismu (zejména pokud jde o vyrovnání sociálně ekonomických podmínek rozvoje), nicméně v těchto procesech by se nemělo vytrácet propojení mezi výsledky práce a disponibilními prostředky, a to na všech úrovních ekonomické subjektivity — až po pracovní kolektiv a jednotlivého pracovníka. Znamená to ovšem nejen zmenšit rozsah přerozdělovacích procesů, ale zejména zjednodušit a zpřehlednit jejich obsah a směry tak, aby nevykonnost nemohla parazitovat na výkonnosti, aby stagnace jedněch nemohla podlamovat rozvoj druhých, aby přerozdělování sloužilo efektivnosti výroby a nevyvolávalo tendenci k průměrnosti.

Zákonitosti a mechanismy, jimiž se řídí sféra výrobní a osobní spotřeby,

mají nutně některé podstatné prvky podobné. Změna jen některé části rozdělovacího systému, má-li být skutečně účinná, není dobře možná. Kontinuitu linie, směřující od individuální práce a jejích podmínek k životní úrovni domácnosti, která vede přes složité sociálně ekonomické zprostředkování, nelze — bez ztráty efektivity, zájmu a iniciativy — zpřetrhat. Jaké jsou z tohoto hlediska konkrétní charakteristiky formování individuálních příjmů, podmínky utváření životní úrovně rodin?

2. Mzdová diferenciacie: aktivní jádro rozdělovacího systému

Klíčovou složkou rozdělovacích mechanismů je mzdová diferenciacie jakožto výraz uplatnění principu odměňování podle práce. Její funkce byla v minulosti oslabována řadou nepříznivých charakteristik, které přes určité změny stále přežívají a představují tak naléhavé problémy k řešení.

Za prvé, váha ekvivalentních příjmů, tj. odměn za práci, v celkové bilanci příjmů obyvatelstva trvale klesá. Při nezměněných podmínkách tvorby a rozdělování národního důchodu bude tento proces i nadále pokračovat (s výkyvy danými zejména demografickou skladbou populace a úpravami důchodů a sociálních dávek), takže prostor diferencovaného odměňování by se tak relativně dále zužoval. Je ovšem jasné, že řešení nelze hledat ve změně proporcí ekvivalentních a bezekvivalentních příjmů při daných tempech růstu. Rychlejší růst mzdového fondu lze odvozovat pouze z jeho užšího sepětí s růstem produktivity práce, objemu a kvality realizované produkce. Tím se vytvoří i zdroje potřebné pro růst společenské spotřeby.

Za druhé, relativní mzdové rozdíly (měřené kvantilovými charakteristikami mzdové distribuce) se posledních 30 let udržují na neměnné a v porovnání s ostatními socialistickými zeměmi (s výjimkou RSR) na dosti nízké úrovni. Pokud šlo o záměr prohloubit mzdové rozdíly jako takové, minuly se dosa-
vadní přestavby mzdových soustav účinkem nebo vedly jen k nepatrným

*Tabulka 1. Kvantilové charakteristiky rozložení mezd ve státním socialistickém sektoru
v letech 1970 — 1985*

	1970	1975	1979	1981	1983	1985
Hodnoty kvantilů v % mediánu:						
K ₀₅	55,3	55,9	55,5	55,9	56,1	54,7
D ₁ (1. decil)	63,2	63,5	63,0	63,3	62,2	62,0
Q ₁ (1. kvartil)	77,8	78,1	77,8	78,1	77,6	77,0
Q ₃ (3. kvartil)	125,7	125,1	125,8	127,6	127,7	127,7
D ₉ (9. decil)	155,3	154,1	154,0	155,2	156,4	154,7
K ₉₅	177,1	176,9	176,0	176,8	176,3	172,4
Rozpětí:						
K ₉₅ /K ₀₅	3,20	3,17	3,17	3,16	3,14	3,15
D ₉ /D ₁	2,45	2,43	2,44	2,45	2,51	2,49
Q ₃ /Q ₁	1,62	1,60	1,62	1,63	1,64	1,66

Pramen: Počty pracovníků podle výše mzdy — sčítání FSÚ.

Údaje sledující relativní mzdovou diferenciaci naznačují urč. té pohyb v osmdesátých letech, oproti stabilitě v období předchozím. Jde ovšem jen o velmi mírné změny, tendující k rozvětvení mzdového rozpětí v jeho středních polohách (relace krajařích decilů a dolního a horního kvartilu), zatímco nejvyšší mzdy (nejvyšších 5 % odměňovaných) relativně poklesly. Určité výkyvy mohou být způsobeny i propočtem, který od roku 1981 vychází z údajů o mzdách kategorizovaných po 500 Kčs (tj. v poměrně širokých pásmech).

výkyvům. Lze tedy říci, že prostor mzdové stimulace zůstává značně limitovaný a ani v současném období nejeví tendenci k rozšíření. Jak ukazují data v tabulce 1, také vývoj v osmdesátých letech byl pokračováním v dosavadních tendencích — do jejich první poloviny došlo jen k malé změně ve prospěch mezd nadprůměrných (které zaznamenaly mírně vyšší než průměrný růst) a v neprospěch mezd nejvyšších (které jako by narazily na strop a dále se nezvyšovaly). Dopad mzdové přestavby do celkových diferenciacních charakteristik nelze zatím zhodnotit.

Prohloubení mzdových rozdílů má smysl ovšem jen tehdy, je-li nejužším způsobem spjato s diferenciací výkonu, s posílením ekonomického obsahu mzdového systému. Nejde tedy o nějaký cíl „o sobě“, nýbrž o nástroj intenzifikace, který je třeba uplatňovat spolu s dalšími změnami v oblasti práce a řízení. Většímu „mzdovému prostoru“ musí odpovídat i větší prostor individuální a kolektivní kontroly vlastního výkonu.

Za třetí, pokud jde o kvalitativní obsah mzdové diferenciace, jeho podstatné rysy v dnešní podobě stále vyplývají z původní adaptace na extenzivní typ ekonomického rozvoje. Znamená to, že hodnoceny jsou více nominální charakteristiky míst a zastávaných funkcí než reálné charakteristiky pracovníků a jejich individuální výkonnost. Zatímco ve mzdových tarifech jsou sledována zejména hlediska odvětví a kvalifikace, v reálné mzdové diferenciaci se do popředí dostávají demografické charakteristiky pracovníků. Samotný kvalifikační diferencál mezd od sedmdesátých let v podstatě stagnuje i přes opatření zaměřená na jeho rozšíření.

Domníváme se, že nová etapa vývoje a prognostické úvahy by měly vycházet z jiné optiky než dosud běžné sledování průměrných výdělků podle profesí, odvětví, popřípadě kvalifikačních tříd. Statistické procedury vícerozměrné analýzy dovolují hodnotit váhu různých faktorů mzdových rozdílů (pohlaví, věk, požadované a skutečné vzdělání, odvětví atd.) a na tomto základě porovnávat diferenciaci zamýšlenou se skutečnou, sledovat vývoj v čase a orientovat se na dynamické faktory.

Z tohoto hlediska je jedním z nejzávažnějších problémů proporce mezi faktory kvalifikačními, jež reprezentují budoucnost lidské práce (hodnocení její složitosti, tvůrčího charakteru, podílu na řízení) a faktory mimokvalifikačními, jež představují přetrvávající prvky minulosti (fyzická namáhavost, neatraktivnost, škodlivé prostředí). Je zřejmé, že do mzdových rozdílů se promítají obě tato protikladná hlediska a že jejich proporce v určení mzdy bude záviset na přeměnách v obsahu a charakteru práce.

Za čtvrté, celkové sociální klima obklopující mzdovou diferenciací má zatím výrazně nivelizační charakter, a to na všech stupních — od převážně průměrujícího působení pracovních kolektivů až ke svazující administrativě resortů. Sociologické výzkumy potvrzují, že ačkoli lidé považují individuální výkon a schopnosti za základní pro určení odměny, mají zároveň tendenci spíše existující rozdíly zmenšovat než zvětšovat. Zdá se, že vytvořený mzdový systém je hluboce zakořeněn ve společenském vědomí, a proto i každá jeho neprůrazná změna má sklon rozmělnit se a přispět k reprodukci (nanejvýš jen mírně rozšířené) stávající struktury.

Klíčovým principem přestavby mzdového systému musí být zásada zaslouženosti, resp. „vydělanosti“ (Zaslavská), a to jak mzdového fondu jako celku na úrovni organizací, tak v jednotlivých pracovních kolektivech a u pracovníků. Ke stimulaci individuálních pracovních výkonů by měla být výrazně posílena pohyblivá složka mzdy (v Sovětském svazu se navrhuje její až 50ti procentní podíl z celkové mzdy), která by byla operativně rozdělována podle

pracovních výsledků a kvality práce. Mzdové ohodnocení musí být ovšem organicky zakotveno do celého zprostředkování od jednotlivé práce až k realizované produkci tak, aby pohled na pracovní síly byl zbaven extenzivní optiky: nejde o maximální obsazení pracovních sil, ale o efektivnost využití výrobních fondů a kvalitu konečné produkce. Jen potud, pokud bude podnik účinně zainteresován na kvalitě a realizaci výrobků, bude i efektivně mánévrovat mzdovým fondem a využívat jej k potřebné diferenciaci odměn. Hospodářský mechanismus k tomu musí vytvořit jak potřebný prostor, tak účinné stimuly.

Přísná reglementace mezd a zaměstnanosti je v očividném nepoměru k druhotným mechanismům distribuce příjmů a využívání pracovní kapacity populace. Jestliže mzdové rozdíly plně neodrážejí, nepodchycují a nestimulují diferenciaci individuálního úsilí a angažovanosti v práci, je vyvoláván a podporován (protože mnohem lépe odměňován) únik části energie a tvůrčí aktivity do jiných oblastí. Jinými slovy, neprosazuje-li se variabilita schopností a pracovního úsilí ve sféře zespolečenštěné práce, má tendenci realizovat se v „privátní“ oblasti, a to i formami společensky nežádoucími nebo dokonce nelegálními. Podstata problémů spjatých s „druhou ekonomikou“ leží v oblasti první ekonomiky, v rozvoji její efektivnosti nejen vzhledem k produkci potřebných hodnot a služeb, ale také vzhledem k reprodukci pracovních sil, k uplatnění a rozvoji člověka, jeho diferencovaných potřeb a zájmů. Jen tehdy, bude-li mzdová diferenciacie stimulovat plné nasazení, co nejlepší výkon každého pracovníka, může se stát skutečně aktivním jádrem rozdělovacího systému a přispět tak i k tvorbě dostatečných zdrojů pro krytí ostatních fondů.

3. Příjmová úroveň domácností — převaha demografických faktorů

I když je nepřesné měřit příjmovou úroveň domácností průměrným příjmem na jednu osobu, má tento indikátor určitou vypovídací schopnost. Je dosti varovným zjištěním, že statistická závislost mezi mzdou jedince a příjmem na hlavu v jeho rodině, je u nás velmi slabá, blížíci se nule. Jak vyplývá

Tabulka 2. Průměrná měsíční mzda a celkový příjem na obyvatele v letech 1955–1985

Rok	Mzda	Příjem na obyvatele	Rozdíl v Kčs	Příjem na obyvatele v ‰ mzdy
1955	1200	608	592	50,7
1960	1365	739	626	54,1
1965	1493	900	593	60,3
1970	1937	1316	621	67,9
1975	2304	1644	660	71,4
1980	2637	1942	695	73,6
1985	2908	2236	672	76,9

Pramen: Statistické ročenky ČSSR.

Porovnání vývoje hrubých mezd a celkových příjmů na obyvatele má jen orientační informační hodnotu, neboť do příjmů vstupují kromě mezd další významné zdroje. Na uchování přibližně stejné absolutní distance mezi oběma ukazateli a výrazném sblížení jejich úrovní se podílel jak vývoj příjmů z družstevního zemědělství, tak rozšíření systému nemocenského pojištění a sociálního zabezpečení. Nicméně hlavním zdrojem této dynamiky byly změny v oblasti zaměstnanosti a počtu dětí v rodině, postupné zvýhodňování poměru mezi aktivní a neaktivní složkou populace. Zda průměrná mzda působí jako „sociální norma“ pro určení příjmové úrovně, zůstává otevřenou a problematičnou (neméně plauzibilní) hypotézou.

z tabulky 2, diferenciace příjmů na hlavu je v rozhodující míře podmíněna nikoli rozdíly v pracovních příjmech, ale odlišným složením domácností z hlediska poměru ekonomicky aktivních osob a závislých dětí. Tento dlouhodobě platný stav (měnící se jen výkyvy v demografické situaci) je dán souhrnným působením řady faktorů, z nichž některé jsou pozitivní, jiné však spíše negativní.

Pozitivně lze jistě hodnotit skutečnost, že populace jako celek přešla od „jednopříjmového“ k „dvoupříjmovému“ modelu, že zaměstnání žen, vyvolané původně ryze ekonomickými důvody, se dnes stalo samozřejmostí, byť nikoli bezkonfliktní. Spíše negativním momentem je ovšem skutečnost, že mzdový prostor (spolu s dalšími podmínkami zaměstnání) neumožňuje účinné manévrování při přechodném úbytku druhého příjmu. Tvorba celkového příjmu domácnosti má výrazné extenzivní charakter: záleží především na počtu aktivních osob a v nesrovnatelně menší míře na diferencovaném přínosu každé z nich. Rodina má potom přirozeně zájem na tom, aby žena byla zaměstnána bez ohledu na problémy, které to při malých dětech vyvolává, a bez ohledu na to, zda se může práci plně věnovat a garantovat tak její společenský přínos.

Velmi příznivá je rovněž skutečnost, že díky dávkám ze společenských fondů existuje pozitivní korelace mezi celkovým příjmem domácnosti a počtem závislých dětí — rodiny s více dětmi disponují i větším rozpočtem, i když příjem na hlavu mají výrazně nižší. Protože však dávky ze společenských fondů nejsou průběžně valorizovány přiměřeně růstu mezd a životní úrovně, dochází periodicky ke ztrátě jejich vyrovnávacího a propopulačního efektu. Jak ukazuje tabulka 3, v posledních 30 letech se domácnosti jakoby svým složením průběžně „adaptovaly“ tak, aby se uchovala absolutní distance mezi průměrnou mzdou a průměrným příjmem na hlavu, tj., aby se jejich příjmová úroveň zvyšovala v podstatě v souladu s růstem mzdy. To v sobě ovšem skrývá dlouhodobou tendenci ke zmenšování počtu dětí, navíc diferencované podle vzdělání partnerů — což může nepříznivě ovlivnit kvalitu příštích generací.

„Dvoupříjmový“ model je nesporně třeba uchovat, nicméně postupně by

Tabulka 3. Závislost příjmů na hlavu na celkovém příjmu domácnosti a jejich demografických charakteristikách v letech 1970—1984 (v %, vyčerpáné variance)

Nezávisle proměnná	1970	1976	1980	1984
Celkový příjem domácnosti	13,4	7,6	2,9	5,4
Počet závislých dětí	27,9	38,6	40,6	38,7
Počet dospělých osob	1,3	0,5	1,6	1,8
Interakce	36,3	34,1	33,7	34,6
Celkem	78,9	80,8	78,8	79,5

Pramen: Mikrocensová šetření.

Výsledky regresních analýz opírajících se o mikrocensová data o příjmech domácností ukazují jednak převažující demografickou podmíněnost příjmové úrovně měřené čistým peněžním příjmem na jednu osobu, jednak posilující se vliv této podmíněnosti v minulém vývoji. Rostoucí působení počtu dětí na příjem na hlavu je spjata s populační vlnou sedmdesátých let, která vedla ke zvýšení variability domácností z tohoto hlediska a také z hlediska zaměstnání žen. Pokles natality a žen na mateřské dovolené povede samozřejmě k opétné změně struktury determinace příjmové úrovně domácností, která je ovládána demografickými a nikoli ekonomickými činiteli. Údaje se týkají jen domácností s ekonomicky aktivním „přednostou“ (tj. bez domácností důchodců).

mohl být více předmětem volby a méně ekonomickou nutností tak, aby byl využit a lépe zhodnocen dvojitý potenciál rodiny, koneckonců stejně ekonomicky závažný — její úloha v bezprostředním zapojení do produktivního procesu a její funkce v reprodukci pracovních sil, a to nejen kvantitativní (což je doposud převažující hledisko), ale také kvalitativní. Tak jako podnik by měl mít určitý manévrovací prostor pro použití mzdového fondu (kolik pracovníků zaměstná, jakou mzdu jim poskytne), tak i rodina jako ekonomická mikro-jednotka by měla mít možnost alternativní alokace svého pracovního potenciálu, například právě ve smyslu intenzivnějšího nasazení sil jednoho z partnerů v některém období životního cyklu. O stabilizačním vlivu takové možnosti na život rodiny, populační vývoj a nakonec i efektivitu pracovní aktivity lze těžko pochybovat.

4. Diferenciace příjmů a rozdíly ve spotřebě — zprostředkovaná vazba

Pro stimulační efekt mzdy by měla být spjatost mezi mzdovou diferenciací a rozdílnými možnostmi spotřeby co nejužší, tj. individuální mzdové rozdíly by se měly co nejvíce promítat i v diverzitě spotřeby. Mezi těmito dvěma strukturami je však řada zprostředkujících článků, které uvedenou vazbu transformují a ve svém důsledku tlumí. Jedním z nich je, jak jsme uvedli, oblast přeměny pracovních příjmů jedinců v příjmovou úroveň domácností, kde faktory demografické povahy výrazně potlačují ekonomickou determinaci. Druhým je pak přeměna příjmů ve spotřebu, která je zprostředkována strukturou cen, rozsahem a charakterem nabídky.

Systém maloobchodních cen se u nás konstituoval (a dále se reprodukuje) spíše sociálně než ekonomicky, tj. ceny jsou předmětem rozsáhlého přerozdělování ve prospěch zboží základní potřeby a v neprospěch průmyslového zboží, zejména dlouhodobé spotřeby (viz tabulka 4). Důsledkem je pak nejen odtržení cen od hodnoty produkce (společensky nutných nákladů), ale také značná diskontinuita cenové diferenciace, vyjádřená velkými rozdíly v rela-

Tabulka 4. Zatížení spotřeby a příjmů daní z obrátu v roce 1976

	Domácnosti s příjmem		
	nízkým	průměrným	vysokým
Zatížení spotřeby:			
potraviny	10,78	13,09	15,36
průmyslové zboží	27,39	33,12	36,29
celkem	17,64	24,13	28,35
Zatížení příjmu:			
potraviny	4,11	3,57	3,26
průmyslové zboží	7,33	10,62	12,60
celkem	11,44	14,19	15,86

Pramen: Sobek, O. a kol. 1979.

Výsledky unikátní analýzy pracovníku býv. VÚŽÚ (O. Sobek, J. Antalová, E. Bakayová, A. Krásková, M. Hradilková), provedené na datech rodinných účtů 1976, ukazují jednak rozdílnost průměrného zatížení spotřeby potravin a průmyslového zboží daní z obrátu (v poměru cca 1 : 2,5), jednak vyrovnávací efekt přerozdělování obsaženého v cenách. Jak je patrné, tento efekt je silnější v přechodu od nízkých příjmů k průměrným než od průměrných k vysokým. Zde již zřejmě daňové zatížení působí proti restrukturaaci spotřeby ve prospěch vyššího podílu průmyslového zboží. (Výsledky jsou uvedeny v procentech, průměry v horní části tabulky je jejich základem hodnotový objem spotřeby, v dolní části pak objem příjmů.)

cích sortimentu potravinářského, oděvního a zejména pak předmětů vybavení domácností. Diferenciační rozpětí cen značně přesahuje mzdové rozdíly, přičemž ceny některých předmětů luxusní povahy odpovídají spíše „druhé ekonomice“. Realizační charakter mezd je tak stále směřován ke krytí základních potřeb, poptávka je deformována ve prospěch „subvencovaného“ zboží a její struktura je málo dynamická — jak staticky (viz tabulka 5), tak vývojově.

V agregátních ukazatelích je zajištěna rovnováha mezi poptávkou a nabídkou, nicméně čím hlouběji sestupujeme po rovinách dezagregace, tím více dílčích nerovnováh se objevuje. Sortiment zejména průmyslového zboží není dostatečně pestrý, neobměňuje se potřebným tempem, pomalu reaguje na módní cykly a nové generace výrobků. V důsledku pomalé dynamiky tržních fondů se neustále reprodukuje nedostatkovost, na níž parazitují nemalé skupiny pracovníků terciéru. Cena placená za některé výrobky se zvyšuje a principy založené ve mzdové diferenciaci se tím nutně oslabují. Nelze pominout ani dobu potřebnou k obstarávání potřebných výrobků a služeb, která mocně ukrájuje z volného času a často i z času pracovního — pro mnoho žen je při volbě zaměstnání důležitější možnost nákupů než platové zvýhodnění. Velmi pomalu se rozvíjí sféra služeb, zejména pak pro uspokojování potřeb rozvojového charakteru (rekreace, cestování, kultura, vzdělávání). Důsledkem mezer ve společenské nabídce je pak i narůstající privatizace sféry volného času, její přílišné odpoutání od produktivního systému a pracovní profesní struktury.

Strukturní a kvalitativní zaostávání nabídky zboží a služeb vystoupí markantně do popředí, jestliže ji poměříme normami a hodnotami rozvinutého socialismu. Jde o to, že nabídka by měla dynamizovat sféru lidských potřeb,

Tabulka 5. Podíl některých výdajových okruhů z celkového rozpočtu domácností v roce 1985 (v %, adjustované hodnoty po analýze variancí)

Decilová skupina celkového čistého příjmu	Potraviny	Odivání	Bydlení	Výbavování	Rekreace	Doprava	Alkohol	Vklady
1	32,7	14,6	12,3	3,6	6,1	3,1	7,0	2,7
2	31,7	12,9	10,4	3,5	6,2	3,5	7,0	3,3
3	29,6	11,5	9,6	4,4	6,3	6,1	6,9	3,2
4	28,5	11,4	9,0	4,8	6,0	6,3	6,6	5,4
5	27,7	11,1	9,0	4,3	6,6	6,6	6,3	5,9
6	26,4	11,2	8,8	5,3	6,9	6,7	6,6	5,0
7	25,5	10,8	8,5	6,4	7,1	6,8	6,4	5,0
8	24,9	10,7	8,6	6,3	7,4	7,2	6,0	5,4
9	23,1	10,5	7,8	6,7	7,5	7,1	5,5	5,6
10	19,4	9,0	8,4	7,3	7,5	6,8	5,0	4,2
Celkem	27,0	11,4	9,3	5,3	6,8	6,2	6,3	4,5

Data rodinných účtů 1985 byla zpracována analýzou variance, v níž byl kontrolován vliv společenské skupiny, délky trvání manželství, ekonomické aktivity partnerů, počtu a stáří dětí. Výdajové položky byly seskupeny do funkčních okruhů takto: potraviny (bez veřejného stravování a alkoholických nápojů), odivání a obutí, bydlení (včetně bytové a stavební údržby), vybavení (nákup předmětů dlouhodobé spotřeby), rekreace a kultura, doprava (včetně nákupů pohonných hmot), alkohol — tabák — káva a vklady (čisté saldo). Výsledky ukazují značný pokles výdajů na potraviny při přechodu k vyšším příjmům, zároveň však pomalou dynamiku takových cílových okruhů, jako jsou kulturní a rekreační potřeby a dlouhodobá spotřeba.

že by měla stimulovat jejich postupnou restrukturalizaci ve prospěch kultivace a obohacování individua. Namísto inovačního pohybu se však setkáváme spíše s „rozšířenou reprodukcí“ stávající struktury potřeb, s nadále rozhodujícím podílem potřeb základních a naopak neuspokojeným zájmem v oblasti potřeb vyšších.

V rozvinutí intenzifikačního procesu by bylo žádoucí příjmovou diferenciací více ekonomicky provázat s diferenciací spotřeby, a to zpětnově tak, aby se příjmové rozdíly adekvátně (podle reálných hodnotových relací) promítaly do diverzity poptávky a zároveň také, aby nabídka byla nucena na poptávku reagovat z hlediska obsahového i hodnotového. Současný systém stále odpovídá spíše počátečním etapám socialistického rozvoje, kdy se oblast životní úrovně potýkala s kvalitativně odlišnými problémy a na prvním místě stály sociální požadavky a nutnost vyrovnání v oblasti uspokojování základních potřeb. Jeho změna neznamena eliminaci cenových preferencí. Domníváme se však, že tyto preference by neměly sloužit petrifikaci struktury potřeb, ale jejich dynamizaci, která není jen sociálním cílem o sobě, ale i významným ekonomickým instrumentem.

5. Společenská spotřeba — neproduktivní sféra?

V národohospodářských bilancích se náklady na odvětví nevýrobní sféry objevují výlučně v agregátu finální spotřeby obyvatelstva. Ve skutečnosti má však oblast vzdělání, kultury, tělovýchovy a sportu, sociální péče a zdravotnictví stále rostoucí vliv na výši národního důchodu, na efektivnost jeho tvorby a užití. Tzv. odvětví rozvoje člověka rozhodující měrou působí na kvalitu pracovních sil, jejich reprodukci a využití.

Rozsah a úroveň společenské spotřeby patří k výrazným přednostem socialistické společnosti. Její rozvoj v minulém období však byl poznamenán určitými rozpory. Zatímco podíl společenské spotřeby na agregátu rozdělování je vysoký a nadále roste (především v důsledku změn v demografické skladbě obyvatelstva), z hlediska populace není její působení dostatečně účinné — ať z hlediska důchodů a dávek ve prospěch rodin s dětmi (kde růst průměrných individuálních dávek se opoždí za růstem průměrné mzdy), či z hlediska obsahu a kvality poskytovaných zdravotnických, kulturních a sociálních služeb, z hlediska dostupnosti sportovních a rekreačních zařízení apod. Fakticky tak roste podíl potřeb, které lidé pokrývají ze svých vlastních příjmů, někdy i úplatnou formou získávání nominálně bezplatných služeb. Z druhé strany pak nemalé prostředky společenské spotřeby jsou alokovány spíše podle ekonomických než sociálních potřeb, což se týká především oblasti bydlení — vysoký podíl státních bytů je určen pro nábor a stabilizaci pracovníků do deficitních odvětví a oblastí. Postupné přehodnocení systému společenské spotřeby a jeho zefektivnění z hlediska reálného vyrovnávacího působení by bylo zřejmě potřebné pro naplnění jeho nové úlohy v urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

Nedomníváme se však, že by cestou takového zefektivnění bylo převedení menší nebo větší části doposud bezplatných služeb na placenou formu. Ta sama o sobě neřeší problémy spojené s jejich organizací, zainteresovaností výkonných pracovníků, využíváním času a techniky, veřejnou kontrolou. Placená forma by se měla bezpochyby týkat nových a doplňkových služeb a mohla by být široce uplatněna především v rozvoji rekreace, jejíž systém značně zastaral. Rozvoj oblasti společenských služeb nemusí však být nevyhnutelně financován z individuálních prostředků, mohou jím být více zatíženy odvody podniků, v rámci nepochybně žádoucího zvýšení nákladů za pracovní síly.

Značného pokroku může být dosaženo zlepšením vybavenosti institucí poskytujících služby obyvatelstvu, jejich mzdovým vyrovnáním na úroveň sekunděru a v některých směrech zjednodušením administrativy i decentralizací (rodinní lékaři, minijesle, najímatelné chaty, malé rekreační podniky v místní režii apod.). Nelze ani zapomenout, že extenzivní zaměstnanost žen vedla k přetížení systému předškolních zařízení, že na nákladech zdravotnictví se značnou měrou podílí zhoršující se životní prostředí — změny v postoji ke společenským funkcím rodiny a pozitivnější vývoj v oblasti ekologie by mohly odlehčit náporu směřovanému na společenské služby.

Výrazné úpravy jsou uvažovány v systému starobního zabezpečení ve smyslu přiblížení úrovně důchodů průměrným mzdám, valorizace nevyhnutelně zastarávajících důchodů a výrazného pozvednutí péče o nejnižší příjmové kategorie důchodců. Zlepšení poměru mezi aktivní a neaktivní složkou populace, které nás v devadesátých letech očekává vzhledem k nástupu silných ročníků do pracovního poměru, k tomu otevírá potřebný prostor.

6. Ekonomická a sociální kritéria: potřeba rozlišení

Dosavadní systém rozdělování se vyznačuje, kromě charakteristik uvedených na počátku, určitou konfúzností pokud jde o uplatnění ekonomických a sociálních hledisek. V souhrnu pak spíše převažují sociální kritéria, což odpovídá historické etapě, kdy se tento systém formoval.

Sociální hlediska jsou obsažena ve mzdové diferenciaci, a to již v její koncepci, ještě více pak v realizaci. Zamýšlené, tj. tarifní rozdíly, nejsou velké a pohyblivé složky mezd jsou často vázány na složky základní (přes požadavky na širší využití jejich stimulační funkce). Uplatnění norem je pak značně nivelizační a při stanovování mzdy konkrétních pracovníků je jedním z prvořadých hledisek věk. přihlíží se k potřebám rodiny, ke snaze pracovníků vytvořit si základ pro důchod v závěrečné fázi pracovní aktivity apod. Také systém daně ze mzdy byl koncipován podle sociálních hledisek a s tím, jak „stárne“ (vzhledem k posunu mezd do vyšších pásem), jeho nivelizační účinek se spíše prohlubuje. Oproti tomu není dosud vyjádřena sociální úloha mzdy ve stanovení mzdového minima, valorizovaného přiměřeně životním nákladům. Dalším článkem je cenový systém, který je zaměřen na preferenci uspokojování základních potřeb a tím i na zvýhodnění příjmově slabších vrstev, v rámci celkové přerozdělovací strategie vyrovnání. Podobné jako daň ze mzdy, i tento systém časem zastaral, takže vytváří větší rozdíly mezi kategoriemi nízkého příjmu a průměru než mezi průměrem a vyššími kategoriemi. Sociálně je pak, zcela samozřejmě a naprosto legitimně, zacílen systém dávek ze společenských fondů, i když některé z nich (nemocenské dávky, důchody) berou velmi oprávněně (a spíše s určitým podceněním) v úvahu úroveň pracovních příjmů.

Naproti tomu oblast společenské spotřeby, která by měla být ovládána výlučně principy rovnosti a čerpána podle sociálních potřeb, není zcela prostá ekonomické exploatace. Již výše jsme zmínili příklad státních bytů, v jejichž rozdělování se vedle sociálních kritérií uplatňují i další hlediska, takže v průměru šance na přidělení takového bytu s výší příjmu spíše roste. Bez problémů není ani rozdělování rekreačních poukazů a i v dalších oblastech bychom mohli najít příklady toho, že čerpání fondů společenské spotřeby diferenciací založenou v pracovních příjmech spíše posiluje než tlumí.

Podmínkou zefektivnění rozdělovacího systému je — podle našeho názoru — přehledné rozlišení obou jeho sfér, tj. složky ekonomické a složky sociální. Jinými slovy, je třeba vytyčit jasnější hranice mezi rozdělováním ekviva-

lentního a bezekvivalentního charakteru, mezi uplatněním principů zásluhovosti a oprávněných potřeb. Současné propletení obou hledisek, s nímž se v menší či větší míře můžeme setkat v podstatě ve všech člancích rozdělovacího systému, působí nutně imobilizačně na sféru práce a vede ve svých důsledcích k odpoutání distribuční sféry od produktivní, k nivelizaci nejen ve mzdách, ale i v uspokojování (a tím zčásti i v orientaci) potřeb. To ovšem otevírá nežádoucí kanály úniku tvůrčích sil a pracovní energie, cesty nelegálního přerozdělování a neoprávněného obohacování.

Klíčovou otázkou intenzifikace ekonomiky a urychlení sociálně ekonomického rozvoje je, jak překonat existující dichotomii člověka-producenta a člověka-spotřebitele, jak v celém rozdělovacím systému odstranit přehradu, které jej segmentují do autonomních subsystémů a oslabují tím jeho účinnost. To ovšem neznamená tento systém beze zbytku „ekonomizovat“, ponechat stranou jeho sociální obsah a funkce. Rozdělování v socialistické společnosti musí plnit obě role, tj. stimulační (diferenciační) i vyrovnávací (homogenizační), a to podle proporcí měnících se v souladu s požadavky vývoje, s nároky jednotlivých etap rozvoje socialismu. Nelze totiž zapomínat na propojení obou funkcí: podlomení ekonomické účinnosti rozdělování vede ve svých důsledcích k nedostatečné tvorbě zdrojů pro fondy společenské spotřeby a naopak, efektivita využití pracovního potenciálu populace otevírá i možnosti stále širšího pokrytí sociálních potřeb. Obě funkce tvoří dialektickou jednotu vzájemným zprostředkováním, ne však zaměnitelností nebo jednoduchostí.

Z těchto hledisek existují stále závažné mezery v ekonomickém a sociologickém výzkumu rozdělovacích procesů. Pozornost je zaměřena spíše na dílčí oblasti, nikoli na jejich vazby a formování rozdělovacího systému jako celku. Poznatky jsou bohaté, pokud jde o dynamiku agregátů, chudé však, pokud jde o existující diferenciaci, její faktory a způsob fungování. Na samém počátku je výzkum diferencovaného využívání fondů společenské spotřeby, který by ukázal míru naplnění zamýšlených cílů. Dosud není k dispozici analýza toho, jak jednotlivé subsystémy rozdělování ve svém konečném výsledku utvářejí postavení jedince, rodiny a pracovního kolektivu a jak tedy ovlivňují jejich pracovní a spotřební chování. To vše zůstává závažným úkolem, akcentovaným právě potřebami prognózování, jež otevírá obrysy závažných změn v celém společenském mechanismu — syntetizující pohled na celý rozdělovací systém představuje nezbytnou součást jak ekonomické, tak sociální prognózy. Avšak i tento systém sám je pouze jednou složkou společenského reprodukčního procesu, jehož úlohu nelze ani přeceňovat, ani nadřazovat nad jiné. Stimulační efekt mzdy se uplatní jen v odpovídajících podmínkách práce a výroby, kdy pracovník může ovlivnit rozsah a kvalitu svého výkonu. Podmínky práce a zaměstnání jsou nutné i pro utlumení extenzitní tvorby příjmů domácností. Saturovaný a dynamický trh je nezbytný pro plné uplatnění regulační funkce cen a realizaci příjmových rozdílů ve spotřebě atd. Provázání jednotlivých sfér a jejich diferenciaci, jímž jsme se zde zabývali, představuje hodnotovou a vztahovou stránku procesů, které mají svůj pracovní (aktivizační) obsah a věcnou (užitnou) náplň a které tedy není možné rozvinout jen v jedné poloze. Tím spíše je však musíme uvažovat v jejich komplexu a sociálně ekonomické jednotě, tím více musíme zvažovat všechny aspekty, jichž jsme se zde dotkli, v širším kontextu společenského reprodukčního procesu.

Literatura

- Kunelskij, L.: *Novoje v sisteme organizaciji zarabotnoj platy*. Kommunist 1987, č. 2.
Marx, K.: *Ke kritice politické ekonomie*. Spisy, sv. 13. Praha, SNPL 1963.
Reprodukční proces v ČSSR v 80. letech. Praha, Academia 1984.
Roško, R. a kol.: *Diferenciačné procesy a problémy rozvoja našej spoločnosti*. Sociológia 1987, č. 1.
Sobek, O. a kol.: *Využitie nástrojov rozdeľovacej politiky pri riadení rozvoja životnej úrovne*. Bratislava, VÚŽÚ 1979.
Večerník, J.: *Mzdová a príjmová diferenciace. Analýzy některých problémů*. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
Základné tendencie v rozvoji životnej úrovne. Bratislava, ÚÚNV 1985.
Zaslavskaja, T.: *Celovečeskij faktor razvitiya ekonomiki i socialnaja spravedlivost*. Kommunist 1986, č. 13.
Zatkalíková, A.: *Analýza diferencovaného využívania neplatených služieb obyvateľstvu*. Bratislava, VÚSRP 1986.

Резюме

II. Вечерник: Процессы распределения и жизненный уровень

Анализ процессов распределения пока скован перевесом агрегатной оптики, значительной описательностью и раздробленностью. Отдельные звенья цепи, опосредствующие связь между мерой труда и мерой потребления, прослеживаются отдельно и без необходимого социально-экономического структурирования. Интенсивное развитие предъявляет требование рассматривать распределение как единую систему, обладающую значимыми продуктивными функциями. Его ядром является дифференциация заработной платы, опирающаяся на принцип заслуги на всех уровнях экономической субъективности. В области образования доходов домашних хозяйств необходимо подавить их преобладающую демографическую обусловленность, система цен должна в большей мере поддерживать диверсификацию потребления. Также область общественного потребления, конечно, необходимо рассматривать с продуктивной точки зрения, с учетом ее вклада в воспроизводство рабочей силы. В существующей системе переплетаются экономические и социальные критерии, выделение которых содействовало бы преодолению существующей дихотомии человека-производителя и человека-потребителя. Экономические и социологические анализы, формулирующие исходные точки прогнозов, должны больше рассматривать функциональные связи отдельных сегментов распределения вместо экстраполирующей оптики, закрепляющей современное положение.

Summary

J. Večerník: Distribution Processes and the Living Standard

The analysis of distribution processes has so far been fraught with a predominance of aggregative aspects, considerable descriptiveness and disintegration. The individual links of the chain, mediating the relation between the measure of work and the measure of consumption, are studied separately and without the necessary socio-economic structuration. The claims laid by intensive development make it necessary to conceive distribution as a uniform system performing important productive functions. Its core is wage differentiation based on the principle of meritoriousness on all levels of economic subjectivity. In forming the incomes of households it seems advisable to subdue their prevalent demographically conditioned character and to make the price system more persistently promote the diversification of consumption. Also the area of social consumption must of course be conceived productively, from the point of view of its contribution to the reproduction of the labour force. In the present system, economic and social criteria are intertwined. Their separation would help to overcome the existing dichotomy between man-producer and man-consumer. Economic and social analyses formulating the underlying principles of prognoses should devote more attention to functional interrelations of individual segments of distribution than to extrapolative viewpoints petrifying the present state.

1. Úvod

V souvislosti s nutností přechodu na dráhu intenzivního rozvoje a se stále více obnažovaným vztahem sociální a ekonomické reprodukce, v němž sociální procesy přestávají být pojímány pouze jako závisle proměnné, ale naopak čím dále více vystupují jako rovnocenná složka rozvoje, se pozornost soustřeďuje mimo jiné na vzdělání. Jde o jednu z oblastí, které jsou označovány jako zdrojové, jejichž případná „mobilizace“ představuje značnou a relativně lehce dostupnou rezervu v procesu intenzifikace. Zároveň bývá chápána jako sféra, jejíž vývoj lze, na rozdíl například od vývoje sbližování fyzické a duševní práce (odstraňování těžké, fyzicky namáhavé práce), poměrně snadno ovlivňovat, reglementovat. Jestliže výsledky některých výzkumů kladou otazník k první z těchto tezí (viz např. [Matějí 1986b]), pak zde předkládané výsledky podle našeho soudu vybízejí k hlubšímu zamyšlení nad druhou z nich.

V této stati se soustředíme pouze na *vybrané podstatné rysy vývoje vzdělanostní struktury obyvatelstva ČSSR v padesátiletém období 1960—2010*. Důraz klademe na zachycení vývoje budoucího, uplynulé čtvrtstoletí slouží především jako zorný úhel, z něhož můžeme hodnotit vývoj v příštích 25 letech. (1) Tím, že vývoj postihujeme znakem „nejvyšší dosažené vzdělání“, je pole výsledků přirozeně zúženo především na „kvantitativní stránky vzdělání“. (2) Jsme si vědomi jednostrannosti, kterou s sebou toto omezení nese, analýza a zhodnocení celkového vývoje vzdělání však mnohonásobně přesahuje rozsah jedné stati. (3) Přesto však soudíme, že ani tato dílčí informace není bez-

* Text úzce navazuje na stať [Boguszak 1987], v níž jsou podrobně vyloženy základní přístup, východiska i metodika analýz vývoje vzdělanostní struktury.

(1) Přirozeně nejde ani o jediné, ani o hlavní kritérium pro hodnocení, vzhledem k zaměření stati je však používáme nejčastěji.

(2) Vzdělanostní strukturu reprezentuje čtyřstupňová, resp. pětistupňová škála: nedokončené základní nebo základní, odborné (střední odborné bez maturity, vyučení, pro budoucnost střední), úplné střední (maturita, popřípadě v členění na úplné střední všeobecné a úplné střední odborné), vysokoškolské. Její vývoj simulujeme deseti- a pětiletými časovými rezy umístěnými do roků 1961, 1970, 1980, 1985, ..., 2010. Námitkou proti takovému způsobu postižení budoucího vývoje může být to, že není schopen odrážet případné změny ve výchovně vzdělávacím systému, které by vedly i ke změně stupňů vzdělání, tj. k neadekvátnosti zachycení vzdělanostní struktury uvedenými stupni vzdělání. Příprava koncepce reformy školské soustavy a zvláště pak její realizace je — při existujících tempech změn — nejen materiálně, ale i časově náročnou záležitostí. (Zasedání ÚV KSC, které rozhodlo o posledním a dosud probíhajícím zdokonalování československé výchovně vzdělávací soustavy se konalo v r. 1973, projekt a důvodová zpráva byly přijaty v r. 1975, příslušné zákony v letech 1980 — vysoké školy, a 1984 — základní a střední školy, jejich realizace se do vývoje vzdělanostní struktury celku začne výrazněji promítat zhruba v polovině devadesátých let.)

(3) Ostatně i v československé sociologické produkci analýzy kvality vzdělání prakticky absentují. Jednou z příčin je jistě i metodologická obtížnost této úlohy i příslušné empirické evidence. Pokud jde o jiné aspekty či kontexty vývoje vzdělání, viz např. práce [Alan 1974, Filipov 1980, Barák 1983, Faktory 1984, Problémy 1985, Vybrané 1985, Hrbek — Zelenková 1986].

cenná. Právě nejvyšší stupeň (formálně) dosaženého vzdělání je již dlouhou dobu jedním ze základních kritérií při obsazování profesních pozic (a zatím se nezdá, že v brzké budoucnosti by mělo dojít k zásadní změně). Vymezení pole pravděpodobného dalšího vývoje vzdělanostní struktury tedy dává představu o „vzdělanostních zdrojích“, které budou národnímu hospodářství k dispozici. Kromě toho analýzy sociologických výzkumů ukazují, že i za vzdělání substituovaný znak nejvyšší stupeň dosaženého vzdělání má stále velmi silnou diferenciací a vypovídací schopnost, je těsně spojen s řadou dalších sociálních jevů (orientace na výkon v práci a hodnotové orientace vůbec, životní úroveň, ale i demografické chování a mnohé další).

Klademe si čtyři cíle:

- podat obraz budoucího vývoje vzdělanostní struktury žijícího a ekonomicky aktivního obyvatelstva ČSSR ve čtyřech variantách, které vymezují pravděpodobný prostor tohoto vývoje;
- provést srovnání vývoje vzdělanostních struktur ČSR a SSR (i odděleně podle pohlaví), mužů a žen ČSSR (i v rámci republik) a posoudit je z hlediska kontinuity procesů sblížování, které charakterizují vývoj minulý;
- zachytit dynamiku vývoje vzdělanostní struktury v nadcházejícím období a porovnat ji s dynamikou období uplynulého;
- ukázat, jak se bude pravděpodobně měnit generační profil vzdělanostní struktury (tj. vzájemné poměry podílů jedinců s tím či oním stupněm vzdělání v jednotlivých pětiletých věkových skupinách).

Níže uvedené výsledky rozborů pomáhají zachytit nejen *tendence ve vývoji vzdělanostní struktury, ale i podstatné znaky její reprodukce*. Ukazují, jaký je vztah mezi parametry změny vzdělanostní struktury (rozsahem „zásahů“ a dobou jejich působení) a její výslednou změnou. Soudíme, že díky tomu by stať mohla přispět i ke *zpřesnění dlouhodobých koncepcí vývoje vzdělanostní struktury ČSSR*.

Co se týče variant dalšího vývoje vzdělanostní struktury a způsobu jejich stanovení, jejich podrobný popis i argumentace jsou obsaženy v [Boguszak 1987]. Zde jen stručně shrneme základní východiska. Další vývoj je podstatně ovlivněn především: existující vzdělanostní strukturou, distribucemi populačních ročníků na jednotlivé typy středních a vysokých škol, rozsahem a strukturou studia při zaměstnání, demografickým vývojem. Posledně uvedená determinanta bude v nadcházejícím období působit zejména nepřímo — prostřednictvím distribucí na střední a vysoké školy, které koncem osmdesátých a začátkem devadesátých let ovlivní silná populační vlna narozených z počátku sedmdesátých let.

Varianty dalšího vývoje jsou dány distribucemi populačních ročníků a roz-

(4) Varianta 1 zachovává absolutní počty přijímaných na výběrové střední a vysoké školy z r. 1985. Varianty 2 a 3 charakterizují neklesající a po r. 1990 rostoucí podíly přijímaných. Pro r. 2005 dosahují tyto podíly hodnot asi 55 % pro střední školy s maturitou a 23 % pro vysoké školy. (Podíly přijímaných zde přibližně představují maxima uvažovaná v plánech a výhledech příslušných orgánů.) Ještě vyšší tempa růstu představuje varianta 4. Je určena téměř rovnoměrnými přírůstky počtů přijímaných na výběrové školy. Konečné hodnoty podílů přijímaných pro r. 2005 jsou cca 67 % pro střední školy s maturitou a 31 % pro vysoké školy. Představují úroveň uspokojení současného zájmu populace i úroveň dosahovanou v některých vyspělých zemích. Efekty rozsahu studia při zaměstnání rozlišují varianty 2 a 3. Varianta 3 je s variantou 2 shodná co do distribucí, ale oproti ní počítá s omezením rozsahu studia při zaměstnání na zhruba jednu polovinu. Vcelku podle očekávání se ukazuje, že efekt omezení rozsahu studia při zaměstnání je nezávislý na zvolené variantě distribucí populačních ročníků. Rozdíly mezi varian-

sahem studia při zaměstnání. Z osmi vypočítaných variant jsme jako postačující vybrali čtyři.(4) Jejich názvy jsme zvolili tak, aby naznačovaly možné sociální a ekonomické hodnocení těchto variant vývoje vzdělanostní struktury a jejich důsledků.

Varianty 1 a 3 jsou minimální v tom smyslu, že ohraničují další vývoj zdola. V případě přechodu na intenzivní dráhu ekonomického a sociálního rozvoje se u těchto variant mohou objevit vážné disproporce mezi nároky na vzdělanost a kvalifikaci na straně jedné a existující vzdělanostní strukturou na straně druhé. V dalším textu tyto varianty označujeme jako „kolizní“.

Varianta 4 je maximální, představuje horní mez prostoru možného dalšího vývoje. Z hlediska zhodnocování a potřeby vysoké vzdělanosti, zejména ve sféře práce, tato varianta předpokládá, že dojde k zásadnímu obratu. Nazýváme ji „anticipační“.

Střed, kolem něhož se — zejména vzhledem k ekonomickým limitům a z nich odvozeným výhledům a plánům decizních orgánů — bude další vývoj s největší pravděpodobností pohybovat, reprezentuje *varianta 2*. Vzhledem k tomu, že v zásadě představuje pokračování v dosavadních trendech a přijetí tradičního řešení, nazýváme ji „obligátní“.

Mnohé jevy či procesy, které jsme v analýze vývoje vzdělanostní struktury studovali, mají ve všech čtyřech variantách víceméně shodné rysy a liší se jen kvantitativně (dosahovanými hodnotami, intenzitou změn, stupněm dynamiky apod.). Vzhledem k tomu budeme většinu výsledků rozborů ilustrovat na „obligátní“ variantě 2 s tím, že s příslušně nižšími, resp. vyššími hodnotami (intenzitou, dynamikou) vypovídají i varianty zbývající. Z týchž důvodů většinu analýz prezentujeme pouze pro vzdělanostní struktury žijícího obyvatelstva a pro ekonomicky aktivní je uvádíme tehdy, když jsou významné nebo odlišné od poznatků získaných pro žijící obyvatelstvo.(5)

Uvádět výsledky v přesnosti větší než 1 ‰, resp. 10 tis. není zcela korektní. Činíme-li tak přesto, je to proto, abychom v některých případech podtrhli byť jemnou, přesto však existující rozdílnost jednotlivých případů či variant, která by mohla být zaokrouhlením zcela, a v případech, kdy by se zaokrouhlení kumulovalo, i neoprávněně, setřena.(6) Na mnoha místech jsme v dalším textu namísto výkladu dali přednost tabulkám a grafům, obsahujícím koncentrovanou informaci.

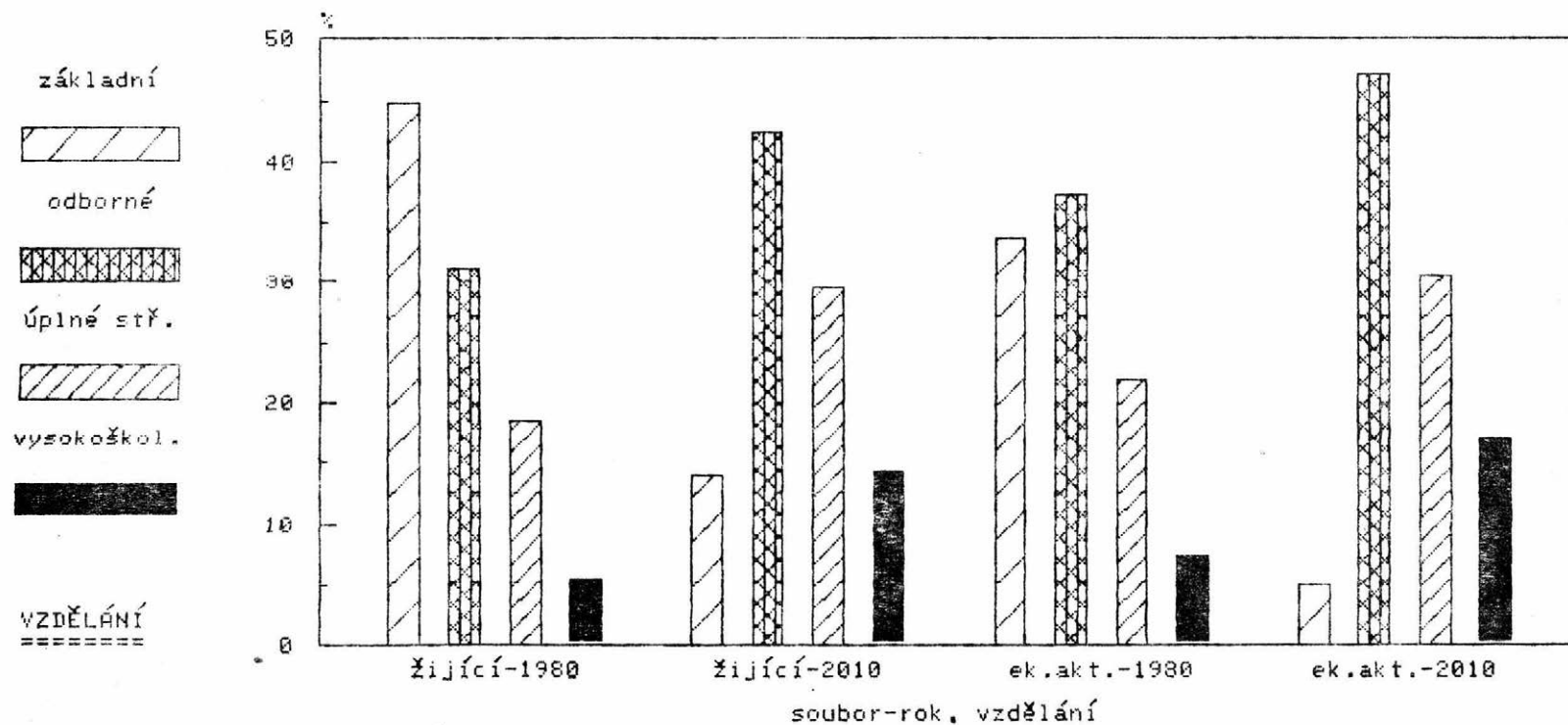
2. Hlavní rysy vývoje vzdělanostní struktury ČSSR v období 1985—2010

Varianty možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury žijícího, resp. ekonomicky aktivního obyvatelstva, jsou shrnuty v tabulce 1a, resp. 1b. Základní charakteristika minulého vývoje, již je snižování podílu základního vzdělání a zvyšování podílů všech vyšších stupňů vzdělání, tj. celkový růst

tami lišícími se pouze rozsahem studia při zaměstnání jsou nezávislé na variantě distribucí: pro r. 2010 činí rozdíly asi 0,7 ‰ u základního, 2,4 ‰ u odborného, 1,6 ‰ u úplného středního a 1,5 ‰ u vysokoškolského vzdělání.

(5) Vývoj vzdělanostní struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva probíhá sice na o něco vyšší úrovni, ovšem převážně s téměř identickými charakteristikami, což je dáno zejména vysokou zaměstnaností.

(6) Přirozeně přesnější by bylo uvádět výsledky ve tvaru $H \pm c(H, r)$, kde $c(H, r)$ by byla chyba závislá na hodnotě H a zvětšující se se vzrůstem roků r . Nehledě na obtížnost vyčíslení chyb, přehlednost a srozumitelnost textu by takto za cenu nevýznamného zpřesnění neúměrně klesla. Orientačně lze velikost chyb uvažovat okolo 1–2 ‰, resp. v řádu 10 tis.

Tabulka 1a. Varianty 1–4 možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury žijícího obyvatelstva ČSSR v letech 1990, 2000 a 2010 – v % a tisících osob

rok vyjádření v		1990		2000		2010	
		%	tis.	%	tis.	%	s.
vzdělání	varianta						
základní	1	32,5	3528	21,0	2449	13,9	1651
	2	32,5	3528	21,0	2449	13,9	1651
	3	32,9	3571	21,7	2529	14,6	1738
	4	32,5	3528	21,0	2449	13,9	1651
odborné	1	36,7	3993	43,2	5046	46,1	5482
	2	36,7	3993	41,8	4880	42,3	5032
	3	37,3	4048	43,1	5032	44,7	5315
	4	36,7	3993	40,5	4731	38,6	4595
úplné střední všeobecné	1	4,1	450	4,5	520	4,6	546
	2	4,1	450	4,8	556	5,2	624
	3	4,2	456	4,9	566	5,4	640
	4	4,1	450	5,2	606	6,0	716
úplné střední odborné	1	18,2	1975	20,6	2406	22,6	2689
	2	18,2	1975	21,4	2498	24,3	2889
	3	17,6	1906	20,2	2355	22,5	2680
	4	18,2	1975	21,9	2552	25,7	3062
vysokoškolské	1	8,5	921	10,7	1253	12,9	1535
	2	8,5	921	11,1	1291	14,3	1708
	3	8,1	877	10,1	1182	12,8	1524
	4	8,5	921	11,4	1335	15,8	1879

Pramen: Vlastní výpočty

vzdělanostní úrovně, zůstává zachována i pro celé budoucí období, a to ve všech variantách jak pro žijící, tak pro ekonomicky aktivní obyvatelstvo.

Při v podstatě zachovaném základním trendu vývoje vzdělanostní struktury se její profil do r. 2010 zásadně změní, viz obr. 1. Výrazně dominujícím typem vzdělání se stane odborné vzdělání („vyučení“), jehož podíly se, zvláště při naplnění „kolizních“ variant 1 a 3, přiblíží jedné polovině a v rámci ekonomicky aktivní populace ji dokonce překročí. Podíl osob bez vyššího než základního vzdělání bude prudce klesat na minoritní úroveň, a to zejména v celku ekonomicky aktivních.⁽⁷⁾ Oproti vývoji podílu jedinců s odborným vzděláním jsou přírůstky podílů osob získávajících alespoň maturitu s „vyšší“ variantou vyšší: u „kolizních“ variant v r. 2010 těsně přesáhnou hranici 40 %, zatímco u „anticipační“ varianty se přiblíží k jedné polovině a v souboru ekonomicky aktivních ji dokonce překročí. Pokud jde o rozdělení mezi úplné střední a vysokoškolské vzdělání, pak téměř shodné přírůstky jejich podílů povedou (vzhledem ke „stejněmu“ zvyšování obou hodnot) ke změně současného poměru asi 3 : 1 ve prospěch úplného středního vzdělání (tj. asi 3/4 maturantů a 1/4 vysokoškoláků) na poměr asi 2 : 1, tj. ke zvýraznění podílu

(7) Připomínáme, že půjde zejména o důsledek obměny populace (zvláště vysoké podíly – více než 3/4 – jedinců s nedokončeným základním nebo základním vzděláním jsou v nejstarších věkových skupinách) a současně realizaci zákona o soustavě základních a středních škol z r. 1984.

Tabulka 1b. Varianty 1–4 možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury ekonomicky aktivního obyvatelstva ČSSR v letech 1990, 2000 a 2010 – v % a tisících osob

rok vyjádření v		1990 %	tis.	2000 %	tis.	2010 %	tis.
vzdělání	varianta						
základní	1	20,9	1672	10,8	951	4,9	435
	2	20,9	1672	10,8	951	4,9	435
	3	21,4	1710	11,6	1015	5,5	485
	4	20,9	1672	10,8	951	4,9	435
odborné	1	42,7	3416	49,3	4343	52,0	4604
	2	42,7	3416	47,6	4183	47,2	4172
	3	43,5	3469	49,3	4325	50,2	4419
	4	42,7	3416	46,1	4041	42,7	3752
úplné střední všeobecné	1	3,9	312	3,9	347	3,9	349
	2	3,9	312	4,1	364	4,5	395
	3	4,0	318	4,3	375	4,7	412
	4	3,9	312	4,4	385	5,1	452
úplné střední odborné	1	21,8	1743	23,1	2036	24,0	2131
	2	21,8	1743	24,1	2118	26,2	2317
	3	21,0	1676	22,6	1982	24,3	2137
	4	21,8	1743	24,7	2164	28,2	2477
vysokoškolské	1	10,6	849	12,9	1139	15,2	1344
	2	10,6	849	13,4	1175	17,1	1513
	3	10,1	806	12,2	1073	15,3	1351
	4	10,6	849	13,9	1218	19,1	1681

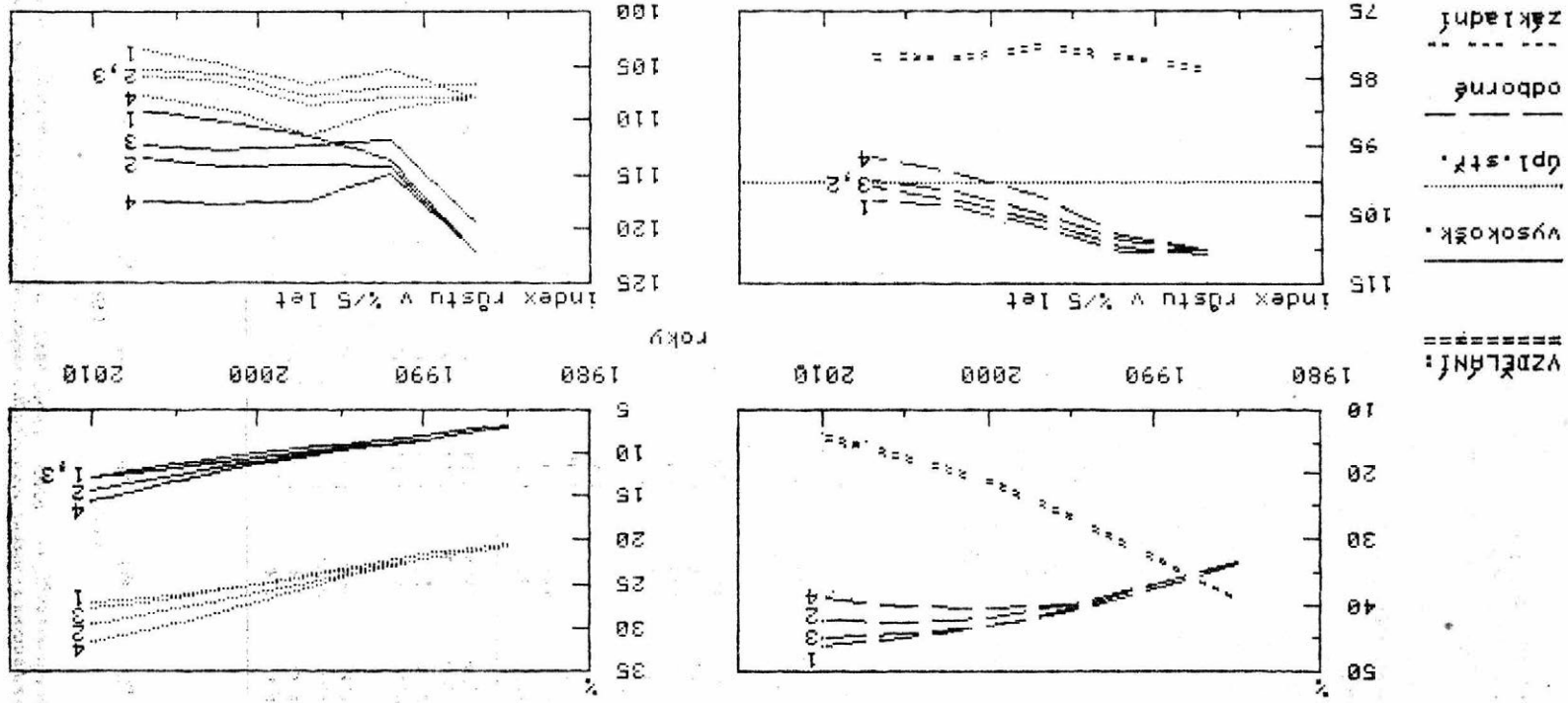
Pramen: Vlastní výpočty

jedinců s vysokoškolským vzděláním nejen v celé populaci, ale i v rámci daného podsouboru. V rámci ekonomicky aktivního obyvatelstva zmíněné poměry jsou a budou příznivější pro vysokoškoláky. Všechny tyto změny se v absolutním vyjádření pohybují v řádu statisíců až milionů osob. Při srovnání vývoje vzdělanostních struktur žijícího a ekonomicky aktivního obyvatelstva zjišťujeme, že již existující vyšší vzdělanostní úroveň ekonomicky aktivních (nižší podíly základního a vyšší podíly všech vyšších stupňů vzdělání) zůstane v téměř nezměněných proporcích zachována.(8)

Zajímavější poznatky přináší srovnání jednotlivých variant možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury, viz obr. 2. Jednotlivé varianty se navzájem začínají lišit až po r. 1990, a pokud srovnáváme jen varianty s tímž rozsahem studia při zaměstnání (1, 2 a 4), pak až po r. 1995; zřetelněji se však odlišují teprve po r. 2000. Protože varianty distribucí populačních ročníků jsou sice ještě pro r. 1985 shodné, ale již v r. 1990 se značně liší, můžeme tak demonstrovat zásadní skutečnost: Změny v hodnotách distribucí populačních ročníků na střední a vysoké školy se do změn ve vývoji vzdě-

(8) V největší míře je to dáno nevyrovnaností generačního profilu vzdělanostní struktury (relativně nejméně vzdělané jsou nejstarší věkové skupiny), méně pak i rozdílnými stupni ekonomické aktivity u různých souborů jedinců (podle stupně vzdělání a věku).

Srovnání variant drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury žilických ŽSSR - v % a %/5 let

Tabulka 2. Rozdíly hodnot distribucí na střední výběrové (gymnaziální a SOŠ) a vysoké školy a rozdíly podílů úplného středního a vysokoškolského vzdělání v celku žijících ČSSR mezi variantami 4 a 1 – v %

vzdělání	rozdíl	rok	1990	1995	2000	2005	2010
úplné střední	distribucí podílů žijících		8,6 0 0	15,3 0,8	21,2 2,0	24,1 3,3	4,5
vysokoškolské	distribucí podílů žijících		5,3 0,0	8,1 0,1	12,3 0,7	15,5 1,7	2,9

Pramen: Vlastní výpočty

lanostní struktury promítnou nejdříve za pět let, výrazněji pak až za deset a více let. Celkově se konečné rozdíly (v r. 2010) vzdělanostních struktur oproti rozdílům distribucí jeví jako *relativně malé*.

Srovnání rozdílů mezi „anticipační“ a „kolizní“ variantou v hodnotách distribucí s rozdíly v hodnotách výsledných podílů jednotlivých stupňů vzdělání poskytuje částečnou představu o míře vlivu distribucí na vývoj vzdělanostní struktury, viz tabulka 2. Rozdíl podílů přijímaných na vysoké, resp. výběrové střední školy, rostoucí do r. 2005 až na více než 15, resp. 24 ‰, se odrazí v rozdílu pouhých 3, resp. 4,5 ‰ podílů žijících s vysokoškolským, resp. úplným středním vzděláním v r. 2010. Hodnoty distribucí populačních ročníků, které jsou určující pro vytváření vzdělanostní struktury nejmladších věkových skupin, se (díky „váze“ již dříve vytvořené vzdělanostní struktury středních a starších věkových skupin) do vývoje vzdělanostní struktury celku promítají značně omezeně. Současné však je tento vliv — vzhledem k tomu, že do značné míry determinuje vzdělanostní strukturu příslušných generací při průchodu celým životem — velmi dlouhodobý.

Shrňme: volba distribucí populačních ročníků na střední a vysoké školy (pro např. pětileté období) se ve vývoji vzdělanostní struktury celku projeví s 5–10letým časovým zpožděním a tlumeně, současně však jej ovlivňuje po dlouhou dobu, okolo čtyřiceti let pro celek ekonomicky aktivních a padesáti let pro celek žijících osob.

Srovnání variant 2 a 3 dává informaci o vlivu rozsahu studia při zaměstnání na vývoj vzdělanostní struktury. „Kolizní“ varianta 3 se od „obligátní“ varianty 2 liší omezením rozsahu studia při zaměstnání na jednu polovinu. Přestože rozdíly v hodnotách distribucí mezi „kolizními“ variantami 3 a 1 jsou výrazné (pro r. 2005 12 ‰ pro střední a 7 ‰ pro vysoké školy), konečné hodnoty podílů jednotlivých stupňů vzdělání jsou u obou těchto variant prakticky stejné. Relativně velké přírůstky v hodnotách distribucí mohou tedy být „neutralizovány“ omezením rozsahu studia při zaměstnání a naopak, nižší hodnoty distribucí, podvazující růst vzdělanostní úrovně, mohou být do určité míry kompenzovány zvýšeným rozsahem studia při zaměstnání (pracujeme přirozeně s diskutabilním předpokladem, že vzdělání nabytá řádně a studiem při zaměstnání jsou „shodná“). Níže ovšem ukážeme, že generační profil vzdělanostních struktur „kolizních“ variant 1 a 3 je odlišný.

3. Srovnání vývoje vzdělanostních struktur ČR a SSR, mužů a žen

Jedním ze základních cílů vzdělanostní politiky, demokratizačních procesů bylo a je vyrovnávání vzdělanostní úrovně české a slovenské republiky i po-

Tabulka 3. Srovnání vývoje vzdělanostních struktur souborů žijícího obyvatelstva členěných podle republik a pohlaví od roku 1961 do roku 2010 (1990–2010 – varianta 2 dráhy dalšího vývoje) – v %

vzdělání	soubor	rok	1961	1970	1980	1990	2000	2010
základní(*)	ČSR		88,8	50,8	42,2	30,8	20,3	14,1
	SSR		91,5	59,4	50,2	35,8	22,2	13,5
	muži ČSSR		86,5	38,2	33,3	22,5	13,4	8,2
	ženy ČSSR		92,4	67,0	55,0	41,6	28,0	19,1
	muži ČSR		85,5	35,1	30,0	20,3	12,4	7,9
	ženy ČSR		91,8	64,8	53,1	40,4	27,6	19,8
	muži SSR		89,0	45,5	40,4	26,8	15,4	8,8
	ženy SSR		93,9	72,5	59,3	44,0	28,5	17,9
odborné(**)	ČSR			30,7	34,1	39,6	44,6	45,2
	SSR			22,7	24,6	30,9	36,4	36,9
	muži ČSSR			40,6	40,6	46,2	50,9	51,5
	ženy ČSSR			17,3	22,5	28,1	33,4	33,7
	muži ČSR			43,0	43,7	48,8	53,1	53,6
	ženy ČSR			19,7	25,5	31,4	36,7	37,5
	muži SSR			34,8	34,0	41,0	46,7	47,7
	ženy SSR			11,3	15,8	21,6	26,9	26,8
úplné střední	ČSR		8,8	14,7	18,2	21,6	24,8	27,4
	SSR		6,6	14,4	19,3	23,8	28,7	33,3
	muži ČSSR		9,7	15,8	18,4	20,6	22,5	23,8
	ženy ČSSR		6,7	13,6	18,7	23,8	29,5	34,8
	muži ČSR		10,5	16,2	18,6	20,6	21,9	22,8
	ženy ČSR		7,2	13,4	17,9	22,5	27,5	31,7
	muži SSR		7,9	14,7	18,1	20,8	23,6	25,6
	ženy SSR		5,4	14,1	20,5	26,6	33,5	40,4
vysoko-školské	ČSR		2,4	3,8	5,5	8,0	10,3	13,2
	SSR		1,8	3,5	5,9	9,5	12,6	16,3
	muži ČSSR		3,8	5,4	7,7	10,7	13,2	16,5
	ženy ČSSR		0,9	2,1	3,8	6,4	9,1	12,3
	muži ČSR		4,1	5,6	7,7	10,4	12,6	15,8
	ženy ČSR		1,0	2,1	3,5	5,8	8,1	10,9
	muži SSR		3,1	5,0	7,5	11,3	14,3	17,9
	ženy SSR		0,7	2,1	4,4	7,8	11,0	14,9

Pramen: Sčítání lidu 1961, 1970, 1980, vlastní výpočty

(*) V roce 1961 včetně odborného vzdělání

(**) V roce 1961 přiřazeno k základnímu vzdělání

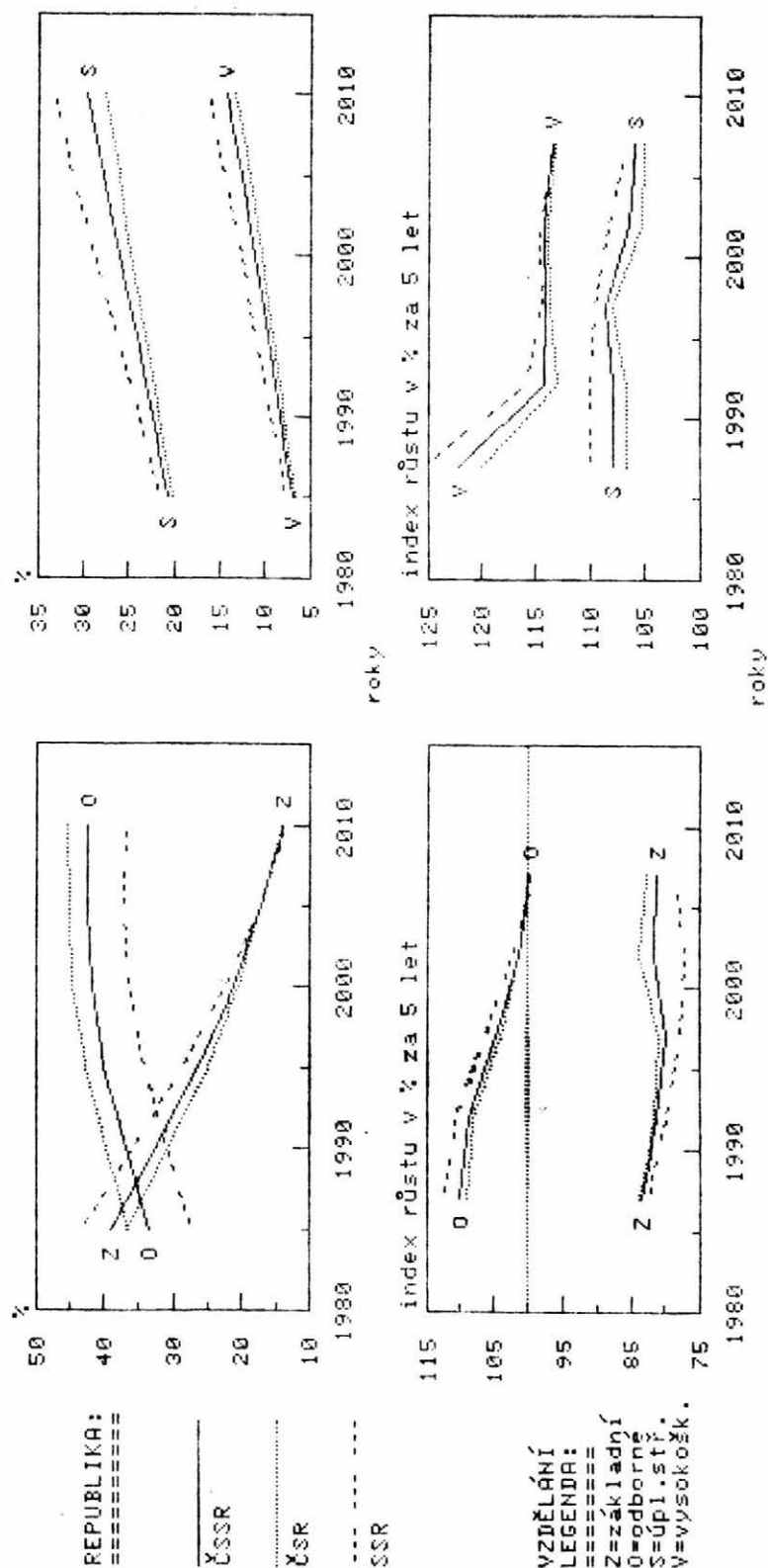
pulací mužů a žen, sblížování jejich vzdělanostních struktur. Historicky tradičně nižší úroveň vzdělání na Slovensku, jakož i žen se — díky značně rychlejšímu tempům růstu zvláště v šedesátých a o něco méně v sedmdesátých letech — v r. 1980 úrovní vzdělání jejich protějšků značně přiblížila (u žen) či ji dokonce předstihla (v SSR). Charakteristiky dalšího vývoje v této oblasti budeme ilustrovat na „obligátní“ variantě 2 a pro žijící obyvatelstvo, rozborů prokázaly, že základní vývojové rysy jsou u všech variant a také pro ekonomicky aktivní shodné.

3.1 Vývoj vzdělanostních struktur ČSR a SSR

V tabulce 3 je zachycen vývoj vzdělanostních struktur jednotlivých podsouborů celku žijících. Na první pohled je zřejmé, že proces sblížování vzdělanostních struktur ČSR a SSR prošel uzlovým obdobím právě okolo r. 1980.

Obr.3

Srovnání vývoje vzdělanostní struktury žijících ČSR a SSR - varianta 2

Tabulka 4. Indexy vzdálenosti vzdělanostních struktur žijících v ČSR a SSR (muži ČSR a muži SSR, žen ČSR a žen SSR od roku 1970 do roku 2010, 1970–2010 – varianta 2 dráhy delšího vývoje) – v %

srovnávané soubory	rok	1970	1980	1990	2000	2010
ČSR – SSR		26	19	17	15	15
muži ČSR – muži SSR		13	11	9	8	8
ženy ČSR – ženy SSR		8	10	12	13	18

Pramen: Sčítání lidu 1970, 1980, vlastní výpočty

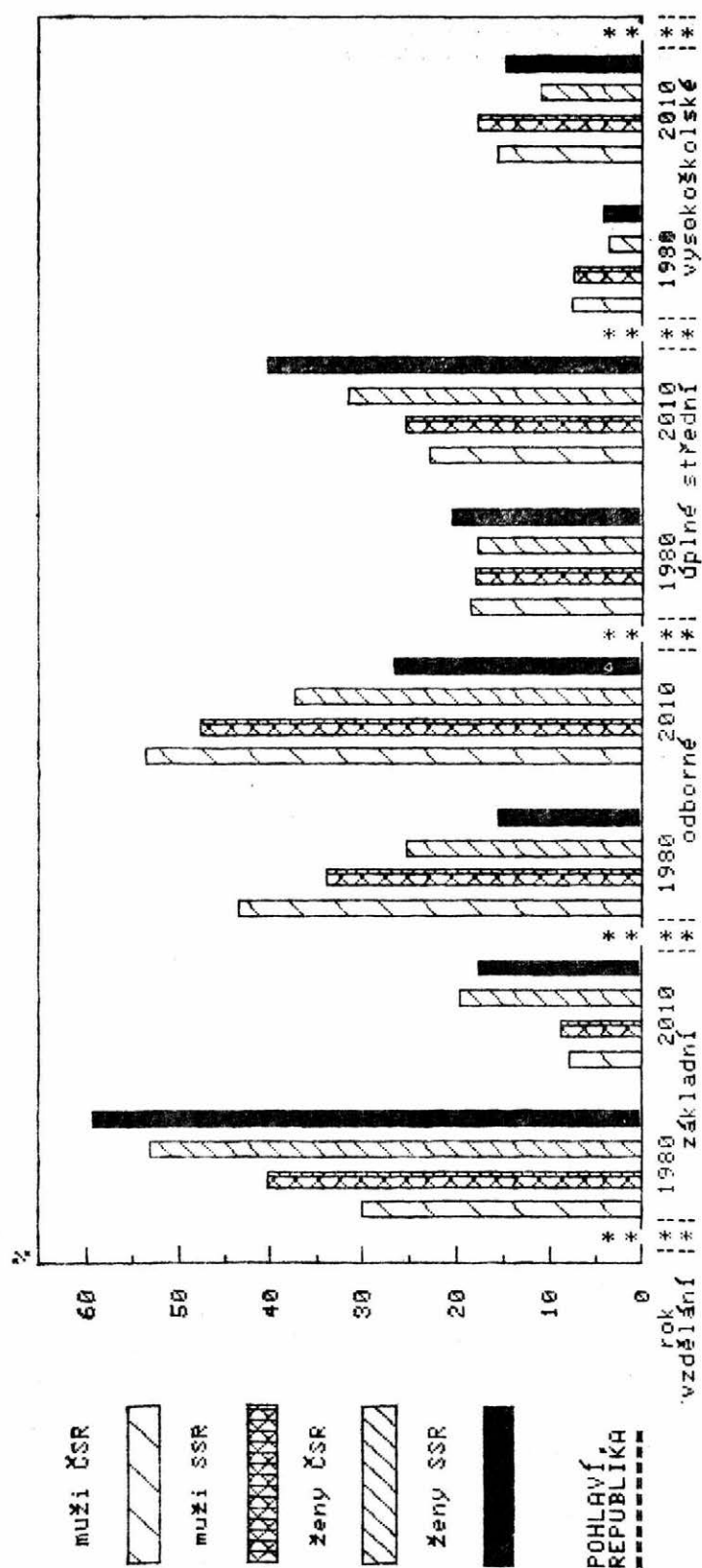
Další vývoj bude — inverzně oproti minulosti — charakterizován *stále vyššími podíly vyšších stupňů vzdělání v SSR oproti ČSR*; viz obr. 3, v němž je pro lepší orientaci znázorněn i vývoj za celou ČSSR.

Podíly jedinců se základním vzděláním, v současné době ještě vyšší v SSR, se do r. 2010 postupně vyrovnají. Zastoupení odborného vzdělání zůstane v celém budoucím období víceméně konstantně vyšší v ČSR, takže nutně dojde k tomu, že předstih podílů úplného středního a vysokoškolského vzdělání v SSR oproti ČSR se bude postupně zvyšovat až na 8–10⁰%. Jinak řečeno, zatímco pro českou populaci dominující postavení základního vzdělání převzme vzdělání odborné a podíly jedinců s úplným středním nebo vysokoškolským vzděláním dosáhnou v r. 2010 asi 40⁰%, na Slovensku budou s asi 50⁰% zastoupením dominovat právě tito jedinci.

Z jiného úhlu tyto závěry o rozdílnosti budoucího vývoje v obou republikách potvrzují i časové řady indexů vzdálenosti, viz tabulka 4.(9) Sbližování obou struktur se výrazně zpomaluje a po r. 1990 se prakticky zastaví. Tento vývoj však v sobě skrývá dva vnitřně protichůdné pohyby. Prvním z nich je již zmíněné zvyšování předstihu SSR před ČSR v podílech vyšších stupňů vzdělání při současném sblížování podílů základního vzdělání a stabilně vyšším zastoupení odborného vzdělání v ČSR. Druhým je zpomalení a stagnace sblížování vzdělanostních struktur národních populací mužů na straně jedné a současné vzdalování populací žen na straně druhé. Přitom jak sblížování mužů, tak vzdalování žen v sobě zahrnuje předchozí protichůdný pohyb, ovšem s rozdílnou intenzitou: předstih vzdělanostní úrovně SSR se bude podstatně rychleji zvětšovat u žen než u mužů, viz též obr. 4.

Vyšší tempa růstu vzdělání v SSR v uplynulém období vedla k tomu, že střední a mladé věkové skupiny slovenské populace mají znatelně vyšší podíl vyšších stupňů vzdělání než tytéž věkové skupiny v ČSR. To je příčinou toho, že proces sblížování se v dalším dvacetiletí prakticky zastaví a rozdíl mezi republikami na úrovni úplného středního a vysokoškolského vzdělání se bude zvětšovat. Z nového pohledu se tak vyjevuje výše zmíněný moment setrvačnosti vývoje vzdělanostní struktury. Snaha o změnu charakteru budoucího vývoje (realizovaná např. zvýšením distribucí na výběrové školy v ČSR oproti SSR) by nemohla mít okamžitý efekt, ale projevila by se až po relativně dlouhé době patnácti či spíše dvaceti let. Zároveň by zákonitě vedla k *novému rozkolísání rovnováhy vzdělanostních struktur české a slovenské republiky* (mj. jejich generační profily by tak nabyly ještě větší

(9) Používáme indexy zavedené v práci [Štefl 1985], které jsou pro analýzu struktur určených ordinálním znakem korektnější než indexy běžně užívané. Srovnání indexů spočítaných obojím způsobem ukázalo, že v daném případě oba postupy o vývoji vypovídají shodně.

Tabuľka 5. Indexy vzdálenosti vzdelanostných štruktúr žijúcich mužů a žien ČSSR, mužů a žien ČR, mužů a žien SSR od roku 1970 do roku 2010 (1990 – 2010 – varianta 2 dráhy ďalšieho vývoje) – v %

srovnávané soubory	rok	1970	1980	1990	2000	2010
muži ČSSR – ženy ČSSR		18	14	12	10	11
muži ČR – ženy ČR		40	32	27	21	21
muži SSR – ženy SSR		34	23	23	23	24

Přeměn: Sčítání lidu 1970, 1980, vlastní výpočty

odlišnosti). Jinak řečeno, k procesu sblížování vzdelanostních štruktúr nelze pristupovat intenzívnými (a relativně krátkodobými) zásahy, ale je třeba postupovat spíše mírněji (a dlouhodoběji).

3.2 Vývoj vzdelanostních štruktúr mužů a žien

Souhrnná charakteristika procesu sblížování vzdelanostních štruktúr mužské a ženské části populace ČSSR je pro následující období shodná s charakteristikou sblížování ČR a SSR: *zpomalení až stagnace* po r. 1990, viz tabuľky 3 a 5. Vnitřní diferenciace tohoto vývoje, pokud jde o zastoupení jednotlivých stupňů vzdelání, je však ještě výraznější než v předchozím případě srovnání republik, je ilustrována na obr. 5.

Podíly mužů i žien se základním vzdeláním se budou snižovat obdobnými tempy, ovšem v r. 2010 bude podíl těchto žien stále ještě více než dvojnásobkem podílu mužů. Je to důsledek vyššího zastoupení základního vzdelání ve středních a mladších věkových skupinách žien. Pokračování ve studiu po základní škole, které historicky dříve charakterizovalo převážnou část populace mužů (zvláště mužů ČR), spolu s tradiční orientací mužů na vyučení vyústí v konstantní rozdíl v zastoupení odborného vzdelání ve prospěch mužů. V r. 2010 bude mít odborné vzdelání více než polovina mužů a asi třetina žien. Podstatně rychlejší tempa růstu podílu žien s maturitou (zvláště slovenských) jak v minulém, tak budoucím období povedou k tomu, že vyrovnaný stav z r. 1980 se změní ve výraznou více než 10% převahu žien: více než jedna třetina žien bude mít právě úplné střední vzdelání. Téměř neměnný čtyřprocentní náskok mužů před ženami v podílech vysokoškolského vzdelání při současném zvyšování obou podílů znamená, že relativní rozdíl mezi nimi se bude zmenšovat, více však v SSR než v ČR. Celkově tedy bude v závěru sledovaného období *podíl jedinců, kteří dosáhli alespoň maturity, vyšší v ženské než mužské části populace*.⁽¹⁰⁾

Podívejme se ještě krátce, jak budou v r. 2010 vypadat vzdelanostní štruktúry čtyř základních souborů – mužů ČR, žien ČR, mužů SSR a žien SSR, viz též obr. 4. Pro muže ČR bude charakteristická absolutní převaha odborného vzdelání a nejnižší zastoupení úplného středního vzdelání. Vzdelanostní úroveň mužů SSR bude ze všech čtyř souborů nejvyšší (včetně podílu vysokoškoláků). Jejich protipól budou tvořit (opět včetně vysokoškolského vzdelání) ženy ČR. U slovenských žien bude výrazně dominovat úplné střední vzdelání a vysokoškolské bude zastoupeno téměř stejně jako u mužů ČR.

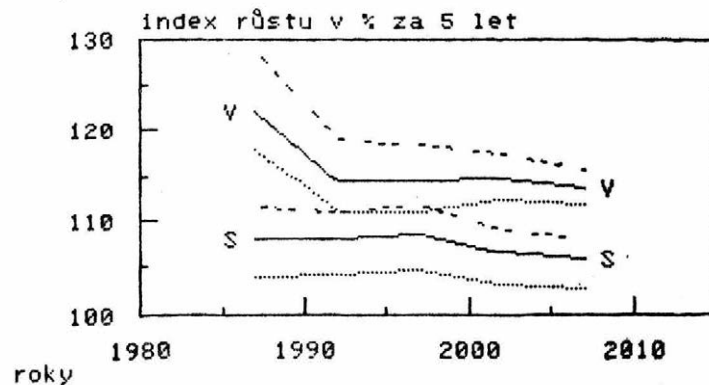
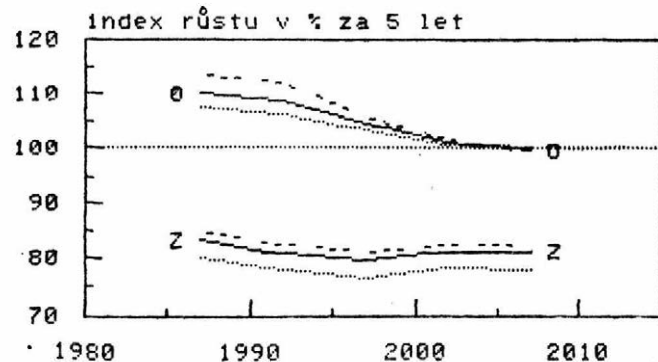
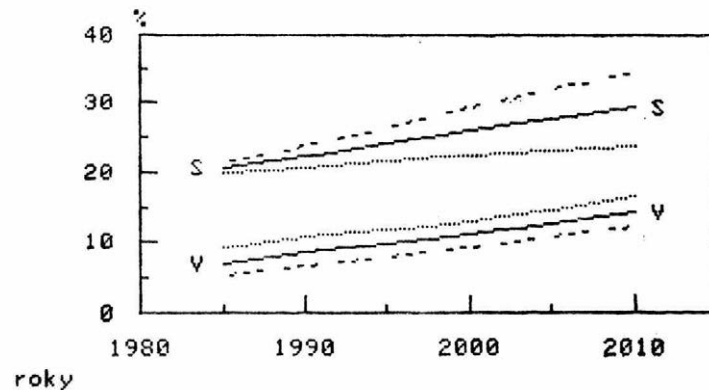
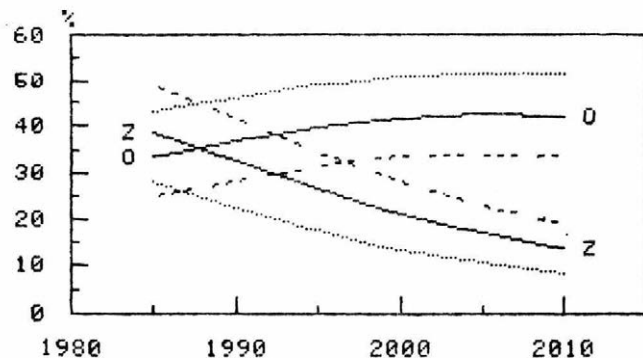
(10) Takovému vyhranění profilů vzdelanostních štruktúr mužů a žien odpovídají i výsledky sociologických výzkumů (viz např. [Analýza 1985]), ukazující, že podle názorů naší populace je jako nejvhodnější typ vzdelání pro ženy nejčastěji voleno právě úplné střední vzdelání, pro muže pak vysokoškolské vzdelání a vyučení (s maturitou), což mj. svědčí o poměrně vysoké věrnosti reflexe vývoje vzdelání mužů a žien.

POHLAVÍ:
=====

ČSSR

muži ČSSR

ženy ČSSR

VZDĚLÁNÍ
LEGENDA:
=====
Z=základní
O=odborné
S=úpl.stř.
V=vysokošk.

3.3. Shrnutí

Míra v současné době existující celkové rozdílnosti vzdělanostních struktur jednotlivých podsouborů žijících, resp. ekonomicky aktivních obyvatel zůstane v budoucím období v zásadě zachována, změní se však její *vnitřní rozložení*. Jestliže v současné době jsou jejím zdrojem zejména rozdíly u obou nižších stupňů vzdělání, pak v budoucnosti se budou vytvářet *nové rozdíly zvláště na úrovni úplného středního, ale i vysokoškolského vzdělání*, a to s intenzitou, s níž budou snižovány rozdíly u základního vzdělání. Tato základní charakteristika dalšího vývoje byla založena v trendech vývoje období uplynulého, které zformovaly existující generační profily vzdělanostních struktur srovnávaných souborů. Ovlivňování dalšího vývoje je *dlouhodobou záležitostí*, při níž je třeba brát v úvahu velký moment setrvačnosti vývoje vzdělanostní struktury. Efektem zásahů směřujících k rychlému potlačení nově se vytvářejících rozdílů by v delším časovém horizontu bylo spíše další rozkolísání existujících vztahů (konstituování dalších nových rozdílů) než nastolení rovnováhy.

4. Dynamika vývoje vzdělanostní struktury

Srovnajme nejdříve dynamiku vývoje od r. 1970 do r. 1985 s dynamikou vývoje v příštích 25 letech v syntetické poloze prostřednictvím indexů vzdálenosti, jimiž budeme tentokrát „měřit“ pohyb vzdělanostní struktury jednoho a téhož souboru během pěti let, viz tabulka 6. Úhrnná dynamika v osmdesátých letech, a zvláště v jejich druhé polovině, mírně vzrůstá a dosahuje maxima za celé sledované období. Poté postupně klesá až na nejnižší úroveň, která je pro počátek a závěr období 1970—2010 shodná. U „kolizní“ varianty 1 dynamika v poslední dekádě dokonce klesá pod úroveň sedmdesátých let, naproti tomu u „anticipační“ varianty 4 je její pokles menší a ve srovnání s počátkem období zůstává o něco vyšší. Přitom znatelně nižší hladiny dynamiky zaznamenáváme trvale v celém období v ČSR a u mužů. Vůbec nejvyšší dynamiku měly a budou mít slovenské ženy, nejnižší muži ČSR. Vcelku lze říci, že *změny úhrnné dynamiky vývoje byly a budou relativně malé* a nevýrazné zrychlení pohybu bude kulminovat na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

Tabulka 6. Indexy vzdálenosti vzdělanostních struktur žijících za pětiletá časová období od roku 1970 do roku 2010 (1985—2010 — varianta 2 dráhy dalšího vývoje) — „*n*“^o

časové období	1970 až 1975	1975 až 1980	1980 až 1985	1985 až 1990	1990 až 1995	1995 až 2000	2000 až 2005	2005 až 2010
soubor žijících								
ČSSR	8	8	10	11	10	10	9	8
ČSR	8	8	10	10	9	9	7	7
SSR	9	10	12	14	13	12	11	10
muži ČSSR	6	6	10	10	8	8	7	6
ženy ČSSR	10	11	11	13	12	12	11	10
muži ČSR	6	6	9	9	7	7	6	6
ženy ČSR	9	10	10	11	11	11	9	9
muži SSR	7	7	12	12	11	10	9	7
ženy SSR	12	12	13	15	15	14	13	12

Pramen: Sčítání lidu 1970, 1980, vlastní výpočty

Tabuľka 7. Indexy rastu podílů úplného středního a vysokoškolského vzdělání pro soubory žijících za období 1961–1985, 1985–2010 a za pětileté časové intervaly v období 1961–2010 (1985–2010 – varianta 2 dráhy dalšího vývoje) – v %

časový období	1961 až 1985	1985 až 2010	1961 až 1970	1970 až 1980	1980 až 1985	1985 až 1990	1990 až 1995	1995 až 2000	2000 až 2005	2005 až 2010
vzdělání soubor žijících										
úplné střední										
ČSSR	253	153	140	114	111	108	108	109	107	106
ČSR	230	136	134	112	111	107	107	108	105	105
SSR	329	154	159	117	112	110	110	110	108	107
muži ČSSR	205	120	131	109	108	104	104	105	103	103
ženy ČSSR	319	163	151	119	114	112	111	112	109	108
vysokoškolské										
ČSSR	300	207	131	127	123	122	114	114	114	113
ČSR	279	197	127	123	121	120	113	114	114	113
SSR	422	215	145	135	128	125	116	115	115	113
muži ČSSR	240	181	122	120	119	118	111	111	112	112
ženy ČSSR	556	246	165	142	132	129	119	118	117	116

Pramen: Sčítání lidu 1961, 1970, 1980, vlastní výpočty

K získání hlubšího pohledu na tuto problematiku je však nutné provést rozbor podle jednotlivých stupňů vzdělání. Pro zachycení dynamiky vývoje použijeme indexy růstu, které udávají, kolikrát se během určitého časového intervalu zvětšil (zmenšil) podíl jedinců s daným stupněm vzdělání, tj. (při vyjádření v procentech) o kolik procent se v daném časovém intervalu změnil základ představovaný hodnotou podílu příslušného stupně vzdělání na počátku tohoto intervalu. Časový interval budeme uvažovat pětiletý. Pro budoucí období jsou křivky indexů růstu pro některé soubory či varianty zachyceny ve spodních částech obrázků 2, 3, 5.

Ukazuje se, že celková dynamika vývoje ve sledovaném období v sobě zahrnuje tři rozdílné tendence. První z nich, nejsilnější a pro vývoj úhrnné dynamiky do značné míry určující, je rychlejší snižování podílů základního vzdělání v následujícím období (v kvantitativním vyjádření jde o pokles hodnot indexů růstu z 90–94 % ze sedmdesátých let na 75–85 %). Druhou tendencí je mírné zvyšování dynamiky růstu podílu jedinců s odborným vzděláním až do přelomu osmdesátých a devadesátých let (index růstu pro ČSSR 110 %), které se však týká především mužské části populace a je zřetelnější v SSR, a následný soustavný pokles: okolo r. 2000 na úroveň z období 1970–80 (105 %) a poté v úplném závěru až na hladinu nulové dynamiky (100 %).

Konečně za třetí jde o *trvalé snižování dynamiky růstu podílu úplného středního a vysokoškolského vzdělání*, u nichž, s výjimkou „anticipační“ varianty 4, bude dynamika v celém následujícím období klesat a celkově bude velmi výrazně nižší než v čtvrtstoletí uplynulém. V tabulce 7 uvádíme indexy růstu pro tyto stupně vzdělání nejdříve ve srovnání za pětadvacetiletá období 1961–85 a 1985–2010 a poté za pětileté časové intervaly pro celé sledované období (tj. i indexy růstu ve sloupcích označených 1961–70, 1970–80 udávají hodnoty pro pětileté intervaly).

Úhrnné srovnání období 1961—85 a 1985—2010 ukazuje, že v nadcházející etapě se dynamika razantně sníží, a to u úplného středního vzdělání o více než polovinu, u vysokoškolského téměř o polovinu. U úplného středního vzdělání došlo k prudkému zbrzdění růstu již v sedmdesátých letech, kdy indexy růstu za pětileté intervaly vykazují oproti předchozí dekádě dvoutřetinové snížení dynamiky. K dalšímu zpomalení růstu dochází v právě probíhajícím a posledním desetiletí sledovaného období, takže přírůstky v letech 2005—10 budou asi jednou polovinou přírůstků z první poloviny osmdesátých let a přibližně jednou sedminou přírůstků z let šedesátých. U vysokoškolského vzdělání je pokles dynamiky růstu až do přelomu osmdesátých a devadesátých let mírnější a plynulejší. V tomto období však dojde ke zlomu, při němž přírůstky oproti období 1970—80 klesnou téměř o polovinu a na této úrovni se budou u „obligátní“ varianty 2 v podstatě stabilizovat. U „kolizní“ varianty 1 by dokonce došlo k dalšímu mírnému poklesu, naproti tomu „anticipační“ variantu charakterizuje obrát trendu — mírný nárůst dynamiky.

Pokud jde o srovnání dynamiky růstu u jednotlivých souborů, pak po celé sledované období (zejména však v minulosti) jak u úplného středního, tak u vysokoškolského vzdělání měly a budou mít vyšší hladiny soubory žijících SSR a žen (nejvyšší soubor žen SSR, nejnižší muži ČSR). Tyto rozdíly se budou — s výjimkou srovnání mužů a žen na úrovni úplného středního vzdělání — absolutně i relativně snižovat.

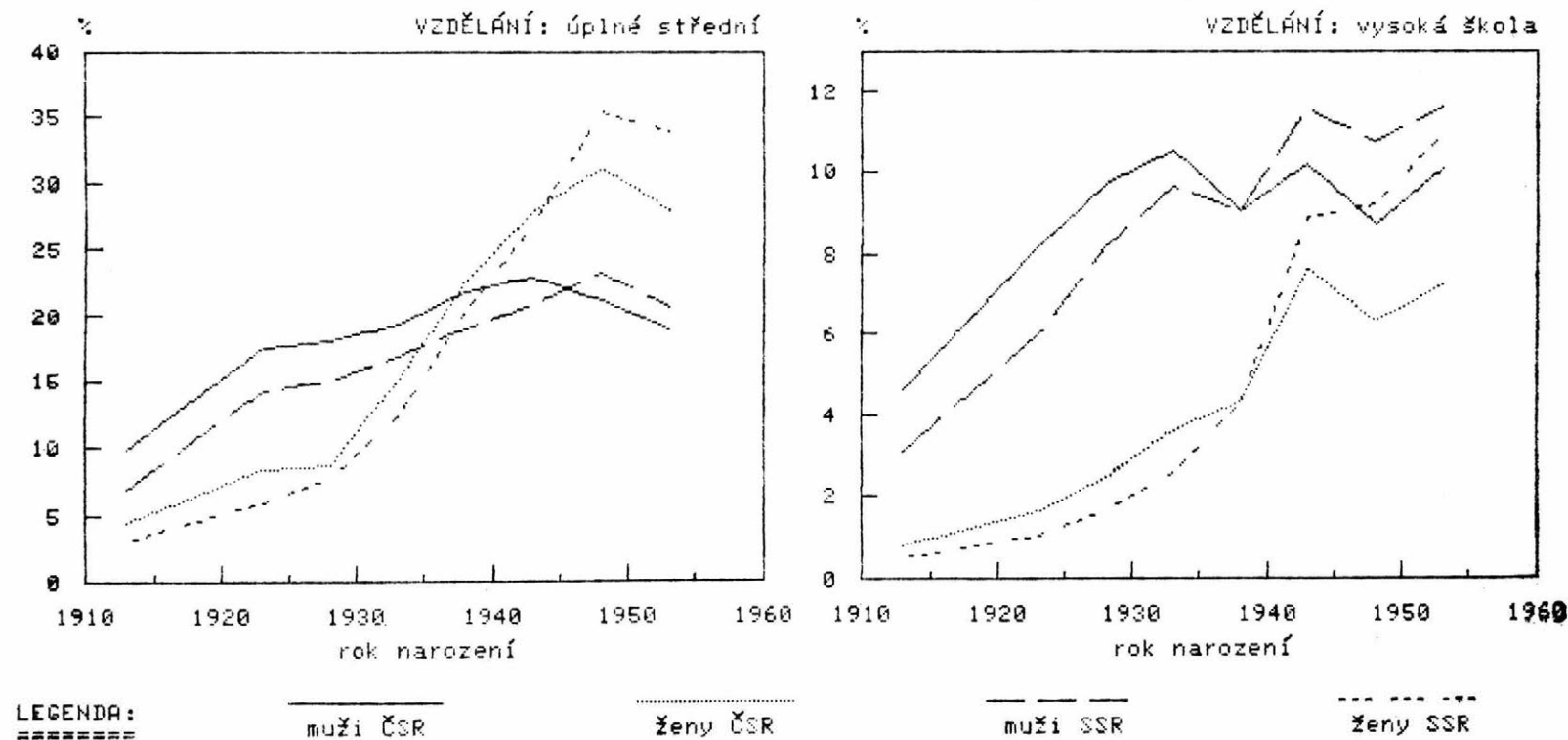
Rozdílné rysy by vývoj dynamiky nabýval po r. 2000 při naplnění různých variant. „Kolizní“ varianta 1 vykazuje oproti demonstrované „obligátní“ variantě nižší indexy růstu, které pro úplné střední vzdělání indikují prakticky stagnaci. Oproti ní je „anticipační“ varianta profilována asi dvojnásobným stupněm dynamiky růstu těchto stupňů vzdělání, které v podstatě zabezpečují alespoň udržení dynamiky vývoje.

Ke shodným závěrům vedou rozbor provedené na souborech ekonomicky aktivních osob s tím rozdílem, že hodnoty indexů růstu jsou ve všech případech o něco málo menší, tj. dynamika i její změny (pokles) byly a budou v průběhu celého sledovaného období nepatrně nižší.

Ani tento hlubší pohled na vývoj dynamiky vzdělanostní struktury přes jednotlivé stupně vzdělání neposkytuje informaci o mechanismech dynamiku utvářejících. Za tím účelem je nezbytné zkoumat vývoj bilance přírůstků a úbytků jedinců s tím či oním stupněm vzdělání. Na jedné straně tedy stojí počty absolventů jednotlivých typů škol, které jsou do značné míry (s výjimkou absolventů studia při zaměstnání) determinovány distribucemi populačních ročníků na střední a vysoké školy a z nichž určitá část připadá na prostou reprodukci. Úbytky jedinců podle stupňů vzdělání pak stojí na straně druhé. Pro jednoduchost následující výklad ilustrujeme na příkladu vysokoškolského vzdělání.

Za teoretického předpokladu neměnicích se úbytků dynamika růstu podílu jedinců s vysokoškolským vzděláním roste se zvyšováním podílu přijímaných na vysoké školy. Naproti tomu zvyšující se podíl vysokoškolského vzdělání v nejstarší věkové skupině vyvolává při konstantním podílu přijímaných snižování celkové dynamiky růstu, protože část absolventů potřebná k prosté reprodukci se zvětšuje. Vývoj celkových přírůstků nesleduje (např. lineárně) ani vývoj počtu přijímaných, ani vývoj počtu žijících v nejstarších věkových skupinách, ale je „výslednicí“ těchto dvou pohybů. Vývoj vzdělanostní struktury celku je značně vyrovnanější než vývoj podílů přijímaných a podílů vysokoškolsky vzdělaných jedinců v nejstarších věkových skupinách, neboť „vá-

Obr.6 Generační profily vzdělanostních struktur mužů ČSR, žen ČSR, mužů SSR, žen SSR v r. 1980

ha“ celku silně tlumí výkyvy a nárazy ve vývoji daných podsouborů.(11) Při charakteru generačního profilu vzdělanostní struktury, v němž některé věkové skupiny — v daném případě ty nejstarší — mají relativně nízké podíly vysokoškolského vzdělání, tj. při celkovém „růstovém“ charakteru dlouhodobého vývoje (růstou podíly přijímaných i v celku), ani poměrně vysoké podíly přijímaných na vysoké školy nezvyšují podíly tohoto vzdělání v celku žijících rychle. Ty jsou vždy hluboko pod podíly přijímaných a jejich hodnot dosahují zhruba až po 20—30 letech. Současně — díky nižším úbytkům — se dynamika růstu v celku po určitou (i poměrně dlouhou) dobu udrží na vyšší úrovni i přes případné snížení dynamiky růstu v podílech přijímaných. Takový pokles ovšem pochopitelně sníží podíly vysokoškolského vzdělání v příslušných generacích a bude po dlouhou dobu 40—50 let snižovat jeho podíly i v celku žijících daného souboru. Jinak řečeno, chceme-li *trvale udržet dynamiku růstu podílu například vysokoškolského vzdělání, pak podíly přijímaných na vysoké školy musí trvale výrazně převyšovat podíly tohoto vzdělání nejen v celku, ale i v jednotlivých generacích daného souboru.*

Snížení dynamiky růstu podílu přijímaných se vždy více či méně silně promítne do snížení celkové dynamiky růstu. Příčinou poklesu dynamiky růstu úplného středního a vysokoškolského vzdělání v dalším vyvoji je tedy jak snížení dynamiky růstu podílů přijímaných (až na zápornou úroveň), tak zvyšující se podíly jedinců s těmito stupni vzdělání v nejstarších věkových skupinách.

5. Generační profily vzdělanostních struktur a jejich vývoj

Generačním profilem vzdělanostní struktury rozumíme její rozložení na vzdělanostní struktury jednotlivých věkových skupin (generaci), tj. sled podílů toho kterého stupně vzdělání od nejstarší po nejmladší věkovou skupinu.(12) Rozdíly mezi generačními profilem na úrovni úplného středního a vysokoškolského vzdělání v r. 1980 ilustruje obr. 6.

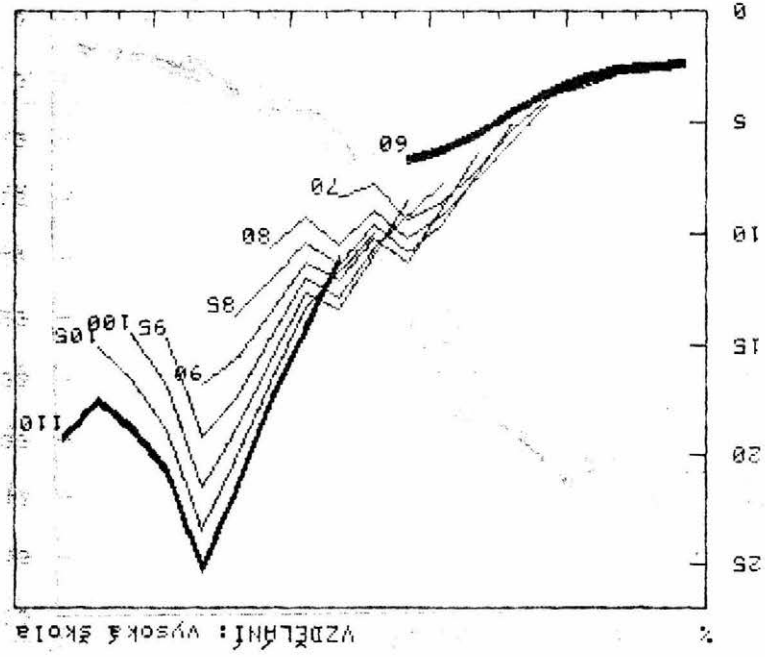
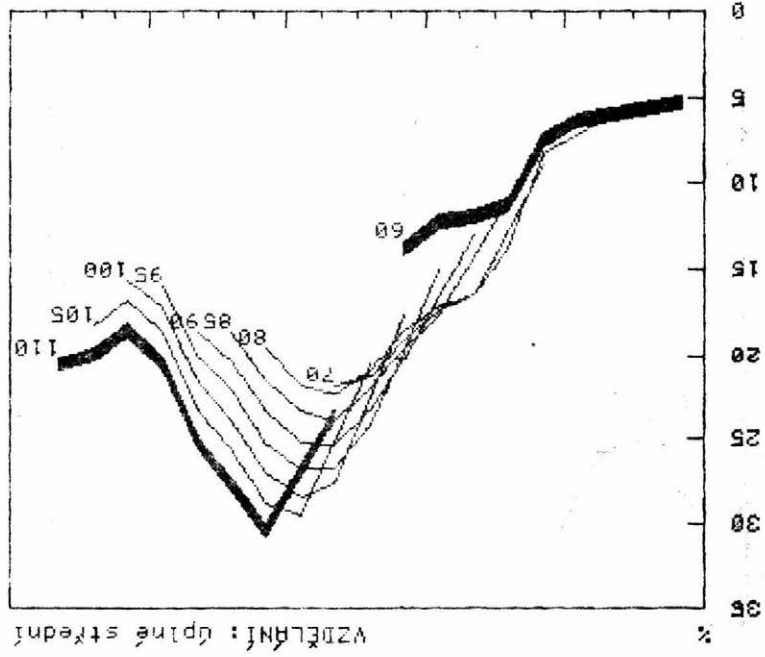
Věnujme se nejdříve úplnému střednímu vzdělání. Podstatně nižší podíly tohoto stupně vzdělání v nejstarších věkových skupinách (pro r. 1980 narození v letech cca 1900—1930) u žen než u mužů, méně pak v SSR než v ČSR přispívají v probíhající dekádě k výrazně vyšší dynamice růstu u žen a v SSR (a jak dále uvidíme, přispívaly i v období 1960—80). Postupem času, jak se budou nejstaršími věkovými skupinami stávat generace narozené stále později, dojde (po r. 2000, tj. přibližně v generaci narozených 1935—45) k postupnému vyrovnání podílů v nejstarších věkových skupinách a posléze k převrácení původních vztahů: vyšší podíly budou v souborech žen a SSR. V těchto souborech tedy budou podmínky pro tvorbu dynamiky růstu „tvrdší“.

Obdobná je situace i pokud jde o vysokoškolské vzdělání. Rozdílnost podílů vysokoškolského vzdělání v nejstarších věkových skupinách mužů a žen však byla i bude tak velká, že i přes trvale nižší podíly žen přijímaných na vysoké školy byla a bude dynamika růstu vysokoškolského vzdělání u žen (i v rámci jednotlivých republik) soustavně vyšší.

(11) To je vlastně podstata velkého momentu setrvačnosti vývoje vzdělanostní struktury.

(12) Křivka generačního profilu je jeho grafické znázornění, tj. graf, v němž na vodorovné ose je *rok narození* (jednotlivé generace) a na svislé ose jsou *procenta* udávající podíly daného vzdělání v té které generaci (v daném roce). Samotná křivka je lomená čára spojující příslušné podíly. Jako začátek křivky označujeme tu její část, která zachycuje podíly daného vzdělání v nejstarších generacích (tj. leží vlevo), konec naopak přísluší generacím nejmladším.

muži ČSSR - varianta 2

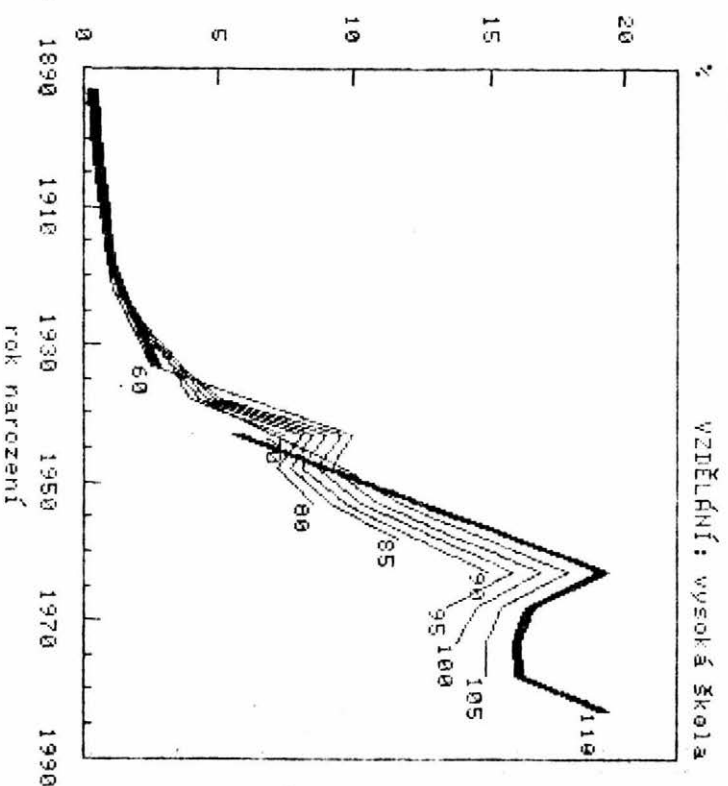
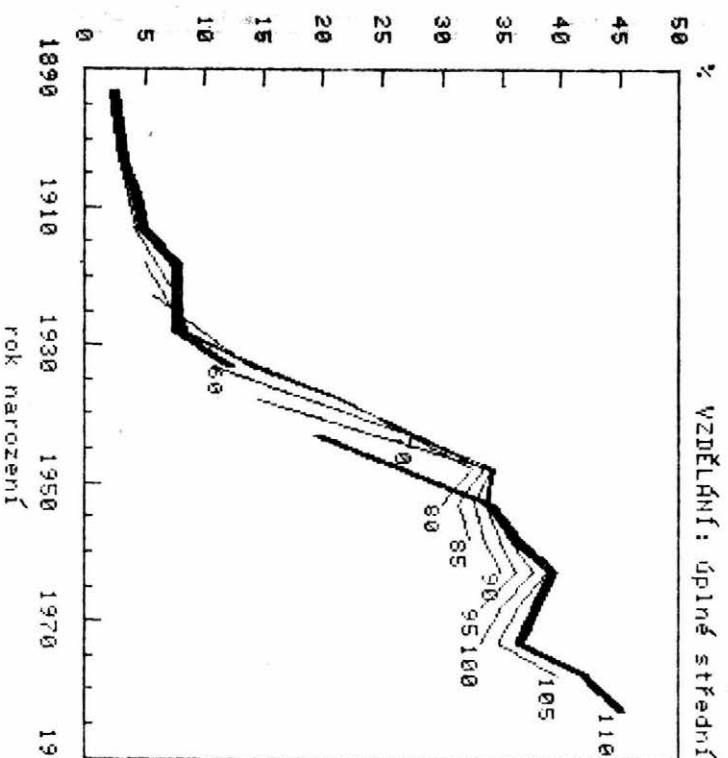
rok narození

rok narození

Obr. 7b

Vývoj generačních profilů vzdělanostních struktur žijících narozených 1895-1985

Ženy ČSSR - varianta 2

Prudký pokles dynamiky růstu úplného středního a (méně prudký) vysokoškolského vzdělání (u něhož se týkal zvláště žen) v sedmdesátých letech oproti letům šedesátým a slaběji pak následně i v osmdesátých letech oproti letům sedmdesátým je souběhem působení dvou faktorů: Zmenšení předstihu podílů přijímaných před podíly daného stupně vzdělání v celku žijících, resp. pokles dynamiky růstu přijímaných až do oblasti pod 100 ‰, a současně zvýšení podílu jedinců s příslušným vzděláním jak v celku, tak zvláště pak ve starších a nejstarších věkových skupinách, viz též obr. 7a, 7b.

Ukažme ještě, jak se v období 1960—2010 vyvíjel a bude vyvíjet generační profil vzdělanostní struktury na úrovni úplného středního a vysokoškolského vzdělání.⁽¹³⁾ Na obrázcích 7a, 7b je pro příslušný stupeň vzdělání vždy celkem devět křivek generačních profilů pro roky 1961, 1970, 1980, 1985, ..., 2010 (identifikaci letopočtu získáme, přičteme-li k číslům na konci křivek číslo 1900).⁽¹⁴⁾ Jako *klasický typ generačního profilu* daného stupně vzdělání označujeme rostoucí (neklesající) křivku, zachycující skutečnost, že podíly daného stupně vzdělání vzrůstají od nejstarší po nejmladší věkovou skupinu, tj. nové generace vždy znovu získávají dané vzdělání ve větší míře než generace předchozí. První odchylku od klasického typu generačního profilu lze pozorovat již v r. 1980, kdy z něj, zvláště u vysokoškolského vzdělání, poklesem podílů vybočují generace narozených zhruba v období 1935—55, a to, byť v rozdílné míře, u všech souborů — viz obr. 6.

U úplného středního vzdělání bude tento pokles pokračovat až do r. 2000 (generace narozených 1950—75). Teprve pak začne opět konec křivky generačního profilu tohoto vzdělání stoupat, takže v r. 2010 bude mít křivka dva vrcholy (maxima) pro narozené přibližně po r. 1950 a po r. 1980. Tento vývoj bude probíhat v mužské a ženské části populace diametrálně odlišné. U mužů bude uvedený pokles pro stále mladší generace výraznější a zejména trvalý, takže v r. 2010 budou podíly úplného středního vzdělání v nejmladších věkových skupinách dokonce nižší než v nejstarších a křivka generačního profilu tohoto vzdělání bude téměř „inverzní“ ke klasické (a „původní“ z r. 1961), bude „spíše klesající“. Naproti tomu pro ženskou část populace se i přes narušení jeho „čistoty“ klasický typ generačního profilu v podstatě zachová.

Zlomové období pro vysokoškolské vzdělání představuje první polovina devadesátých let (viz výše souběh snížení podílů přijímaných a zvýšení vzdělanostní úrovně nejstarších generací, který ústí v razantní pokles dynamiky růstu). Křivka generačního profilu vysokoškolského vzdělání bude v r. 2010 jednovrcholová s maximem pro narozené 1960—65, tj. věkovou skupinu asi 45—50 let, v níž podíly vysokoškolsky vzdělaných jedinců budou přesahovat 20 ‰. Starší, ale i mladší věkové skupiny budou charakterizovány zřetelně nižšími podíly tohoto vzdělání. Rozdíly mezi vývojem u mužů a u žen nebu-

(13) Vzhledem k metodice výpočtu možných drah dalšího vývoje vzdělanostní struktury, která předpokládá konstantní rozložení rozsahu studia při zaměstnání podle věku, jsou zde prezentované výsledky relativně nejméně spolehlivé. Měníci se míry koncentrace rozsahu studia při zaměstnání do mladších a středních věkových skupin by mohly charakter generačních profilů modifikovat. Není však pravděpodobné, že by tyto modifikace principiálně změnily i uvedené základní rysy dalšího vývoje generačních profilů.

(14) Se zvyšujícím se letopočtem, v němž generační profil zachycujeme, jsou křivky v „překrývajících se částech“ situovány stále výše ve směru svislé osy, což odpovídá zvyšování podílů jedinců s daným stupněm vzdělání v té které generaci prostřednictvím studia při zaměstnání. Větší svislé odstupy mezi křivkami generačních profilů mužů jsou dány větším rozsahem studia při zaměstnání.

dou tak výrazné jako u úplného středního vzdělání, ovšem proces změny generačního profilu bude i zde vyhocenější u mužů.

Pokud jde o srovnání vývoje mezi republikami, pak jak u úplného středního, tak u vysokoškolského vzdělání větších proměn doznají generační profily žijících SSR, a to i při srovnání mužských a ženských subpopulací národních republik. V rámci obou republik se pak, podobně jako v celé ČSSR, změny shodně týkají více mužů než žen.

Všechny uvedené změny charakterizují další vývoj i v ostatních variantách, přičemž nejostřeji v „kolizní“ variantě 1. V „anticipační“ variantě 4 konce křivek generačních profilů po r. 2000 opět strmě stoupají a jsou jejich maximum, takže — byť silná — změna klasického typu generačního profilu se jeví spíše jako narušení než trvalá proměna.(15)

Změny v generačních profilech těchto vzdělání se zřejmě odrazí jak v charakteru vzdělanostní mobility (zvýšení sestupné mobility — viz [Matějů 1986a]), tak ve vyšší míře autoreprodukce inteligence (viz [Matějovský 1980]), a ve svých důsledcích i ve zbrzdění procesu demokratizace vzdělání. Vážný sociální problém mohou představovat silné populační ročníky (narození po r. 1970), které budou relativním i absolutním snížením vzdělanostních příležitostí nejvíce zasaženy.(16)

Klasický typ generačního profilu vyšších stupňů vzdělání charakterizoval vzdělanostní strukturu a její reprodukci po historicky dlouhou dobu. Lze usuzovat, že charakter velké řady sociálních a ekonomických procesů (v nejobecnější poloze rozšířené reprodukce) byl a je podstatně navázán nejen na vzdělání, ale právě na existenci klasického typu generačního profilu, tj. na skutečnost, že nejmladší generace do reprodukčních procesů vstupovaly jako nejvzdělanější. Přestože v dané oblasti je poznání na samém počátku, domníváme se, že spolu s deformací klasického typu generačního profilu vyšších vzdělání doznají větších či menších a — díky chybějícímu precedentu — obtížně predikovatelných změn mnohé sociální a ekonomické procesy.(17)

6. Shrnutí, otevřené problémy

Růst vzdělanostní úrovně naší společnosti, který charakterizuje dosavadní poválečný vývoj v oblasti vzdělání v Československu, bude pokračovat i v příštích dvacetipěti letech. Zásadně se také změní celkový obraz vzdělanostní struktury jak žijícího, tak ekonomicky aktivního obyvatelstva. Poprvé v historii základní vzdělání přestává být dominujícím typem vzdělání a jeho místo zaujímá odborné vzdělání. Podíl jedinců s vyšším typem vzdělání, tj. alespoň

(15) Právě zde se zřetelně vyjevuje rozdíl mezi „kolizními“ variantami 1 a 3. Celkové podíly jednotlivých stupňů vzdělání jsou sice pro r. 2010 v obou variantách prakticky shodné, avšak generační profily vzdělanostních struktur se značně liší: ve variantě 1 jde prakticky o vytvoření nového, „sestupného“ typu generačního profilu, zatímco ve variantě 3 jde spíše o narušení, byť rozsáhlé, klasického typu generačního profilu.

(16) Lze u nich mj. očekávat jak změnu postojů ke vzdělání (v důsledku nepřijetí na zvolenou školu), tak i hledání nových prostředků vedoucích k dosažení těch cílů (jako např. pracovní a společenské postavení a uplatnění), které pro předchozí generace byly dosažitelné kromě jiného právě prostřednictvím nabytého vzdělání.

(17) V této souvislosti lze dokonce postavit provokující *hypotézu* o tom, že *zpomalení* temp sociálního a ekonomického rozvoje ČSSR z druhé poloviny sedmdesátých a první poloviny osmdesátých let kromě jiného *souvisí* i s již výše zmíněným *narušením klasického typu generačního profilu* vyšších stupňů vzdělání, projevujícím se již v r. 1980.

s maturitou, bude nadále stoupat a v r. 2010 pravděpodobně překročí hranici 40 %.

Prostor, v jehož rámci se může další vývoj vzdělanostní struktury v následujícím čtvrtstoletí pohybovat, je poměrně úzký, a to i při velkém rozptylu uvažovaných variant. Je to dáno tím, že vývoj je s velkou váhou určován již existující vzdělanostní strukturou středních a starších věkových skupin obyvatelstva, pohyb vzdělanostní struktury má velký moment setrvačnosti.(18) Jeho ovlivňování prostřednictvím modifikací podílů přijímaných na střední a vysoké školy či rozsahu studia při zaměstnání se vždy projevuje až s určitým časovým odstupem (výrazněji až po deseti a více letech) a značně tlumeně, zároveň však má velmi dlouhodobý dosah, tj. působí na vývoj vzdělanostní struktury ještě po čtyřiceti až padesáti letech.

Sbližování vzdělanostních struktur ČSR a SSR, resp. mužů a žen, které bylo výrazným rysem vývoje v uplynulém období a představovalo významnou dimenzi procesu demokratizace vzdělání, se v následujícím období *postupně zpomalí a současně se budou prohlubovat nově vytvořené* a — vzhledem ke dříve existujícím — *opačné rozdíly* vzdělanostních struktur těchto souborů. Jde o zvyšující se podíly vyšších stupňů vzdělání v SSR oproti ČSR a do té míry rostoucí podíly žen s úplným středním vzděláním, že i celkové podíly jedinců majících alespoň maturitu budou postupně vyšší v ženské než mužské části populace.(19) Základ pro nově se vytvářející rozdíly vzdělanostních struktur republik a mužské a ženské části populace byl rozdílnými tempy růstu položen již v předchozím období. Vzhledem k velkému momentu setrvačnosti vývoje vzdělanostních struktur nelze proces sbližování opět „násilně“ obnovit rychlými a intenzivními zásahy, aniž by došlo k dalšímu rozkolísání, desynchronizaci jejich vývoje. Pro sbližování se jako vhodnější strategie jeví *dlouhodobé a plynulé vyrovnávání* již založených odlišností vzdělanostních struktur v jejich generačních profilech, tj. v podstatě volba víceméně vyrovnaných vzdělanostních příležitostí u jednotlivých souborů.

Celková dynamika vývoje vzdělanostní struktury se v následujícím období oproti čtvrtstoletí uplynulému zpomalí, přičemž toto zpomalení bude dáno především výrazným *snížením temp růstu úplného středního a vysokoškolského vzdělání*. Příčinou je a bude jak snížení tempa růstu podílů přijímaných (dané do značné míry populační vlnou), tak zvyšujícími se úbytky jedinců s těmito stupni vzdělání (do vyšších věkových pásem se dostávají již vzdělanější generace). Mnohé problémy, a zřejmě nejen v oblasti vzdělání, pravděpodobně vyvolá deformace klasického typu generačního profilu, v němž po-

(18) Rozpor mezi zásadní změnou vzdělanostní struktury, k níž dojde v příštím čtvrtstoletí, a velkým momentem setrvačnosti jejího pohybu, je jen zdánlivý. Moment setrvačnosti je charakteristikou *vývoje*, tj. vypovídá o impulsu (intenzitě a době trvání působení) nutném ke změně vývojových tendencí. I při malých nebo nulových změnách trendů vývoje se (za předpokladu „nenulového“ pohybu) vzdělanostní struktura — jako charakteristika *průřezová* — za delší dobu nutně změní. Opět zde přirozeně implicitně vystupuje předpoklad zachování srovnatelnosti jednotlivých stupňů vzdělání ve sledovaném časovém období, který je jistě značně diskutabilní. Jemnější rozpracování této problematiky však již přesahuje rámec dané stati. (Přijmeme-li tezi o inflaci vzdělání, tj. snižování hodnoty např. maturity atd., pak zde prezentované výsledky získávají vesměs ještě vyhraněnější charakter.)

(19) Zde se vynořuje komplex otázek spojených obecně s postavením ženy v socialistické společnosti (konfliktnost rodinné a pracovní role, uplatnění vzdělání ve sféře práce, které bývá provázáno většími obtížemi než u mužů, atd.), které pravděpodobně v souvislosti s vyšší vzdělanostní úrovní žen vyvolají nové, dosud neznámé a neřešené problémy.

díly jedinců s vyššími typy vzdělání s klesajícím věkem vzrůstaly a který v minulosti po velmi dlouhou dobu charakterizoval rozložení vzdělání v populaci.

Klíčovým problémem je ovšem volba celkové strategie rozvoje vzdělanosti pro další období, a to zvláště z hlediska společenských, zejména ekonomických potřeb. Speciálně pak vyvstává otázka, k jakým důsledkům by vedlo přijetí té které ze zde prezentovaných variant. Při jejím omezeném posouzení, jehož jsme schopni, hraje prvořadou roli velký moment setrvačnosti vývoje, a to nejen vzdělanostní struktury, ale vzdělanostního potenciálu společnosti vůbec.(20) Jde tedy o to, že v současné době se zakládají „vzdělanostní předpoklady“ společenského vývoje na další půlstoletí.

Nutně tedy ve vyhrocené podobě vystupuje alternativnost pokračování dosavadního extenzivního vývoje anebo založení vývoje intenzivního, spojeného především s vědeckotechnickým rozvojem. Obě tyto trajektorie mají své konsekvence i pokud jde o oblast vzdělání. Jestliže první z nich je v podstatě založena na vyšším čerpání zdrojů a zdokonalování, racionalizaci existujících výrobních postupů (inovacích nejnižšího řádu), pak ji v podstatě odpovídá i „industriální“ charakter dalšího vývoje vzdělanostní struktury profilovaný rostoucím a dominujícím odborným vzděláním bez maturity (vyučením) a pomalými tempy růstu vyšších typů vzdělání. V daném případě by své uplatnění našly i „kolizní“ varianty dalšího vývoje vzdělanostní struktury.(21)

V opačném případě, tj. při přechodu na dráhu intenzivního rozvoje (stále rozsáhlejším poli působnosti vědeckotechnického rozvoje, zvýšení frekvence inovací i jejich řádu atd.), by se charakter dalšího vývoje vzdělanostní struktury mohl stát *vážnou bariérou* sociálně ekonomického rozvoje.(22) Pokud jedním ze základních parametrů ekonomického růstu má být podstatný vzrůst složitosti vynakládané lidské práce a jejího tvůrčího obsahu, pak jedním z nezbytných předpokladů je i celkový vzrůst kompetence *všech* pracovníků, a to zejména kompetence kvalifikační. Za takové situace by se rozpor mezi volbou orientace na nižší versus vyšší typy vzdělání (řešený v současné době ve prospěch „vyučení“) na straně jedné a potřebami rozvoje výrobní i nevyrobní sféry i sféry kultivace osobnosti na straně druhé značně vyostřil. Jeho řešení v době, kdy nastane, je vzhledem k velkému momentu setrvačnosti vývoje vzdělání prakticky *nemožné*, je nutné jej anticipovat. Za předpokladu realizace této růstové trajektorie by přijetí „kolizních“, ale i „obligátní“ varianty dalšího vývoje vzdělanostní struktury s vysokou pravděpodobností vedlo k vážným problémům. Jako jediná možnost se jeví co nej-

(20) Zvyšování celkové úrovně vzdělanosti (tj. nejen formálně dosažených stupňů vzdělání či jejich reklasifikace) má zřejmě obdobné rysy jako vývoj vzdělanostní struktury: Výsledky působení změn se – v závislosti na jejich intenzitě a trvání – vždy projeví až s určitým časovým odstupem a tlumeně, současně však vývoj ovlivňují po dlouhou dobu. V každém případě jde o dlouhodobý proces náročný na „investice“, jejichž návratnost není okamžitá a může být riziková.

(21) Vážným problémem by se stal rozpor prudkého soustavného poklesu ekonomicky aktivních bez vyššího než základního vzdělání s pomalými úbytky nekvalifikované, převážně fyzické a nemechanizované práce. Trend obsazování těchto pracovních míst pracovníky, kteří již alespoň nejnižší kvalifikaci získali, by se výrazně prohluboval se všemi důsledky z tohoto vyplývajícími.

(22) Viz zpomalení (minulé i budoucí) růstu úplného středního a vysokoškolského vzdělání, a to v situaci, kdy již v současné době pro ČSSR nevyznívá příznivé srovnání postavení, ale zejména dynamiky růstu (zvláště co se týče vysokoškolského vzdělání) ani se socialistickými zeměmi (viz např. [Vybrané 1985 : 99 an., 132]). Jinou otázkou, která ovšem podstatně přesahuje rámec sledované problematiky, je v jaké míře a jakými způsoby lze již existující vzdělanostní potenciál alespoň v národohospodářské oblasti využít účelněji.

rychlejší nastoupení cesty postupné obnovy dynamiky růstu vzdělanostní úrovně s parametry, které přibližně reprezentuje „anticipační“ varianta. Souběžným nutným krokem by byla i přestavba celého výchovně vzdělávacího systému ve směru větší otevřenosti a pružnosti, vertikální i horizontální propustnosti a členitosti, vytvoření reálných podmínek pro celoživotní vzdělávání a jeho prosazení atd.

V žádném případě nepodléháme iluzím o tom, že vzrůst vzdělanostní úrovně by sám o sobě mohl bezprostředně přinést ekonomické efekty či je alespoň vyvolat.(23) Naopak, přijetí „anticipační“ varianty je *rizikové*, neboť při nedostatečně průrazném obratu k intenzivnímu rozvoji v ekonomické sféře by došlo ke znehodnocení jak vynaložených investic, tak dosaženého vzdělanostního potenciálu.(24)

Literatura a prameny

- Alan, J.: *Společnost, vzdělání, jedinec*. Praha, Svoboda 1974.
Analýza sociální struktury mládeže a prognóza jejího vývoje do roku 2010. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
 Barák, L. a kol.: *Prognóza školství do r. 2000 a předpoklady jejího ekonomického zabezpečení*. Praha, ÚRVŠ 1983.
 Boguszak, M.: *Model vývoje vzdělanostní struktury ČSSR pro období 1960–2010*. Sociologický časopis 1987, č. 1.
Faktory ovplyvňujúce potrebu a vývoj kvalifikácie. Bratislava, VÚSRP 1984.
 Filippov, F. R.: *Sociologija obrazovaniya*. Moskva, Nauka 1980.
 Hrbek, I. — Zelenková, H.: *K úloze vzdělání v reprodukčním procesu*. Politická ekonomie 1986, č. 3.
 Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
 Matějovský, A.: *Sociální reprodukce inteligence v ČSSR*. Sociologický časopis 1980, č. 1.
 Matějů, P.: *Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury ČSSR ve světle mobilitních dat*. Sociologický časopis 1986 (a), č. 2.
 Matějů, P.: *Vzdělání — mzda — životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně*. Sociologický časopis 1986 (b), č. 6.
Problémy dynamizácie produktivity práce a koncepcia efektívneho využitia pracovných síl. Bratislava, VÚSRP 1985.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 1961. Praha, FSÚ 1965.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Praha, FSÚ 1974.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 1. 1980. Praha, FSÚ 1983.
 Steffl, O.: *K tvorbě a užívání modelů v sociologii — soustava modelů sociální struktury a jejího pohybu*. Praha, ÚFS ČSAV 1985, kandidátská disertační práce.
Vybrané otázky zdrojů a struktury pracovních sil a využívání kvalifikace v podmínkách intenzifikace. Praha, ÚÚNV 1985.

(23) Tyto představy, které se objevovaly v některých nemarxistických koncepcích vzdělání, se ukázaly jako zjednodušené a neoprávněné. Současně však stojí za zamýšlení, zda náraz zájmu o vzdělání, situovaný ve vyspělých zemích na konec padesátých a začátek šedesátých let, nevytvořil postupně, akumulativně (viz moment setrvačnosti) takový vzdělanostní potenciál, který se stal kvalitativně novou silou (a jednou z nutných podmínek) při expanzi vědeckotechnického rozvoje (špičkových výrobních a technologií) v posledních 10–15 letech, nastartované překonáváním krize poloviny sedmdesátých let.

(24) Situace, při níž nedochází ke zhodnocování vzdělání ve sféře práce, vede k jeho *devalvaci* jak v individuální, tak společenské rovině.

Резюме

М. Богушак: Образовательная структура ЧССР в 1960 - 1980 гг. и варианты ее дальнейшего развития

Статья рассматривает выбранные существенные черты динамики образовательной структуры ЧССР в пятидесятилетний период 1930--2010. Ударение ставится на отражении будущего развития, именно в четырех вариантах, определяющих вероятное направление этого развития. В будущем двадцать пять лет принципиально изменится общая картина образовательной структуры как живущего, так экономически активного населения. Начальное образование впервые в истории перестанет представлять доминантный тип и его место займет среднее специальное образование («обучение»). Сближение образовательных структур ЧСР и ССР, или же мужчин и женщин, являвшееся ярко выраженной чертой развития в прошлый период и представлявшее знаменательный размер процесса демократизации образования в ЧССР, в следующий период постепенно замедлится и одновременно будут углубляться вновь создающиеся различия на уровне более высоких типов образования: их более высокий удельный вес будет находиться в ССР и относительно полного среднего образования (аттестат зрелости), в популяции женщин.

Общая динамика образовательной структуры в следующий период замедлится, причем это замедление будет вызвано, в первую очередь, значительным снижением темпов роста полного среднего и высшего образования. Причиной является и будет как снижение темпов роста полного среднего и высшего образования. Причина заключается и будет заключаться как в сокращении темпов роста удельного веса поступающих в средние (с отбором учащихся) и в высшие учебные заведения, что обусловлено в значительной мере популяционной волной, которая будет проходить через соответствующие возрастные зоны в конце восьмидесятых и в начале девяностых годов, так и в возрастающем убытке индивидов с этими ступенями образования (в высокие возрастные зоны входят уже более образованные поколения). Весьма вероятно, что произойдет существенное нарушение классического типа профиля структуры образованности по поколениям, при котором удельный вес индивидов с более высокими ступенями образования возрастал с убывающим возрастом, и который в течение весьма длительного времени характеризовал распределение образованности в популяции. Хотя эта проблематика до сих пор и не разрабатывалась, можно предполагать, что одновременно произойдет нарушение социально-экономического воспроизводства в тех областях, которые были связаны с классическим типом профиля структуры образованности по поколениям.

Все эти характеристики дальнейшего развития коренятся уже в тенденциях истекшего периода, сформировавших существующие профили структуры образованности по поколениям. Оказывается, что развитие структуры образованности обладает большим «моментом инерции», т. е., что воздействие на него является делом долгосрочным — результаты вмешательств, направленных на его изменение, могут достаточно ярко проявиться лишь по истечении 10--15 лет и притом в какой-то мере оказывать влияние и в более отдаленном будущем (примерно дальнейших 30 лет). Ключевой проблемой является, следовательно, выбор общей стратегии развития образованности на дальнейший период, что весьма тесно связано и с вариантностью дальнейшего общего социально-экономического развития. При известных обстоятельствах некоторые варианты развития структуры образованности могли бы стать барьером развития.

Summary

M. Boguszak: Czechoslovakia's Educational Structure in 1960—1980 and Variants of Its Further Development

The paper is concerned with selected characteristics of the development of educational structure in Czechoslovakia in the course of the fifty-years' period from 1960 to 2010. Particular importance is attached to the comprehension of future development; four variants delimiting the presumable space of this development are introduced. Within the next 25 years, the general picture of the educational structure of both the living and the economically active population will undergo a substantial change. For the first time in history, basic education will stop being the dominating type: its place will be taken over by secondary vocational education ("apprenticeship"). The homogenization of educational structures in the Czech and the Slovak Socialist Republic or, as the case may be, of men and women (which has been a distinctive feature of development in the last period, representing a significant dimension of the process of the democratization of education in Czechoslovakia), will be gradually slowing down in the period to come, and, at the same time, the newly emerging differences at the level of higher types of education will tend to become deeper: their representation will be higher in the SSR and, as far as completed secondary education (with school-leaving certificate) is concerned, in the female population.

In the period to come, the general dynamics of the development of the educational structure is going to slow down; this deceleration will be primarily determined by markedly decreasing growth rates of completed secondary and university education. The reason of this is — and will continue to be — the decreased growth rate of the proportions of students admitted to selective secondary schools and universities (which, to a considerable extent, is given by the population wave which is going to pass through the respective age brackets toward the end of the eighties and at the beginning of the nineties) on the one hand, and, on the other hand, the ever-decreasing numbers of individuals who have attained these education levels (more educated generations get into higher age brackets). In all probability the classical type of the generation profile of the educational structure (in which the proportions of individuals with higher types of education were growing with decreasing age and which, in the past, continued for a very long time to characterize the distribution of education within the population) will be substantially impaired. Although these problems have so far escaped solution, it can be inferred that, hand in hand with the above, socio-economic reproduction in these areas, linked with the classical type of the generation profile of the educational structure, will be impaired as well.

The source of all the mentioned characteristics of future development may be found in the developmental trends of the bygone epoch which have formed the existing generation profiles of educational structures. It appears that the development of educational structure possesses a considerable "moment of inertia", that is, it takes a very long time to influence it: the effects of interventions aimed at its change manifest themselves somewhat more clearly only after an elapse of approximately 10–15 years, and rather indistinctly, yet they go on forming the subsequent development for a long time to come (for about 30 years). Hence the key problem is the choice of the general strategy of the development of education for the next future, which is also very narrowly connected with the variance of the general socio-economic development which is to take place. Under certain conditions, some variants of the development of the educational structure could become a barrier of development.

Synergetický model formovania názorov v spoločnosti

Ku kritike semikvantitatívnej sociológie

JURAJ SCHENK

Filozofická fakulta UK,
Bratislava

Medzi všeobecnovednými prístupmi, ktoré sa v súčasnosti rozvíjajú v metodológii vedeckého poznávania, sa čoraz výraznejšie presadzuje i synergetika. Synergetická koncepcia postupne preniká do spoločenskovedných disciplín. Svojimi prístupmi, metódami a aplikáciami ovplyvňuje aj metodológiu sociologického poznávania, osobitne v rámci niektorých nemarxistických koncepcií. Princípy, metódy budovania synergetických modelov sociálnych javov a procesov, ako aj aplikačné a interpretačné možnosti týchto modelov vyžadujú dôkladnú *kritickú* analýzu v zmysle princípov marxisticko-leninskej sociológie. Táto štúdia je pokusom o čiastkový príspevok k uskutočneniu uvedenej aktuálnej úlohy. Jej cieľom je kritická, predovšetkým metodologická (v širšom zmysle) analýza zatiaľ najznámejšieho synergetického modelu, ktorý je elementárnym, východiskovým modelom tzv. semikvantitatívnej sociológie.

1. Synergetika ako všeobecnovedný prístup

Synergetika pôvodne vznikla na pôde fyziky a chémie zovšeobecnením niektorých princípov a metód nelineárnej nerovnovážnej termodynamiky, teórie disipatívnych štruktúr, teórie autokatalytických reakcií, fyzikálnej teórie fázových prechodov, matematickej teórie štruktúrnej (teória katastrof) a funkcionálnej stability a pod. Postupne sa konštituuje ako všeobecnovedný prístup ku skúmaniu procesov vzniku nových kvalít alebo nových štruktúr (časových, priestorových či časopriestorových) v systémoch na rôznych úrovniach pohybu hmoty. Predmetom skúmania synergetiky sú *procesy kvalitatívnych zmien*, resp. *procesy samoorganizácie* v systémoch, ktoré sa vyznačujú niekoľkými spoločnými znakmi. Sú to systémy:

- *multikomponentové*, ktoré sa skladajú z väčšieho počtu prvkov a subsystémov,
- *otvorené*, v ktorých dochádza nielen k interakciám medzi prvkami a subsystémami, ale aj k interakciám s inými systémami alebo prostredím systému (napr. výmena hmoty a energie),
- *nerovnovážne*, kde v dôsledku vnútorných a vonkajších interakcií dochádza k odchýlkam od rovnovážneho stavu,
- *nelineárne*, ktorých štruktúry za vhodných podmienok (nerovnovážny stav, náhodná vonkajšia fluktuácia) umožňujú a súčasne nevyhnutne vedú ku kvalitatívnym zmenám, k samoorganizácii.

Vznik nových kvalít alebo štruktúr sa v synergetike vyvodzuje z interakcií medzi prvkami a subsystémami, čo predpokladá tzv. *kooperatívne javy* a vyžaduje prístup, ktorý sa zakladá na tzv. koordinačnom činiteli. Od tohto základného princípu napokon Hermann Haken, zakladateľ synergetiky, odvodil aj jej názov: z gréckeho „synergós“, t. j. spolupôsobiaci.(1) •

(1) Klasickým fyzikálnym príkladom v synergetike je *laser*. Vznik laserového žiarenia je typický kooperatívny jav, pri ktorom spontánna samoorganizácia prv-

Proces samoorganizácie sa v synergetike na najvšeobecnejšej úrovni vysvetľuje nasledovne: Otvorený systém, pre ktorý je typická výmena hmoty a energie s prostredím, je v dôsledku týchto procesov vždy nerovnovážny. „Pri malých poruchách si systém samovoľne obnovuje svoj stacionárny stav charakterizovaný minimálnou produkciou entropie. Ak sa kvantitatívne zmeny hromadia a systém sa dostane do stavov vzdialených od rovnováhy, dôjde vplyvom nelinearit a vhodnej fluktuácie ku kvalitatívnej zmene, po ktorej sa opäť vytvára stacionárny stav. Tento nový stacionárny stav sa vyznačuje dokonalejšou štruktúrou, t. j. nižšou entropiou“ [Krempaský 1982 : 652]. Pre systém v stacionárnom, rovnovážnom stave platí Le Chatelierov princíp, ktorý znamená utlmenie odchýlky. Pre systém v nerovnovážnom stave platí zasa Prigoginov, resp Glansdorfov—Prigoginov princíp minimálnej produkcie entropie, ktorý znamená prechod systému ku stavu s dokonalejšou štruktúrou [Krempaský 1982].

Pre synergetický prístup je charakteristické, že modelovanie dynamiky neživých i živých systémov na makroskopickej úrovni sa opiera „o formalizmus skúmania vzniku nových kvalít rozpracovaný v nerovnovážnej termodynamike, pričom samy rovnice opisujúce vnútornú dynamiku systému sa zostavujú fenomenologicky, t. j. vyjadrením pozorovaných súvislostí pomocou charakteristických konštánt“ [Krempaský 1982 : 655]. Matematický aparát synergetického modelovania dynamiky systémov tvoria rôzne typy tzv. pohybových (evolučných) rovníc: spravidla sú to sústavy nelineárnych diferenciálnych rovníc.(2)

Koncepcia synergetiky vyvolala celý rad otázok a živú diskusiu v súčasnej vede. Rozmach synergetiky, ktorá je jedným z prejavov integračných trendov v súčasnej vede i jedným z pokusov o dialektizáciu a historizáciu metodológie prírodných vied, a čoraz širší okruh jej aplikácií túto diskusiu zreteľne *polarizovali*. Celý komplex problémov, ktoré súvisia tak s existenciou a konštituovaním, ako aj so statusom, princípmi, metódami i možnosťami samej synergetiky, ostáva i naďalej otvorený [Haken 1977; Haken 1985; Prigogine, Stengers 1979; Prigogine 1985; Hudec 1983; Krempaský 1982; Krempaský 1986; Kudrjumov — Malineckij 1983; Ruzavin 1984; K filozofickým 1984; Stachová 1984; Weidlich — Haag 1983; Zeman 1985 a pod.].

2. Synergetický prístup v sociológii

S pokusmi o aplikáciu synergetického prístupu sa už dnes možno stretnúť v širokom spektre vedných disciplín: vo fyzike (termodynamika, astrofyzika, kozmológia, meteorológia), v chémii, v medicíne, v biológii, v ekológii, ale aj v ekonómii a sociológii. Čoraz väčší význam nadobúdajú aplikácie práve v biológii, ekonómii a sociológii.

Pokusy o synergetický prístup v sociológii nereprezentujú ucelenú, homogénnu metodologickú orientáciu. Sú pomerne diferencované. Jednotlivé koncepcie a aplikácie sa medzi sebou líšia z viacerých hľadísk: nielen zameraním,

kov (fotónov) vyvoláva kvalitatívnu zmenu multikomponentového fyzikálneho systému: zmena nekoherentného žiarenia na koherentné (t. j. vznik monochromatickej svetelnej vlny) je spôsobená náhodnou fluktuáciou, ktorá nastáva v nerovnovážnom stave systému pri čerpaní vonkajšej energie a nevyhnutne vyvoláva kvalitatívnu zmenu jeho stavu.

(2) Matematickú „výbavu“ synergetických modelov tvoria tieto najdôležitejšie typy pohybových (evolučných) rovníc: tzv. „základné rovnice“ (master equations), Fokkerove-Planckove rovnice, Langevinove rovnice, rovnice pre stredné hodnoty a pod.

ale aj prístupmi, metódami, stupňom dopracovanosti a mnohými inými dôležitými charakteristikami. V rámci synergetického prístupu ku skúmaniu procesov samoorganizácie v sociálnych systémoch sa v súčasnosti začínajú postupne vyhŕaňovať a konštituovať tri základné, relatívne samostatné trendy. Je to trend *teoretizujúci, formalizujúci a kybernetizujúci* [Schenk 1986 : 528—529].

Teoretizujúci a kybernetizujúci trend — predovšetkým vzhľadom na početnosť a stupeň dopracovanosti jednotlivých koncepcií a aplikácií, ktoré ich reprezentujú — zatiaľ nezohrávajú rozhodujúcu úlohu. Dominuje formalizujúci trend, ktorý sa vnútorne člení na dve hlavné línie. Do prvej z nich patria pokusy o formalizované modely *parciálnych* sociálnych procesov. Druhú líniu charakterizuje ambícia na vybudovanie *ucelenej verzie kvantitatívnej, formálnej sociológie* na báze princípov, prístupov a metód synergetiky.

Druhú líniu formalizujúceho trendu predstavuje koncepcia semikvantitatívnej sociológie. Je to súčasne najucelenejší a najdopracovanejší variant synergetického prístupu k modelovaniu sociálnej dynamiky, s akým sa doteraz možno stretnúť na pôde nemarxistickej sociológie.

3. Semikvantitatívna sociológia a jej modely(3)

Semikvantitatívna sociológia [Weidlich — Haag 1983] je koncipovaná ako *formalizovaná fenomenologická* (4) teória sociálnych procesov a sociálnych systémov. Ako osobitná matematická verzia skúmania sociálnej dynamiky má byť „teóriou, ktorá sa zaoberá štruktúrnym vývinom sociálnych konfigurácií a z nich odvodených kvantít v čase“ [Weidlich — Haag 1983 : 12]. Jej predmet tvoria tie javy a procesy, ktoré „patria do oblasti *socio-politickej psychológie* *individuí* na „*mikroúrovni*“ a im zodpovedajúce *kolektívne materiálne, ekonomické a abstraktné štruktúry* na „*makroúrovni*“ *spoločnosti*“ [Weidlich — Haag 1983 : 12].(5)

Sociálna dynamika sa v semikvantitatívnej sociológii modeluje ako dynamika otvorených, nelineárnych multikomponentových systémov alebo ako *subdynamika* (t. j. istý proces či oblasť procesov) v týchto systémoch. Modelovanie dynamiky a subdynamiky sociálnych systémov sa opiera o *princíp pravdepodobnostnej deskripcie a princíp fenomenologického prístupu*. Akceptovanie prvého princípu je „dôsledkom *všeobecných pravdepodobnostných zákonov*, ktorými sa riadi dynamika multikomponentových systémov“ [Weidlich — Haag 1983 : 12]. Pravdepodobnostný opis dynamiky sociálneho systému na makroúrovni je z tohto dôvodu — podobne ako v termodynamike — adekvátny aj vtedy, keď *nie sú známe mikrofluktuácie systému*, resp. všetky detaily na mikroskopickú úroveň. V zhode s princípom kooperatívneho efektu sa sociálna dynamika opisuje na základe tzv. *tranzitných pravdepodobností*, ktorými sa určuje pravdepodobnosť, že členovia dajakej subpopulácie

(3) Podrobnú rekonštrukciu semikvantitatívnej sociológie obsahuje rukopisná štúdia [Schenk 1985]. Základná informácia o tejto koncepcii bola publikovaná v [Schenk 1986].

(4) Termín „fenomenologický“ vo všetkých významových spojeniach (fenomenologický prístup, fenomenologická teória atď.) sa tu používa výlučne ako synonymum *javového*. Fenomenologické vedecké teórie, ktoré nemožno zamieňať s filozofickou koncepciou fenomenalizmu, podrobne analyzuje napr. G. I. Ruzavin [Ruzavin 1978].

(5) Pri výklade svojej koncepcie autori semikvantitatívnej sociológie používajú špecifickú, v našich podmienkach neraz nezvyklú terminológiu. Vzhľadom na to, že táto terminológia je typická práve pre synergetický prístup ku skúmaniu sociálnej dynamiky, nie je možné viaceré termíny nahradiť bez narušenia zmyslu.

zmenia svoj postoj na iný [Weidlich — Haag 1983 : 13], t. j. v čase prejdú z jedného možného stavu do druhého možného stavu. Keďže v sociológii — podobne ako v štatistickej fyzike — nie je možné vypracovať detailnú mikroskopickú teóriu skúmaných procesov, v semikvantitatívnej sociológii možno sociálne procesy na makroúrovni sledovať len na základe fenomenologického prístupu [Weidlich, Haag 1983 : 13. 55], t. j. *na javovej úrovni* a s využitím pozorovaných súvislostí, odvodených tranzitných pravdepodobností a vhodne zvolených charakteristických konštánt.

Vlastný meritórny základ semikvantitatívnej sociológie ako formalizovanej fenomenologickej teórie samoorganizácie sociálnych systémov má v podstate len dve konštitutívne zložky. Prvou je sústava konceptuálnych prostriedkov, ktoré slúžia na pravdepodobnostnú deskripciu sociálnej dynamiky. Druhú predstavuje koncepcia samo-konzistentnosti nelineárnych štruktúr multikomponentových sociálnych systémov.

Sústava konceptuálnych prostriedkov semikvantitatívnej sociológie sa skladá z niekoľkých prvkov. Tvoria ju: priestor postojov, postojový vektor, sociálna konfigurácia, situačný priestor, situačný vektor, makropremenné, parametre usporiadania a kontrolné (riadiace) parametre.

Priestor postojov je osobitným spôsobom interpretovaný Lazarsfeldov priestor vlastností (attribute space). Každý postoj, ktorý je relevantný z vecného hľadiska, tvorí osobitnú dimenziu A-dimenziálneho priestoru postojov. Každý jedinec je v ňom jednoznačne situovaný (a charakterizovaný) svojím *postojovým vektorom*, ktorý zodpovedá kombinácii jeho konkrétnych postojov na každej vymedzenej dimenzii [Weidlich — Haag 1983 : 12, 55].

Prechod z mikroúrovne na makroúroveň umožňuje tzv. *sociálna konfigurácia*. Sociálna konfigurácia opisuje rozloženie postojov v subpopuláciách spoločnosti a možno ju považovať za vhodnú *sústavu makropremenných* pre danú spoločnosť [Weidlich — Haag 1983 : 12]. Preto C-dimenziálna konfigurácia opisuje daný *makrostav spoločnosti*. Dynamiku spoločnosti potom možno zobraziť krivkou, ktorú daná spoločnosť opisuje v sociálnej konfigurácii v závislosti od času [Weidlich — Haag 1983 : 56].

Makropremenné sú „*kolektívne makroskopické pozorovateľné kvantity*... , ktoré charakterizujú makroskopický stav alebo dynamickú časo-priestorovú štruktúru“ [Weidlich — Haag 1983 : 2]. Vyjadrujú tak usporiadanie systému a zmeny tohto usporiadania, ku ktorým dochádza pri zmenách systému. Makropremenné plnia funkciu *parametrov usporiadania*. Modelovanie dynamiky systému nie je možné bez kontrolných (riadiacich) parametrov. *Kontrolné parametre* vyjadrujú zmeny, ku ktorým dochádza v otvorenom systéme v dôsledku vnútorných interakcií a pod vplyvom vonkajších podmienok. Ak kontrolné parametre prekročil isté kritické hodnoty, indikuje to, že v systéme nastáva radikálna zmena jeho makroskopického, globálneho stavu. V takomto prípade dochádza k fázovému prechodu, k bifurkácii, čiže ku kvalitatívnej zmene.

Postoje a sociálna konfigurácia sú, podľa Weidlicha a Haaga, *psychologické* premenné veličiny, ktoré samy osebe nepostačujú na deskripciu sociálnej dynamiky. Okrem nich sú nevyhnutné aj premenné veličiny, ktoré dovoľujú opisovať *materiálnu situáciu spoločnosti*. Túto funkciu môžu plniť napr. ekonomické premenné veličiny (hrubý národný dôchodok, produkcia, miera investícií a pod.), ktoré sú výhodné i preto, lebo sa dajú ľahko kvantifikovať. Tak možno — analogicky ako v prípade postojového priestoru a vektora — definovať S-dimenziálny *situačný priestor*, v ktorom možno každú skúmanú spoločnosť jednoznačne určiť jej *situačným vektorom* [Weidlich — Haag 1983 : 57].

Sociálna konfigurácia a situačný priestor sú spojené zložitými vzájomnými kauzálnymi vzťahmi. Interakcie medzi nimi vedú k neustálemu združenému pohybu vysokého stupňa komplexnosti, ktorý len za určitých podmienok ústi do stabilného stacionárneho stavu [Weidlich — Haag 1983 : 57], kde nenastáva zmena systému. *Nelineárnosť* štruktúry multikomponentového systému je dôsledkom cyklickej združenosti vzájomných kauzálnych vzťahov medzi „príčinami“ a „účinkami“, resp. dôsledkom toho, že sociálna konfigurácia a situačný priestor si v čase neustále „vymieňajú“ funkciu „príčiny“ a „účinku“. Navyše — a na rozdiel od lineárnych štruktúr a lineárnych dynamik — v nelineárnych štruktúrach a dynamikách nie sú „účinky“ proporcionálne svojim „príčinám“, a to ani smerom, ani intenzitou. Nielen možné, ale dokonca pravdepodobné sú aj protikladné „účinky“ [Weidlich — Haag 1983 : 205]. Kvalitatívne zmeny sú preto možné len v nelineárnych štruktúrach.

Nelineárne štruktúry multikomponentových systémov sú súčasne *samo-konzistentné*. Ich samo-konzistentnosť však nie je jednoznačná preto, lebo v týchto systémoch môže existovať „viac stabilných alebo nestabilných stavov, dokonca za tých istých vonkajších podmienok“ [Weidlich — Haag 1983 : 14]. Samo-konzistentnosť nelineárnych štruktúr vedie k tomu, že dynamika multikomponentového sociálneho systému má dve základné formy: sociálne procesy sú buď samosaturačné, alebo samoakceleračné. *Samosaturačné procesy* sú typické pre normálnu, t. j. quasi stabilnú alebo *evolučnú* fázu dynamiky systému. Keďže nespôsobujú kvalitatívne zmeny, ich priebeh možno predikovať do značnej miery. *Procesy samoakcelerácie* sú typické zasa pre tú fázu dynamiky, v ktorej systém podlieha kvalitatívnym zmenám. V nestabilných stavoch, ktoré sú vzdialené od rovnováhy (kontrolné parametre sa v dôsledku vnútorných i vonkajších interakcií dostávajú do kritickej oblasti), môže malá, nepredvídateľná náhodná odchýlka (fluktuácia) vyvolať *bifurkáciu*. Vtedy dynamika systému môže nadobudnúť rôzne smery. Pri fázovom prechode (kvalitatívnej zmene) vzrastá význam nových — dovtedy i neznámych — parametrov usporiadania a nová štruktúra systému sa odrazí aj v nových dimenziách sociálnej konfigurácie. Miera predikovateľnosti vývinu podľa starej, východzej sústavy makropremenných sa podstatne znižuje, ba často celkom stráca [Weidlich — Haag 1983 : 14].

V semikvantitatívnej sociológii sa rieši ešte niekoľko ďalších otázok.(6) Charakteristické pre tento trend však je to, že neostáva len pri rozvíjaní problematiky vo všeobecnej metodologickej polohe. Vlastným zmyslom a využitím celej koncepcie sú *konkrétne modelové aplikácie*. Weidlich s Haagom sa pokúsili o vybudovanie synergetických modelov piatich základných procesov. Sú to modely:

- a) procesu formovania názorov v spoločnosti,
- b) migračných procesov,
- c) natalitných a mortalitných procesov,
- d) investičných procesov,
- e) procesu interakcií konkurujúcich si spoločností.

Jadro semikvantitatívnej sociológie teda tvorí sústava parciálnych synergetických modelov. Táto sústava má svoju vertikálnu i horizontálnu dimenziu. V zmysle prvej dimenzie sú parciálne modely usporiadané hierarchicky: od jednoduchších k zložitejším (globálnejším) procesom a systémom. Horizon-

(6) Autori semikvantitatívnej sociológie sa zaoberajú aj otázkami vzťahu fyzikálnych a sociálnych systémov, pravdepodobnostného charakteru zákonitostí sociálnej dynamiky, vzťahu kvalitatívnej a kvantitatívnej analýzy, významu a limitácií semikvantitatívnej sociológie a pod.

tálna dimenzia vyjadruje usporiadanie parciálnych modelov rovnakej úrovne alebo jednotlivých modifikácií parciálneho modelu toho istého procesu (systému).

Hodnotenie semikvantitatívnej sociológie [Schenk 1985; Schenk 1986] je jednoznačné: z hľadiska princípov marxisticko-leninskej sociológie je to *nepriateľná* koncepcia. Nepriateľnosť semikvantitatívnej sociológie sa zreteľne prejavuje na všetkých troch základných rovinách — na rovine teoretickej, metodologickej i ideologickej. Zásadné nedostatky semikvantitatívnej sociológie — predovšetkým tie, ktoré priamo súvisia s modelom formovania názorov — sú predmetom kritickej analýzy v záverečnej časti tejto štúdie. Celkové hodnotenie tu dopĺňa konkrétna argumentácia.

Na tomto mieste je nevyhnutné uviesť aspoň stručnú poznámku k ideologickej rovine semikvantitatívnej sociológie. Semikvantitatívna sociológia — tak, ako napokon každá koncepcia, ktorej predmetom je modelovania stavu a vývinu spoločnosti (sociálnych systémov), jednotlivých sociálnych procesov a pod. — má závažné ideologické a politické implikácie. Konštrukcia synergetických modelov sociálnej dynamiky plní osobitné ideologicko-politické funkcie, ktoré sa v časti nemarxistickej vedy neraz starostlivo skrývajú za proklamáciou princípu tzv. objektívneho, nezaujatého prístupu ku skúmaniu.

V semikvantitatívnej sociológii sa tento moment azda najzreteľnejšie prejavuje v súvislosti s modelom interakcií konkurujúcich si spoločností, ktorým celá táto koncepcia vlastne vrcholí. Model je koncipovaný ako deskripcia dynamiky, ktorá sa odohráva medzi pólom uvoľňovania a pólom zvyšovania napätia, procesu prebiehajúceho medzi dvoma konkurujúcimi si spoločnosťami súčasného sveta. Niet pochyb o tom, ktoré dve spoločnosti majú Weidlich s Haagom na mysli. Obaja autori pritom prezentujú sympatickú snahu zdôvodniť na báze svojej koncepcie nevyhnutnosť procesu uvoľňovania napätia ako podmienky zachovania globálnej existencie sveta.

Proklamovaná metaideologická úroveň skúmania, na ktorej vraj je vybudovaný tento model, sa už pri zbežnej analýze ukazuje len ako fikcia. Implicitným východiskovým predpokladom, ktorý má výrazný ideologický a politický charakter, nie je v modeli konkurujúcich si spoločností totiž nič iného než známa *teória rovnakej viny*. V tejto politologickej teórii buržoáznej proveniencie sa tvrdí, že obe hlavné veľmoci súčasného sveta majú rovnaký podiel a rovnakú vinu na procese eskalácie medzinárodného napätia, ktoré hrozí termonukleárnou katastrofou. Ideologické a sociálno-politické zámery takýchto teórií sú celkom zrejmé a v marxistickej vede mnohokrát analyzované. Evidentné dôsledky rovnakého druhu má aj model formovania názorov.

4. Model formovania názorov v spoločnosti

Voľba tohto modelu za predmet kritickej analýzy nie je náhodná. Má niekoľko závažných dôvodov. Po prvé, model formovania názorov je pomerne jednoduchý a pochopenie princípov jeho matematickej konštrukcie nevyžaduje osobitné znalosti. Po druhé, je to model, ktorý priam transparentne demonštruje princípy, metódy a možnosti synergetického modelovania sociálnej dynamiky. Po tretie, problematika procesu formovania názorov (dynamiky verejnej mienky) je každému sociológovi dôverne známa a nevyžaduje predbežné vecné, teoretické a metodologické úvahy. Po štvrté, v odbornej literatúre rôzneho zamerania sa zdôrazňuje, že synergetický prístup možno použiť práve na skúmanie procesu formovania verejnej mienky [Hudec 1983; Krempaský 1982; Krempaský 1986; Ruzavin 1984 : 51] a niekedy dokonca i to, že na pôde synergetiky ide o vyriešený problém [Hudec 1983 : 32].

Konstrukcia modelu sa opiera o tri východiskové predpoklady, ktoré explicitne vyjadrujú nevyhnutné vecné a matematické *zjednodušenie*. Predpokladá sa, že:

a) v spoločnosti existujú dva relevantné politické názory, ktoré sú reprezentované dvoma politickými stranami alebo dvoma ideológiami. Je to politický názor 1 a 2;

b) existuje homogénna populácia, ktorej členovia sa vyznačujú rovnakými pravdepodobnosťami reakcií a interakcií v procese formovania názorov;

c) sociálnu konfiguráciu $\{n_1, n_2\}$ v čase t možno definovať ako početnosť n_1 a n_2 tých členov spoločnosti, ktorí zastávajú názor 1 a názor 2 [Weidlich — Haag 1983 : 13].

Dynamika procesu formovania názorov sa v zhode so základnými princípmi semikvantitatívnej sociológie odvodzuje od individuálnych tranzitných pravdepodobností. Tvrdí sa, že dynamiku procesu riadia individuálne tranzitné pravdepodobnosti $p_{ij}(n)$. V danom prípade je to:

$p_{21}(n)$, t. j. tranzitná pravdepodobnosť zmeny názoru 1 na názor 2,

$p_{12}(n)$, t. j. tranzitná pravdepodobnosť zmeny názoru 2 na názor 1.

Pritom sa predpokladá, že „tranzitné pravdepodobnosti sú funkciou danej sociálnej konfigurácie, ktorá je definovaná premennou veličinou n “ [Weidlich — Haag 1983 : 19].

Tranzitné pravdepodobnosti $p_{ij}(n)$ možno určovať v zásade dvoma spôsobmi: *experimentálne* alebo *teoreticky*. Weidlich s Haagom k tomu uvádzajú, že prvý spôsob je bezprostrednejší, no ťažší: skúmaný proces je pomerne komplexný a je obťažné extrahovať závislosť zmien názorov na jestvujúcej distribúcii názorov za realistických podmienok v experimentálne uskutočniteľnej podobe. Preto sa volí druhý spôsob: odvodenie prijateľných teoretických $p_{ij}(n)$. Ilich teoretická forma „však musí byť flexibilná, aby bolo možné opísať rozpätie možností — to značí, že musí obsahovať jeden alebo viac otvorených parametrov. Po zavedení tejto odvodennej formy do rovníc modelu vzniknú isté štruktúry sociálnej konfigurácie. Tie možno komparovať so skutočnosťou a tým verifikovať, alebo negovať prijateľnosť zvolených tranzitných pravdepodobností“ [Weidlich — Haag 1983 : 40].

Ako vidno, rozhodujúci význam pri teoretickom odvodzovaní tranzitných pravdepodobností má určenie otvorených parametrov, t. j. charakteristických konštánt alebo kontrolných (riadiacich) parametrov. Určenie kontrolných parametrov konkrétneho sociálneho procesu však vždy vyžaduje aspoň minimálne vecné predpoklady o samom skúmanom procese. Weidlich a Haag v tomto zmysle formulujú tri všeobecné predpoklady „psychologického a politického charakteru“:

A. existujú individuálne *preferencie* jedného z oboch názorov, ktoré sa predpokladajú v modeli a ktoré sú *nezávislé* na názoroch iných ľudí. Takéto preferencie môžu byť spôsobené inherentnou inklináciou a osobnou tradíciou alebo vlastným pozorovaním a hodnotením situácie;

B. tiež existuje istá ochota individua adaptovať sa na prevažujúci názor — najmä vtedy, keď sa zvyšuje miera jeho dominancie. Takýto *adaptačný trend* môže sám byť spôsobený inherentnou adaptabilitou individua alebo vonkajším tlakom, ktorý ovplyvňuje individuálnu pripravenosť rozhodnúť sa v prospech názoru väčšiny;

C. preferenčné a adaptačné trendy sú v každom indivíduu v *superpozícii*. Oba trendy môžu mať v danej situácii *nezávislú* a *diferencovanú intenzitu* [Weidlich — Haag 1983 : 41].

Na tomto základe možno formálne určiť teoretické tranzitné pravdepodobnosti. Za predpokladu homogenity populácie a predpokladu rovnakej intenzity trendov pre každé individuum možno teoretické tranzitné pravdepodobnosti $p_{ij}(n)$ vyjadriť rovnicami (1.1) a (1.2):

$$p_{12}(n) = \nu \exp(\delta + \tilde{k}n) = \nu \exp(\delta + kx) \quad (1.1)$$

$$p_{21}(n) = \nu \exp[-(\delta + \tilde{k}n)] = \nu \exp[-(\delta + kx)] \quad (1.2)$$

pri $k = \tilde{k}$, kde δ , k , ν sú trendové (kontrolné) parametre.

Vplyv trendových parametrov na tranzitné pravdepodobnosti sa opisuje nasledovne:

1. pozitívne δ zväčšuje pravdepodobnosť, že individuum zmení názor 2 na názor 1 a redukuje pravdepodobnosť opačnej zmeny; negatívne δ pôsobí protikladne. Preto parameter δ sa nazýva *preferenčný parameter*;

2. pozitívne k zväčšuje tranzitnú pravdepodobnosť zmeny v prospech väčšinového názoru a znižuje pravdepodobnosť zmien v prospech menšinového. Tento efekt rastie s rastúcim $|x|$, pričom x je vhodne zvolená veličina, ktorá vyjadruje meniaci sa rozdiel početností n_1 a n_2 , alebo s rastúcou nerovnováhou názorov. Prostredníctvom výrazu kx závisia tranzitné pravdepodobnosti $p_{ij}(n)$ od sociálnej konfigurácie. Vzhľadom na svoj vplyv sa parameter k nazýva *adaptačný parameter*;

3. preferenčné a adaptačné trendy sú v uvedených rovniciach automaticky v superpozícii. Tranzitné pravdepodobnosti sú v zmysle definície jednoznačne pozitívne;

4. parameter ν determinuje frekvenciu výskytu striedavého procesu, t. j. časovú škálu, v ktorej sa odohrávajú zmeny názorov. Preto sa parameter ν nazýva *parameter flexibility* [Weidlich — Haag 1983 : 41].

Na tomto mieste treba poznamenať, že Weidlichov a Haagov metodický prístup ku konštrukcii modelu formovania názorov, k vymedzovaniu tranzitných pravdepodobností, kontrolných parametrov atď. nie je jediný možný. Tieto otázky sa v literatúre z oblasti synergetického (matematického) modelovania riešia aj iným spôsobom. Sám Weidlich vo svojej staršej štúdii [Weidlich 1972] okrem preferenčného a adaptačného parametra vyčlenil i parameter kolektívnej klímy, ktorý má vyjadrovať stupeň sociálneho nátlaku skupiny na individuum pri voľbe istého názoru. Matematické riešenie modelu opiera o Isingov model a Fokkerove—Planckove rovnice, ktoré sú známe z fyziky. Obdobný prístup prezentuje aj Hermann Haken [Haken 1977 : 303—305].

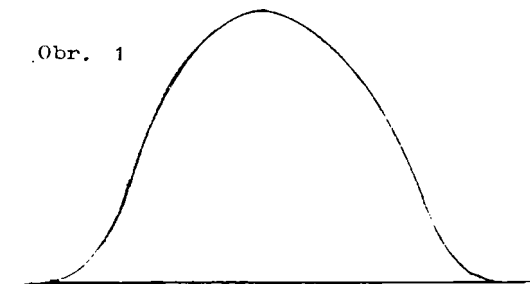
Na deskripciu celkovej dynamiky modelovaného procesu sa v niektorých prístupoch využíva i špecifická (diferenciálna) rovnica, tzv. „základná rovnica“ (master equation):

$$\frac{dm_{xi}}{dt} = \sum_j m_{xj} w_{ji}^x - \sum_j m_{xi} w_{ji}^x \quad (2)$$

V tejto rovnici m_{xi} sú početnosti jednotlivých skupín spoločnosti (napr. počet členov skupiny vyznávajúcej názor 1, resp. m_{xj} je počet členov skupiny vyznávajúcej názor 2), w_{ji}^x a w_{ji}^x predstavujú už známe tranzitné pravdepodobnosti (vyššie označené p_{ij}). Dynamika procesu formovania názorov sa tu — ako vyplýva z rovnice (2) — vyjadruje ako prírastok počtu členov skupiny za jednotku času [Krempaský 1982; Krempaský 1986 : 93]. Zaujímavé sú i niektoré pokusy o určité modifikácie tohto modelu. Obdobným spôsobom možno vybudovať model šírenia názorov v populácii, a to zohľadnením istého

počtu jednotlivcov, ktorí aktívne presadzujú istý názor, a lineárneho, no najmä nelineárneho pôsobenia týchto jednotlivcov medzi sebou (napr. vnútorné rozpory medzi nimi a pod.). Tzv. „základná rovnica“, t. j. rovnica (2) je potom použiteľná nielen pre tento, ale aj pre iné (napr. migračné) procesy [Krémanský 1986 : 93—96]. Podrobnejšia analýza uvedených modifikácií však presahuje možnosti tejto štúdie.

Konštrukcia synergetického (matematického) modelu je síce nevyhnutným, no len prvým krokom pri modelovaní procesu formovania názorov v spoločnosti. Analytické alebo počítačové riešenie modelových rovníc umožňuje simuláciu skúmaného procesu a výsledky simulácie si vyžadujú interpretáciu. Tak postupujú i Weidlich a Haag. S využitím *počítačovej simulácie* opisujú a in-

terpretujú základné varianty procesu formovania názorov, čo im utvára platformu pre formuláciu všeobecných záverov [Weidlich — Haag 1983 : 40—53].

V rámci počítačových simulácií najprv pracujú len s adaptačným parametrom k . Ostatné trendové (kontrolné) parametre ponechávajú konštantné ($\delta = 0$, $\nu = 0$). Počítačová simulácia, ktorá sa zakladá na modifikácii hodnôt parametra k , poskytuje tri dôležité varianty procesu formovania názorov.

Variant I.:

pre $k < 1$ (konkrétne pre $k = 0,5$) má proces formovania názorov podobu, ktorá je vraj typická pre *liberálne* spoločnosti. Celý proces určuje nízky adaptačný trend. Stacionárne rozloženie tranzitných pravdepodobností pre tento prípad je zobrazené na obr. č. 1. Pri $\delta = 0$ je najpravdepodobnejšie, že

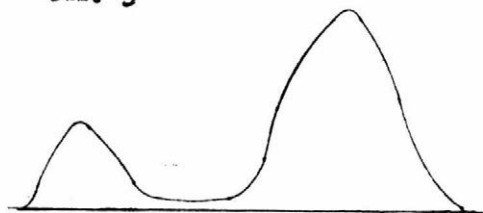
$n_1 = n_2$. Bolo by to zrejme možné interpretovať aj tak, že pri nulovom preferenčnom a nízkom adaptačnom trende existuje vysoký stupeň tolerancie (resp. inverzne: nízky stupeň „nátlaku“ v prospech dominujúceho názoru) oboch nie príliš polarizovaných názorov.

Variant II.:

pre $k = 1$ (resp. pre k , ktorého hodnoty tesne variujú okolo hodnoty 1) má proces formovania názorov podobu, ktorá má byť typická pre *spoločnosť na rozhraní* medzi liberálnym a totalitárnym stavom. Stacionárne rozloženie

tranzitných pravdepodobností na obr. č. 2 naznačuje, že pôvodné jednovrcholové rozloženie pravdepodobností (obr. č. 1) sa môže zmeniť na dvojvrcholové. Z toho vyplýva, že $k=1$ je kritická hodnota adaptačného parametra. V oblasti kritických hodnôt môže dôjsť za vhodných podmienok (napr. náhodná vonkajšia fluktuácia) ku kvalitatívnej zmene. Bolo by to možné interpretovať aj tak, že tzv. prechodný stav spoločnosti je stav nerovnovážny: názory sa výraznejšie polarizujú a stupeň tolerance klesá (zvyšuje sa tendencia k adaptácii na dominujúci názor).

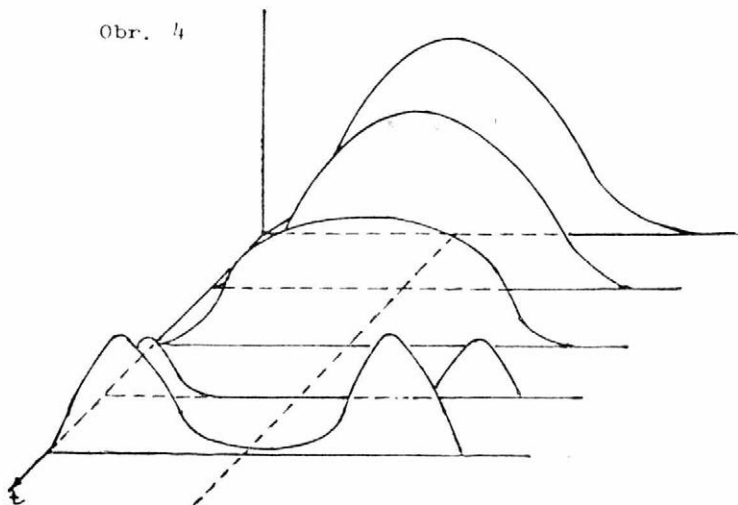
Obr. 3

Variant III.:

pre $k > 1$ (konkrétne pre $k = 1,3$) má proces formovania názorov zasa podobu, ktorá je vraj typická pre *totalitárne* spoločnosti. Stacionárne rozloženie tranzitných pravdepodobností pre tento prípad je zobrazené na obr. č. 3: je dvojvrcholové, čo naznačuje, že v porovnaní s variantom I. došlo ku kvalitatívnej zmene. Pri nulovej individuálnej preferencii celý proces určuje vysoký adaptačný trend. Bolo by to zrejme možné interpretovať aj tak, že tu existuje minimálny stupeň tolerance dvoch výrazne polarizovaných názorov.

Obr. 4

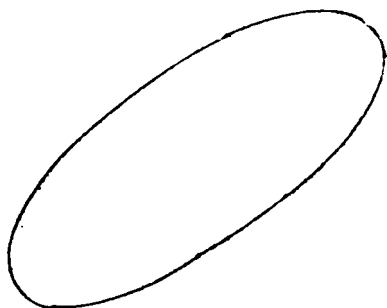

Weidlich s Haagom tvrdia, že aj pri $\delta = 0$ je vyvážené rozloženie názorov veľmi málo pravdepodobné. Pravdepodobnejšie sú spoločnosti s *asymetrickou* distribúciou názorov. Považujú to za dôsledok kolektívnej samo-stabilizácie istého názoru, ktorá je spôsobená vzájomnou adaptáciou členov spoločnosti nezávisle na „skutočnom“ obsahu názorov 1 a 2. Bolo by naivné očakávať, podľa ich názoru, že spoločnosti s extrémne asymetrickými rozloženími ná-

zorov sa budú rýchlo vyvíjať k pravdepodobnejším, t. j. symetrickejšim stavom. Aj v totalitárnej spoločnosti — ak vysoký adaptačný trend ostáva konštantný a vonkajšie vplyvy nenarúšajú spoločnosť — typické rozloženie názorov pretrváva v dôsledku samo-potvrdzovania dokonca aj vtedy, keď individuálne preferencie sú v rozpore s kolektívne stabilizovanými názormi.

Proces formovania názorov možno, pochopiteľne, zobrazíť aj v čase, dynamicky. Špecifický prípad dynamiky tohto procesu predstavuje obr. č. 4. Je to taký variant simulácie, ktorá zobrazuje *proces kvalitatívnej zmeny*. Zmeny

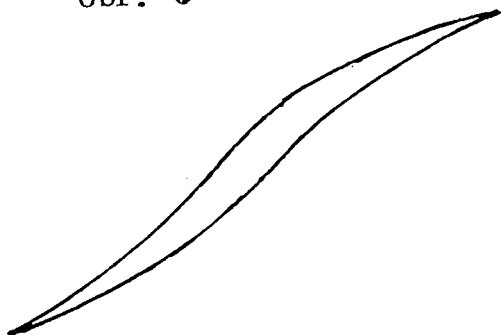
Obr. 5

adaptačného parametra tu opisujú zmeny, ktoré sa v skúmanom procese odohrávajú vtedy, keď spoločnosť prechádza od liberálneho stavu cez hraničný až do stavu totalitárneho.

Weidlich s Haagom uskutočňujú a interpretujú i ďalšie simulácie. Zakladajú sa na modifikácii hodnôt preferenčného parametra δ v čase pri konštantných hodnotách k a ν . Pri interpretácii týchto variantov dospievajú k ďalekosiahlym záverom. Tvrdia, že dynamika v liberálnej spoločnosti prebieha *hladkým, evolučným* spôsobom. Existujú tu len malé odchýlky okolo stred-

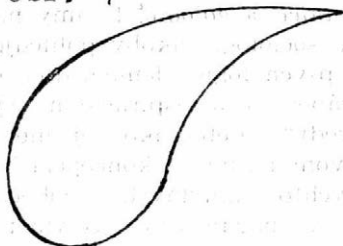
Obr. 6

ných hodnôt a vývin je *predikovateľný*. Grafickú podobu takéhoto vývinu reprezentuje obr. č. 5, ktorý zodpovedá situácii pri relatívne *rýchlych* zmenách preferenčného trendu, a obr. č. 6, ktorý zasa zodpovedá situácii pri relatívne *pomalých* zmenách tohto parametra v čase. Dynamika v totalitárnej spoločnosti je naopak „tvrdá“: vedie ku zlomom a prudkým zmenám v názoroch. Veľké odchýlky od stredných hodnôt značia *malú predikabilitu vývinu* sociálnych konfigurácií. Na zmenu stačí malý, náhodný podnet a preto prechod

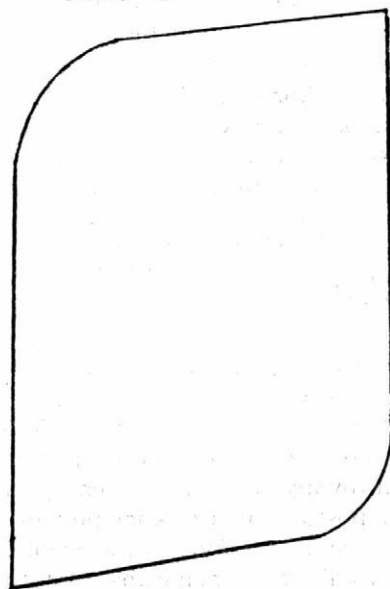
do druhého extrému znovu vyvoláva opačný proces. V závislosti na zmenách trendových parametrov môže mať tento variant dynamiky buď podobu tzv. *malého revolučného cyklu* (obr. č. 7), ktorý sa odohráva v relatívne krátkej časovej škále, alebo tzv. *veľkého revolučného cyklu* (obr. č. 8), ktorý prebieha v relatívne dlhšej časovej škále.

Obr. 7

Interpretáciu modelových simulácií Weidlich s Haagom uzatvárajú tým, že totalitárna spoločnosť produkuje po iluzórne stabilných etapách prudké a v detailoch nepredvídateľné zmeny sociálnych konfigurácií. Zmeny v liberálnej spoločnosti ilustrujú zmenou po amerických prezidentských voľbách v r. 1980, kde kandidát republikánskej strany vystriedal v úrade prezidenta predstaviteľa demokratickej strany (Reagan — Carter), kým zmeny v totalitárnej spoločnosti zasa iránskou revolúciou, v ktorej zvíťazil islamský fundamentalizmus (šach — ajatolláh).

Obr. 8

5. Synergetický model v optike sociológie

Model formovania názorov nemožno posudzovať mimo rámca semikvantitatívnej sociológie, v ktorej má špecifické miesto a plní osobitné funkcie. V tomto zmysle dotvára a reprodukuje i základné všeobecné charakteristiky semikvantitatívnej sociológie.

Podrobná analýza ukazuje, že semikvantitatívna sociológia sa vyznačuje niekoľkými typickými všeobecnými charakteristikami. Je to koncepcia, ktorú možno označiť ako *scientistickú* a *singularistickú*. Zakladá sa na princípoch *poznávacieho realizmu* a v rozpore s explicitnými ambíciami svojich autorov nepredstavuje ani ucelenú teóriu sociálnej dynamiky, ani sociologickú koncepciu sociálnej dynamiky. Je to špecifický variant *modelového prístupu* ku kvantitatívnemu skúmaniu sociálnej dynamiky s tým, že predmet tohto prístupu značne *presahuje hranice sociológie*. I samy modelové aplikácie prezrádzajú, že semikvantitatívna sociológia akoby pohlcuje i procesy, ktoré spadajú do kompetencie sociálnej psychológie, demografie, ekonómie i politológie. Takýto široký predmetný záber, resp. aspirácie na vybudovanie sociológie ako univerzálnej „sociálnej vedy“ (alebo ako jej metodológie) napokon nie sú nijakým neobvyklým zjavom najmä v koncepciách scientistického zamerania [Schenk 1986]. Okrem týchto základných všeobecných charakteristík sa semikvantitatívna sociológia vyznačuje ešte i celým radom ďalších, špecifických čŕt [Schenk 1985].

Model formovania názorov možno i na pôde marxisticko-leninskej sociológie analyzovať z viacerých hľadísk. Pri tejto príležitosti si možno bližšie všimnúť len niekoľko spomedzi nich. Analýzu z tohto dôvodu nemožno považovať za vyčerpávajúcu a všestrannú.

Z metodologického hľadiska si treba všimnúť predovšetkým to, že model formovania názorov v spoločnosti nie je vybudovaný s využitím celej sústavy konceptuálnych prostriedkov semikvantitatívnej sociológie. Situačný priestor v tomto modeli celkom absentuje. Z toho vyplýva, že sa tu neráta s explicitným zohľadnením determinácie špecifickej úrovne spoločenského vedomia (politické, ideologické postoje) spoločenským bytím. Model sa opiera výlučne o „psychologické“ premenné veličiny, na základe ktorých sa vymedzuje tak priestor postojov, ako aj kontrolné (trendové) parametre.

V modeli formovania názorov — tak ako v celej semikvantitatívnej sociológii — sa *fundamentálnym* konceptuálnym prostriedkom stáva *postoj*. To len potvrdzuje singularistický charakter semikvantitatívnej sociológie. S obdobným variantom redukcie sa však možno stretnúť aj v iných koncepciách nemarxistickej sociológie. Typickým príkladom je Lazarsfeldov scientisticky ladený metodologický pozitivizmus, kde pri analýze a interpretácii postojov kľúčovú úlohu zohrávajú osobitné matematické prístupy a metódy.

Semikvantitatívna sociológia v tomto ohľade nadväzuje na prístupy tzv. „tradičnej“ sociológie. Weidlich s Haagom sa usilujú ukázať, že semikvantitatívna sociológia môže svojimi špecifickými prostriedkami podstatne rozšíriť poznávacie kapacity sociologického poznania, z ktorého čerpá. Konkrétny postup pri budovaní modelu však nie je v súlade s uvedenou všeobecnou proklamáciou. Semikvantitatívna sociológia totiž dôsledne nerešpektuje prediskutované sociologické poznatky, ktoré obsahuje fond „tradičnej“ sociológie. Nerešpektovanie prediskutovaných teoretických poznatkov má za následok chybný, resp. *nekorektný* postup tak pri koncipovaní, ako aj pri interpretácii modelu. Zreteľne sa to prejavuje v súvislosti s problematikou postoja. S týmto fundamentálnym prostriedkom sa nenarába dostatočne adekvátne a v zhode s prediskutovanými teoretickými poznatkami.

Vo všeobecnosti sa postoj charakterizuje ako osobitný útvar (relatívne stála dispozícia), ktorý sa vyznačuje tromi základnými dimenziami: emocionálne-hodnotiacou, kognitívnou a konatívnou (behaviorálnou). Napriek tomu, že sa diskutuje aj o iných možných prístupoch, uvedené vymedzenie postoja sa akceptuje v najširšej miere. Akceptuje sa okrem iného aj preto, lebo otvára

ďalšie plodné možnosti teoretickej i metodologickej analýzy. Spočívajú predovšetkým v tom, že *mnohodimenziálnosť* postoja je východiskom k *typológii postojov* a variabilita valencií každej dimenzie postoja umožňuje sledovať i jeho *vnútornú konzistenciu*. Identifikácia úplných a neúplných postojov, ako aj konzistentných a nekonzistentných postojov umožňuje hlbší prienik do skúmanej problematiky a jej produktívnu analýzu.

Weidlichov a Haagov postup v tejto otázke nie je celkom kompatibilný s uvedenými teoretickými poznatkami o postojoch. Priestor postojov interpretujú tak, že jednotlivé dimenzie tohto priestoru zodpovedajú jednotlivým postojom, ktoré majú byť relevantné práve pre skúmanie daného procesu. Priestor postojov je teda principiálne viacdimenziálny. Viacdimenziálnosť priestoru postojov však nie je totožná s viacdimenziálnosťou postoja ako osobitného útvaru. O viacdimenziálnosti postoja ako o špecifickej štruktúrnej charakteristike tohto útvaru sa v semikvantitatívnej sociológii vôbec neuvažuje. Postoj sa de facto redukuje na *jednodimenziálny* útvar. Tým sa súčasne ruší možnosť identifikovať typy postojov a mieru ich vnútornej konzistencie.

Za ďalší prediskutovaný poznatok teórie postojov treba bezpochyby považovať to, že postoj je len *potenciou* ku konaniu. Samo konanie — ako je všeobecne známe — sa neraz nekryje s (proklamovaným, manifestovaným, ale ani reálnym) postojom. Realizácia tejto potencie závisí od celého radu okolností, medzi ktorými veľmi výrazne pôsobia štruktúrne a kontextuálne efekty situácií a sociálnych systémov, vonkajší tlak a pod. Navyše, aj postoje majú svoju dynamiku. Prediktívna validita postojov je preto neraz veľmi otázná, a to uznávajú aj nemarxisticky orientovaní autori. Zo zistenia určitého rozloženia postojov v populácii preto nemožno automaticky a priamo usudzovať na skutočné konanie, ktorým sa produkujú a reprodukujú sociálne procesy.

Bolo by možné namietaf, že v modeli formovania názorov nejde o skúmanie postojov, že sa v ňom sleduje a simuluje iba rozloženie a pohyb názorov populácie. Takéto stanovisko možno prijať. Lenže sa zaň musí zaplatiť aj pomerne vysoká cena: dôsledky, ktoré z neho vyplývajú, totiž len podporujú argumenty proti vhodnosti a primeranosti Weidlichovho a Haagovho prístupu. Vzťah názoru ku konaniu sa vyznačuje ešte vyššou mierou sprostredkovanosť než vzťah postoja a konania.

Vedú sa, pravda, spory o tom, či názor možno situovať na kognitívnu, alebo na emocionálne-hodnotiacu dimenziu či dokonca na ich kombináciu. Nech sa už akceptuje ktorékoľvek stanovisko, jedno je isté: názor nemá konatívnu (behaviorálnu) dimenziu. Na základe názoru preto nemožno priamo hovoriť ani o potencii ku konaniu.

Weidlichov a Haagov prístup v tomto zmysle možno charakterizovať ako gnozeologicky nejasnený a metodologicky nekorektný. No v modeli formovania názorov neostáva len pri tom. Kľúčovým metodologickým problémom je korektnosť fenomenologickej interpretácie subdynamiky sociálneho systému. Model formovania názorov je priam transparentným príkladom postupu, pri ktorom sa neoprávnene prekračujú hranice fenomenologickej úrovne skúmania, v dôsledku čoho dochádza k *nekorektnému stotožneniu zjavného pohybu sociálneho systému s jeho vnútorným (podstatným) pohybom*.

Naznačené počítačové simulácie modelu jednoznačne ukazujú, že Weidlich s Haagom modelujú proces kvalitatívnych zmien rozloženia názorov a z kvalitatívnych zmien v rozložení názorov populácie súčasne priamo usudzujú na kvalitatívne zmeny v samom sociálnom systéme (spoločnosti). Hypotetická simulácia reprezentuje prechod sociálneho systému (spoločnosti) zo stavu liberálneho cez hraničný do stavu totalitárneho. Nekorektnosť takejto úvahy

je celkom zrejma aj vtedy, ak sa odhladne od viacerých metodologických problémov, ktoré súvisia so skúmaním názorov (postojov) a ich zmien (napr. problém výberu určitých názorov vzhľadom na ich relevanciu, problém stability názorov, problém proklamativnosti, problém spoľahlivosti merania, problém vplyvu špecifických podmienok a kontextuálnych efektov atď.). Ak aj možno predpokladať, že liberálnej, resp. hraničnej či totalitárnej spoločnosti môže (čo neznamená, že musí) zodpovedať isté rozloženie povedzme ideologických alebo politických názorov v populácii, to ešte neznamená, že to platí aj spätne. Dokázať to možno pomerne ľahko — tak teoreticky, ako aj prakticky.

Teoretickým dôkazom je evidentná mnohonásobná sprostredkovanosť medzi charakterom sociálneho systému a rozložením určitých názorov v populácii jeho príslušníkov, mnohonásobná sprostredkovanosť medzi spoločenským bytím a špecifickou rovinou spoločenského vedomia. S tým súvisí nemenej evidentná skutočnosť, že nie každá kvalitatívna zmena v sociálnom systéme (spoločnosti) znamená i kvalitatívnu zmenu samého sociálneho systému (spoločnosti).

Praktické dôkazy poskytuje sám život. Príklady tu možno celkom úmyselne voliť práve na fenomenologickej rovine. V tomto zmysle nie je ťažké predstaviť si — prinajmenšom hypoteticky — nasledovnú realistickú situáciu: typ rozloženia názorov charakterizovaný autormi semikvantitatívnej sociológie ako výraz totalitárneho stavu spoločnosti (obr. č. 3) sa v relevantnom kontexte vyskytuje v rámci spoločnosti, ktorú sami označujú za liberálnu. Takýmto príkladom môže byť rozloženie, ktoré charakterizuje polarizáciu populácie na (potenciálnych alebo reálnych) voličov republikánskej a demokratickej strany napr. v USA. Rovnako nie je ťažké predstaviť si ďalšiu realistickú situáciu: v čase dochádza ku zmenám rozloženia voličov tak, ako to znázorňuje obr. č. 4, no súčasne (a na rozdiel od explicitného predpokladu autorov synergetického modelu) bez toho, aby sa menil stav spoločnosti, resp. charakter jej politického systému.

Uvedené nedostatky modelu formovania názorov majú svoje vnútorné zdroje v samej koncepcii semikvantitatívnej sociológie. Pramena predovšetkým z toho, že v semikvantitatívnej sociológii nie sú doriešené mnohé teoretické otázky, ktoré majú zásadný význam aj (alebo práve) pre modelový prístup k matematickému zobrazovaniu dynamiky sociálnych systémov. Teoretické otázky zásadného významu, o ktorých je tu reč, tvoria niekoľko problémových okruhov. Prvý sa týka vzťahu medzi samopohybom sociálnych útvarov a ich samoorganizáciou, druhý problematiky kvalitatívnej zmeny a tretí významu zámernosti v sociálnej skutočnosti. Na margo týchto problémových okruhov možno pri tejto príležitosti uviesť len niekoľko stručných poznámok.⁽⁷⁾

Synergetika ako teória samoorganizácie je konštitutívne spätá s problematikou *samopohybu*. Ako zdôrazňuje Ruzavin, synergetika korešponduje s princípom samopohybu preto, lebo samoorganizácia je prirodovedným (t. j. objektívnym — pozn. J. S.) výrazom samopohybu hmoty [Ruzavin 1984 : 40]. V koncepcii semikvantitatívnej sociológie sa toto základné zakotvenie samoorganizačných procesov nezvažuje a nerešpektuje. Rovnako tu nemožno nájsť *explicitné vymedzenie samoorganizácie*, a to ani na úrovni identifikácie samoorganizácie ako špecifickej konštitutívnej určenosti samopohybu sociálneho systému, ani na úrovni identifikácie jej osobitných znakov. Nedopracovanosť

(7) Podrobnú analýzu týchto a ďalších problémových okruhov (problém potenciálov sociálnych systémov, problém verifikácie synergetických modelov a pod.) obsahuje štúdia [Schenk 1985].

teoretickej koncepcie semikvantitatívnej sociológie sa zreteľne prejavuje aj v tom, že sa priamo neskúmajú ďalšie dôležité charakteristiky vývinu sociálnych útvarov (napr. ich autonómia, adaptácia atď.) a nediferencujú typy skúmaných systémov (sociálne systémy, ktoré majú vlastný samopohyb, a systémy sociálnych premenných veličín, ktorých pohyb je odvodený zo samopohybu sociálnych systémov). Rozlíšenie a správna interpretácia vonkajšieho (javového) a vnútorného (podstatného) pohybu systému [Černík 1986] preto v semikvantitatívnej sociológii vyvoláva neprekonateľné ťažkosti.

V potrebnej miere nie je doriešený ani *problém kvalitatívnej zmeny*. Kvalitatívna zmena sa v semikvantitatívnej sociológii explicitne vôbec nedefinuje. Z kontextu možno vyrozumiť, že kvalitatívnou zmenou sa rozumie zmena sociálnej konfigurácie: tak zmena jej usporiadania (t. j. zmena hodnôt parametrov usporiadania), ako aj štruktúrna inovácia (t. j. vznik a zánik istých parametrov usporiadania). Weidlich s Haagom tu volia len formálny, metodologický prístup: kvalitatívnu zmenu charakterizujú prevažne s využitím prostriedkov, ktoré slúžia na jej modelovanie.

Otvorená ostáva i otázka kritérií, ktoré môžu slúžiť na posúdenie kvalitatívnej zmeny. Ako je známe, šuttgartská synergetická škola, do ktorej spolu s H. Hakenom patria i W. Weidlich a G. Haag, neakceptuje ako kvantitatívne kritérium na posúdenie usporiadanosti kvalitatívne nových štruktúr princíp minimálnej produkcie entropie [Haken 1977], ktorý formuloval I. Prigogine, vedúca osobnosť bruselskej školy. Inou vecou je, či na identifikáciu evolúcie (sociálneho) systému stačí iba princíp, ba dokonca len kvantitatívne kritérium minimálnej produkcie entropie. G. I. Ruzavin v tomto zmysle zdôvodnene poukazuje na nedostatočnosť čisto kvantitatívneho aspektu posudzovania vývinu systémov a zdôrazňuje nevyhnutnosť rozšírenia tohto prístupu o kvalitatívne, hodnotové aspekty [Ruzavin 1984 : 49].

V semikvantitatívnej sociológii nie je dostatočne rozpracovaný ani *problém zámernosti*. Treba azda podotknúť, že jeho význam sa výraznejšie prejavuje skôr pri ostatných modeloch tejto synergetickej koncepcie sociálnej dynamiky.

V klasických prístupoch, ktoré sú zakotvené vo fyzike, sa neraz zdôrazňuje, že synergetika skúma procesy samovoľnej, spontánnej samoorganizácie. Je to pochopiteľné, lebo zámernosť tu nemá miesto: na úrovni mechanického samopohybu sa zámernosť neprejavuje. V sociálnych systémoch má samoorganizácia iný charakter: samopohyb sociálnych systémov sa vyznačuje zámernosťou, zámernosť je jednou z konštitutívnych určeností sociálnej skutočnosti.⁽⁸⁾ Zámernosť sa v sociálnych procesoch prejavuje tak na individuálnej úrovni (t. j. vo forme cieľovosti individuálneho konania), ako aj na systémovej úrovni (t. j. predovšetkým vo forme riadenia, regulácie), i keď ju sprevádzajú možné kontrafinalitné efekty, meniaci sa pomer medzi živelnosťou a uvedomelosťou v činnosti sociálnych subjektov, sekundárne (najmä nezamýšľané) dôsledky regulačných zásahov, ich časovo oneskorené efekty a pod. V semikvantitatívnej sociológii sa k tomuto zásadnému sociologickému problému konštatuje len to, že — na rozdiel od fyzikálnych systémov — interakcie v sociálnych systémoch vedú, prinajmenšom sčasti, k inteligentným „plánovaným“ štruktúram [Weidlich — Haag 1983 : 11] a v jednotlivých modeloch sociálnej dynamiky sa moment zámernej regulácie (riadenia) de facto nezohľadňuje. Treba podotknúť, že v samej synergetike už existujú metodické

(8) V tejto súvislosti možno len pripomenúť známu Leninovu myšlienku, že existujú dve základné formy objektívnych procesov: príroda a *účel si kladúca ľudská činnosť*. Špecifickou črtou „účel si kladúcej ľudskej činnosti“ ako objektívnej reality je dialektika subjektu a objektu.

prístupy, ktoré umožňujú modelovať i regulované, riadené procesy. Ako príklad možno uviesť modely s tzv. externou reguláciou [Krempaský 1986].

Na tomto základe možno formulovať všeobecnejší záver. Semikvantitatívna sociológia je typickým dôkazom toho, že zdôvodnenú sociologickú teóriu sociálnej dynamiky nemožno vybudovať výlučne na fenomenologickej úrovni skúmania. Adekvátny prístup ku konštruovaniu a interpretácii matematických (synergetických) modelov sociálnych útvarov i procesov vyžaduje rozvinuté mimomodelové poznanie, ktoré na úrovni súčasných poznatkov rešpektuje riešenie zásadných teoretických otázok. Minimálnou požiadavkou, ktorú v tomto zmysle možno formulovať, je to, aby sa so súčasnými poznatkami o kľúčových teoretických problémoch sociologického prístupu narábalo aspoň ako s *explicitným pozadím* modelovania sociálnej dynamiky na fenomenologickej úrovni. Semikvantitatívna sociológia nespĺňa ani túto pragmaticky vymedzenú požiadavku. Je to jedna z najdôležitejších príčin nielen už spomínaných nedostatkov tejto koncepcie. Nepriamo ovplyvňuje aj riešenie ďalších, predovšetkým meritórnych otázok.

V tomto zmysle treba spomenúť najmä prístup k vymedzeniu kontrolných (trendových) parametrov. Kontrolné parametre — tak ako sú vymedzené v modeli formovania názorov — vyvolávajú viacero otázok. Zo sociologického hľadiska spôsobuje nemalé ťažkosti napr. vecné rozlíšenie parametrov preferencie a adaptácie, vyvstáva otázka identifikácie a empirického krytia parametrov preferencie, adaptácie i flexibility a pod. Vymedzenia parametrov majú charakter ad hoc, dominuje im pragmatická funkcia v procese tvorby modelu a zakladajú sa predovšetkým na bežnej skúsenosti a intuícii, ktoré prevažujú nad ich teoretickým vyvodením a zdôvodnením. Keďže sa tieto operácie odohrávajú výlučne na fenomenologickej úrovni, vzniká reálne nebezpečenstvo istej teoretickej a metodologickej neadekvátnosti, prípadne prílišnej ľubovôle. Kontrolné parametre pritom sú idealizované — tak matematické, ako aj *sociologické* — objekty, ktoré sú tesne späté so skúsenosťou. Aj myslené objekty tohto druhu treba vyvodíť zo sociologickej teórie, analyzovať a identifikovať. To však znovu vyžaduje prekročiť úroveň fenomenologického prístupu. Fond teoretických poznatkov súčasnej sociológie nie je natoľko „chudobný“, aby sa nebolo o čo oprieť a aby bolo nevyhnutné ostať len na fenomenologickej rovine a využívať iba jej prirodzene limitované možnosti a prostriedky.

Semikvantitatívna sociológia a v jej rámci i model formovania názorov majú aj špecifické širšie implikácie, ktoré v metodologickej analýze nemožno zanedbať. Na tomto mieste možno upozorniť len na niektoré ideologické a politické súvislosti a dôsledky.

Jedným z najcharakteristickejších znakov semikvantitatívnej sociológie je princíp tzv. „*metaideologického*“ prístupu ku skúmaniu a modelovaniu sociálnych procesov. Tento prístup, ktorý vyplýva zo scientistického zamerania celej koncepcie a zdôrazňuje ho, sa zakladá na požiadavke oddelenia tzv. objektívnej deskripcie sociálnych procesov od ich morálneho, ideologického hodnotenia. Weidlich s Haagom tvrdia, že identifikovať a verifikovať (resp. falzifikovať) na objektívnom základe možno iba ideologicky invariantné štruktúry, ktoré sú opísané kvantifikovanými postojmi a materiálnymi štruktúrami spoločnosti. Morálne, ideologické zhodnotenie dynamiky (napr. rozlíšenie medzi žiadúcim a nežiadúcim vývinom) má byť síce potrebným, ale až následným aktom. Semikvantitatívna sociológia preto vraj je osobitne vhodná na nezaujaté metaideologické skúmanie vplyvu ekonomických a ideologických makropremenných na dynamiku spoločnosti [Weidlich — Haag 1983 : 16, 176, 205].

Netreba veľa invencie na to, aby sa ukázalo, že uvedené stanovisko len reprodukuje známe prístupy objektivismu so všetkými jeho nebezpečnými následkami, ktoré v konečnom dôsledku vedú k odmietnutiu princípov triednosti a straníckosti sociológie.

Fikcia tzv. nezaújatého prístupu, v ktorom sa eliminujú neverifikovateľné východiskové predpoklady a všeobecné filozofické (ideologické, triedne) východiská, sa v časti nemarxisticky orientovanej vedy stále oživuje z celého radu známych dôvodov. Osobitne významne sa prejavuje aj v semikvantitatívnej sociológii — predovšetkým v modeloch formovania názorov a interakcií konkurujúcich si spoločností, ktorých spätosť s ideologickými a politickými otázkami súčasnosti je veľmi výrazná.

Niet pochýb o tom, že ďalekosiahle závery, ktoré Weidlich a Haag vyvodzujú v modeli formovania názorov (napr. v súvislosti s problematikou tzv. evolučnej a revolučnej dynamiky v liberálnej a totalitárnej spoločnosti), priamo vstupujú do ideologického boja, a to aj bez ohľadu na zámary a vyhlásenia autorov modelu. Preto prístupy a modely takéhoto typu, ktoré pod kepienkom proklamovanej čistej objektivity skúmania a na základe tzv. nezaújatého dokazovania zdôvodňujú napr. prednosti kapitalizmu (liberalizmu a pod.), stabilitu kapitalistickej ekonomiky, výhody buržoázneho pluralizmu atď., slúžia záujmom buržoázie a na propagáciu jej ideológie. Treba poznamenať, že semikvantitatívna sociológia nie je v tomto smere nijakou výnimkou. Rovnaké dôsledky vyplývajú aj z iných aplikácií synergetiky v nemarxistických spoločenskovedných teóriách, hlavne v niektorých synergetických modeloch ekonomiky.(9)

Uskutočnená metodologická analýza oprávňuje k formulácii istého všeobecnejšieho záveru: tvrdenie, podľa ktorého model formovania názorov možno považovať za vyriešený problém, je zo sociologického hľadiska prinajmenšom predčasné. Kritické výhrady voči jednému synergetickému modelu, resp. voči jednej synergetickej koncepcii však nemožno interpretovať ako zásadné odmietnutie možnosti a plodnosti aplikácie synergetického prístupu v sociológii vôbec. Zmyslom tejto analýzy bolo aj naznačenie niektorých základných východísk adekvátnej aplikácie synergetického modelovania ako jedného z možných prístupov ku skúmaniu samoorganizácie sociálnych systémov. Je nesporné, že celá problematika vyžaduje podrobné rozpracovanie a systematické overovanie. Jej aktuálnosť a význam len umocňuje skutočnosť, že rozvoj teórie samoorganizácie — osobitne vo sfére sociálnej skutočnosti — sa celkom oprávnene prisudzuje *strategická úloha* [Markarjan 1981 : 230]. K riešeniu tejto úlohy by svojim dielom mohli prispieť aj adekvátne aplikácie synergetického prístupu.

Literatúra

Andrášik, L.: *Kritické poznámky k niektorým novším prístupom k analýze a modelovaniu synergie zložitých ekonomických systémov*. In: Ekonomický časopis 1984, č. 7, s. 643–657.

(9) V diskusii o synergetike, ktorá bola publikovaná na stránkach Filozofického časopisu, sa na margo tohto problému okrem iného uvádza: „Pozoruhodné... je, že prakticky všetky fundamentálne procesy v živom svete vykazujú stabilitu limitného cyklu. ...zdá sa, že v evolúcii živých systémov doteraz pretrvalo len to, čo dokázalo nabehnúť na limitný cyklus. ...Americkí ekonómovia sa však poponáhľali s dôkazom, že rovnice opisujúce model kapitalistickej ekonomiky poskytujú riešenia v podobe limitných cyklov. Odtiaľ je už len krok k záveru, že periodické striedanie depresii a konjunktúr v kapitalizme nie je prejavom slabosti tejto ekonomiky, ale naopak dokladom vysokej stability. Z toho jasne vyplýva, že synergetika by sa ľahko mohla stať aj nástrojom ideologického pôsobenia, pri ktorom by sa „vedeckými“ metódami dokazovali prednosti kapitalistického systému“ [K filozofickým 1984 : 879].

- Arnold, V. I.: *Teória katastrof*. Bratislava, Alfa 1986, 112 s.
- Černík, V.: *Systém kategórií materialistickej dialektiky*. Bratislava, Pravda 1986, 736 s.
- Haken, H.: *Synergetics — An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology*. Berlin — Heidelberg — New York, Springer 1977, 325 s.
- Haken, H.: *Sinergetika. Ierarchii neustojčivostej v samoorganizujuščichsa sistemach i ustrojstvach*. Moskva, Mir 1985, 420 s.
- Hudec, L.: *Synergetika a teorie stability. Možnosti funkcionální metody*. Studie ČSAV 1/83. Praha, Academia 1983, 96 s.
- K filozofickým otázkám soudobé vědy (se zaměřením na soudobou termodynamiku a synergetiku). In: *Filozofický časopis* 1984, č. 6, s. 758–911.
- Krempaský, J.: *Fyzika*. Bratislava, Alfa 1982, 752 s.
- Krempaský, J.: *Možnosti využitia matematiky a fyziky pri opise dynamiky sociálnych systémov*. In: Dubnička, J. a kol.: *Matematizácia a formalizácia vo vedeckom poznaní*. ÚFS SAV Bratislava. Štúdie — pramene 1986, č. 5, s. 87–112.
- Kudrjumov, S. P. — Malineckij, G. G.: *Sinergetika — teoria samoorganizacii. Idei, metody, perspektivy*. Moskva, Znanie 1983, 95 s.
- Markarjan, E. S.: *Principy samoorganizacii i integrativnoje vzaimodejstvie obščestvennyh, jestestvennyh i techničeskich nauk*. In: *Metodologičeskie problemy vzaimodejstvia obščestvennyh, jestestvennyh i techničeskich nauk*. Moskva, Nauka 1981, s. 225–239.
- Prigogine, I.: *Ot suščestvujuščego k roznikajuščemu*. Moskva, Nauka 1985, 328 s.
- Prigogine, I. — Stengers, I.: *La Nouvelle Alliance. Métamorphose de la science*. Paris, Gallimard 1979, 310 s.
- Ruzavin, G. I.: *Naučnaja teorija. Logiko-metodologičeskij analiz*. Moskva, Mysl 1978, 243 s.
- Ruzavin, G. I.: *Sinergetika i princip samodviženia materii*. In: *Voprosy filosofii* 1984, č. 8, s. 39–51.
- Schenk, J.: *Kvantitativna sociológia ako fenomenologická teória. Princípy, problémy, možnosti*. Rukopis. Bratislava 1985, 98 s.
- Schenk, J.: *Semikvantitativna sociológia: synergetické modelovanie sociálnej dynamiky*. In: *Sociológia* 1986, č. 5, s. 527–542.
- Stachová, J.: *Vzniká nová věda?* In: *Filozofický časopis* 1984, č. 2, s. 167–176.
- Ulrich, H. — Probst, G. J. B. (eds.): *Self-Organization and Management of Social Systems (Insights, Promises, Doubts and Questions)*. Berlin — Heidelberg — New York — Tokyo, Springer 1984, 155 s.
- Vjakkerev, F. F.: *Problema samodviženia v materialističeskoj dialektike*. Leningrad, ILU 1972, 85 s.
- Weidlich, W.: *The Use of Statistical Models in Sociology*. In: *Collective Phenomena* 1972, vol. 1, s. 51–59.
- Weidlich, W. — Haag, G.: *Concepts and Models of a Quantitative Sociology. The Dynamics of Interacting Populations*. Berlin — Heidelberg — New York, Springer 1983, 217 s.
- Zeman, J.: *Filozofie a přírodovědecké poznání*. Praha, Academia 1985, 158 s.

Резюме

Ю. Шенк: Синергетическая модель формирования мнений в обществе

Синергетика является общенаучным подходом к изучению процессов самоорганизации (качественных изменений, возникновения новых структур) в открытых и нелинейных многокомпонентных системах на разных уровнях движения материи. Применение синергетики в изучении самоорганизации социальных систем постепенно конституируется в трёх основных тенденциях: теоретизирующей, кибернетизирующей и формализирующей.

Формализирующая тенденция представлена концепцией семиквантитативной социологии, разработанной в 1983 году В. Вейдlichem и Г. Хаагом. В работе вкратце указывается на основные принципы (феноменологический подход, вероятностное описание), концептуальные средства и модельные применения семиквантитативной социологии. Ядром работы является методологический анализ модели формирования мнений, являющейся пока наиболее известным синергетическим применением в этой предметной области. Модель основывается на параметрах предпочтения, приспособления и гибкости и делает возможной компьютерную симуляцию качественных изменений процесса формирования мнений. Симуляция процесса предоставляет три релевантных варианта

распределения мнений в популяции. Они интерпретируются как распределения, соответствующие либеральному, промежуточному и тоталитарному обществу. Процесс качественных изменений в распределении мнений определяется как прямое выражение перехода общества между либеральным, промежуточным и тоталитарным состояниями.

Критический анализ модели ориентируется на несколько проблемных областей. Итоги анализа указывают, в первую очередь, на то, что в модели формирования мнений

1. упрощающим образом рассматривается проблематика установок, создающих фундаментальное концептуальное средство и вещественную основу всей модели,

2. происходит некорректное толкование результатов модели: необоснованное отождествление внешнего (явленного) движения системы с ее внутренним (существенным) движением вытекает из нарушения естественных границ феноменологического подхода к изучению,

3. недорешены принципиальные теоретические проблемы, обуславливающие адекватное применение синергетического подхода. К этим проблемам относится определение самоорганизации, связь самоорганизации с самодвижением социальной системы, определение качественного изменения и проблема преднамеренности.

Модель формирования мнений анализируется в контексте семиквантитативной социологии как особой концепции моделирования социальной динамики. Вместе с общими характеристиками семиквантитативной социологии (сингуляризм, сциентизм и познавательный реализм) критически анализируется т. наз. «метаидеологический» подход и указывается на его более широкие идеологические и социально-политические последствия.

Summary

J. Schenk: Synergetic Model of Opinion Formation in Society

Synergetics is a general-scientific approach to examining self-organization processes (qualitative changes, rise of new structures) in open and non-linear multi-component systems at various levels of the motion of matter. The applications of synergetics in examining the self-organization of social systems gradually tend to constitute three basic trends — i. e. the theoretizing, the cybernetizing and the formalizing trend.

The formalizing trend is represented by the conception of semiquantitative sociology, elaborated in 1983 by W. Weidlich and G. Haag. The present study briefly outlines the main principles (phenomenological approach, probabilistic description), conceptual means and model applications of semiquantitative sociology. The core of the study is a methodological analysis of the model of opinion formation which, for the time being, represents the best-known synergetic application in the problem area concerned. The model is based on the parameters of preference, adaptation and flexibility, and facilitates the computer simulation of qualitative changes taking place in the process of forming opinions. The simulation of the process brings three relevant variants of the distribution of opinions in the population. These are interpreted as distributions corresponding to the liberal, intermediate and totalitarian society. The process of qualitative changes in the distribution of opinions is regarded as a direct expression of the society's transitions between the liberal, the intermediate and the totalitarian state.

The critical analysis of the model inquires into problem areas. The results of the analysis bring out the following facts: In the opinion-formation model,

1. the approach to problems of attitudes forming the fundamental conceptual means and the objective basis of the whole model is over-simplified;

2. the interpretation of the results of the model is incorrect: the unsubstantiated identification of the external (phenomenal) motion of the system with its internal (substantial) motion ensues from overstepping the natural limits of the phenomenological approach to investigation;

3. essential theoretical problems conditioning the adequate application of the synergetic approach have not been completely solved; these problems involve the definition of self-organization, the dependence of self-organization on the auto-dynamics of the social system, the definition of qualitative change, and the problem of intentionality.

The model of opinion formation is analyzed within the context of semiquantitative sociology as a characteristic conception of modelling social dynamics. Together with the general characteristics of semiquantitative sociology (singularism, scientism and cognitive realism), also the so-called "metaideological" approach is subjected to critical analysis and its broader ideological and sociopolitical consequences are pointed out.

Kulturní zájmy a potřeby dělníků

(na příkladu jednoho z mimopražských průmyslových závodů)¹⁾

IVA MAŘÍKOVÁ
PAVEL KLÚS

Ústav pro výzkum kultury
Praha

V současné době stále ještě nedisponujeme uceleným souborem poznatků týkajících se kulturního života dělnické třídy jako celku, jejího průmyslového jádra pak zejména. Empirické poznatky založené vesměs na velkých, územně ne příliš specifikovaných souborech, vedly sice k postižení některých obecných i specifických rysů kulturních potřeb a zájmů dělníků a dílčích souvislostí kulturních potřeb s obsahem a charakterem práce, tyto poznatky jsou však dosud značně kusé a hlavně — neodkrývají významnou úlohu dělnického kolektivu a socialistického podniku v procesu formování kulturních potřeb i jejich realizace v kontextu konkrétní lokality.

V premisách řady sociologických výzkumů je sice založen obecný předpoklad, že zájmy dělníků (a jednotlivých podniků apod.) jsou nejen pasivně uspokojovány kulturními institucemi (v užším slova smyslu), ale že také podstatným způsobem ovlivňují samo fungování těchto institucí a jejich náplň. Pro složitost výzkumné situace a nutnost aplikovat řadu nestandardních výzkumných postupů, zůstává však obvykle jen při tomto výchozím konstatování.

Z dosud realizovaných makrosociologických šetření⁽²⁾ vyplývá především závěr, že u dělníků převládá relaxační funkce volného času, spojená především s preferencí odpočinku, zábavy a mezilidských kontaktů ať již v rámci příbuzenských struktur nebo širších, zejména přátelských a zájmových kolektivů. Potřeby tvorby jsou v této sociální skupině vázány podstatným způsobem na technicko-manuální aktivity, zatímco oblast umělecké tvorby a do značné míry i oblast recepce profesionálně a poloprofesionálně zpřístupňovaných hodnot zůstává (kromě televizních přenosů) dosud v pozadí.

Tento obraz kulturního života dělníků ovšem nevybočuje výrazně z celkového zaměření příslušníků jiných tříd a sociálních skupin. Jde spíše o specifické důrazy na určité složky náplně volného času a kultury, vyúsťující nikoli v odlišné zaměřené potřeby, ale „pouze“ v odlišné hierarchizované struktury kulturních a s volným časem spjatých potřeb, v jiné struktury preferencí.

Mnohé z těchto odlišností lze ostatně vysvětlit právě obsahem práce, který je dosud pro dělníky typický. Přes řadu průniků vědeckotechnického pokroku do obsahu dělnické práce, zůstává dosud pro dělníky typickou relativně namáhavá manuální práce s řadou výrazných řemeslných prvků.

Kultivace tělesné zdatnosti a řemeslné zručnosti je tak tradiční hodnotou dělnického způsobu života, zvyšující prestiž osob, které těmito vlastnostmi

(1) Podrobněji k tomuto tématu viz I. Maříková a kol.: *Kulturní zájmy dělnické třídy v průmyslovém závodě*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1987.

(2) Srov. např. Linhart, J.: *Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy*. In: Sociologický časopis 1980, č. 5, nebo Charvát, F.: *Sociální mobilita jako faktor sociální homogenizace. Některé aspekty reprodukčního procesu dělnické třídy a sociální skupiny inteligence v průmyslových odvětvích pěti evropských socialistických zemí*. In: Sociologický časopis 1983, č. 2.

disponují a umí je společensky uplatnit. V celém spektru sociálních aktivit, životních aspirací i hodnot dělníků, se prosazuje preference technicky zaměřených oborů kulturního života (v širším slova smyslu) před těmi, které sledují spíše humanitní a v úzkém slova smyslu kulturní zaměření činnosti, včetně umělecké tvorby.(3)

Hovoříme-li o specifických dělnického přístupu ke kultuře v našich současných podmínkách, pak z hlediska uplatňování metod kulturně výchovné činnosti vystupuje do popředí i skutečnost, že kontakt dělníků s kulturou je více než u jiných vrstev (zejména inteligence) stimulován pracovním kolektivem a podnikem. Konkrétní mechanismus těchto vazeb však byl a dosud je znám jen v hrubých obrysech. Je však zřejmé, že ani tuto problematiku nelze odtrhovat od širšího způsobu života, jeho organizace a s ním spjatých podmínek života.

Zaměření výzkumu

Ve snaze zpřesnit naše poznání podmínek a forem kulturního života dělníků realizoval Ústav pro výzkum kultury v Praze (v rámci resortního úkolu *Průzkum kulturních zájmů dělnické třídy v konkrétním průmyslovém závodě*) výzkum dělnické třídy v ZTS Stavostroj, n. p. Nové Město nad Metují. Výzkum byl realizován v letech 1981—1985 a navazoval na ostatní úkoly státního plánu řešené v Ústavu pro výzkum kultury paralelně. Cílem bylo:

1. analyzovat objektivní a subjektivní podmínky života dělníků v konkrétním průmyslovém závodě a stanovit směry a míru vlivu jejich působení při utváření a realizaci kulturních potřeb;
2. zjistit strukturu a úroveň kulturních potřeb, zájmů a činností dělníků v konkrétním průmyslovém závodě;
3. vyšetřit rozdíly mezi jednotlivými skupinami dělníků jak v úrovni a struktuře potřeb, tak v objektivních a subjektivních podmínkách.

V souladu s těmito cíli byly v projektu vymezeny základní problémové okruhy, které v podstatě sledovaly dílčí oblasti způsobu života v konkrétních, daných podmínkách, a to ve sféře *práce, mimopracovní doby* a zvláště pak *volného času*. Na tomto základě byly formulovány hlavní hypotézy:

- a) V závislosti na homogenizačních tendencích v podmínkách života dělníků roste váha subjektivních předpokladů a klesá váha objektivních předpokladů pro utváření a realizaci kulturních potřeb.
- b) Úroveň kulturních potřeb, zájmů a činností obecně roste, zároveň se prohlubuje diferencovanost jejich struktury.
- c) Existují mechanismy, jimiž se charakter práce odráží v mimopracovní sféře života dělníků.
- d) V důsledku nepřekonané společenské dělby práce se stále v kulturním životě dělníků projevují tendence k pasivitě nebo snížené kulturní aktivitě a převažují činnosti, které jsou vázány na pobyt v domácím prostředí a které mají receptivní charakter.
- e) Pro strukturace kulturních hodnotových orientací je rozhodující kvalita, nikoli kvantita (frekvence) kulturní činnosti.
- f) Podnik jako relativně izolovaný společenský fenomén je pro dělníky rozhodující v utváření jejich vztahu k celospolečenským cílům.

(3) Podrobněji viz: I. Maříková — F. Malina: *Průzkum kulturních zájmů dělníků v ZTS Stavostroj, n. p. v Novém Městě nad Metují. Závěrečná zpráva z dotazníkového šetření a hloubkových rozhovorů*. Praha, ÚVK 1984. Též: *Výsledky sekundární analýzy podnikových výzkumů*. Praha, CSVÚPSV 1982 aj.

- g) Podnik tvoří pro příslušníky dělnické třídy daleko významnější sociokulturní zázemí než ostatní typy prostředí.
- h) Pracovní kolektivy přebírají funkci primárních skupin ve vztahu ke kulturním potřebám a zájmům.

Stanoveným výzkumným záměrům a cílům odpovídaly i použité metody a techniky. Byly aplikovány následující:

- a) analýza dosavadních výzkumů týkajících se kulturních potřeb a zájmů příslušníků dělnické třídy;
- b) analýza sociálních statistik, výkazů, sociálně plánovacích dokumentů, výzkumných zpráv, expertíz;
- c) dotazníkové šetření, reprezentativní pro vybrané provozy, realizované mezi příslušníky dělnických profesí konkrétního podniku;
- d) doplňkové hloubkové rozhovory s dělníky, prohlubující poznatky z reprezentativního dotazníkového šetření;
- e) sociometrický test, aplikovaný ve vybraných pracovních kolektivech (BSP) podniku, jehož výsledky tvoří východisko pro následný
- f) tzv. kvaziexperiment, zaměřený na sledování vybraných aspektů kulturního života pracovních kolektivů;
- g) rozhovory s „experty“ (pracovníky vybraných institucí s kulturním a kulturně výchovným zaměřením, působících v podniku nebo v lokalitě).

Celkem bylo do výzkumu zahrnuto 208—210 dělníků výše uvedeného závodu, byla provedena sekundární analýza řady závěrečných zpráv z výzkumů realizovaných v lokalitě či v rámci resortu. Podmínkou realizace prakticky všech výzkumných kroků byla úzká spolupráce s podnikem, institucemi kulturně výchovného zaměření v místě (v některých případech i na úrovni okresu), s představiteli města. Členové týmu se setkali u všech zúčastněných na straně „praxe“ s ochotou ke spolupráci. Řešitelský tým využíval možnosti průběžných oboustranných konzultací konkrétních otázek i zpracovávaných materiálů; poskytoval své první poznatky z řešení úkolu příslušnému odboru podniku i představitelům města. Tato průběžná výměna umožnila korekci a doplnění některých předběžných závěrů.

Charakter lokality

Z hlediska záměrů výzkumu, jehož základním úkolem bylo zmapovat vazby mezi podnikem, pracovním kolektivem a lokalitou z hlediska utváření způsobu života dělnické třídy a jejích kulturních potřeb, není nezajímavé ani město, v němž byl výzkum realizován.

Nové Město nad Metují leží ve Východočeském kraji, v okrese Náchod. V současné době má zhruba 9 500 obyvatel. Už v osmnáctém století byl v Novém Městě nad Metují zaznamenán čilý obchod s textilními výrobky: později, ve století devatenáctém, vznikaly drobné provozovny, pletárny, tkalcovny i další podniky. Ty pak daly základ vzniku podniků větších, které se po znárodnění staly součástí národního hospodářství. V současné době patří k nejvýznamnějším uvedený strojírenský podnik ZTS Stavostroj, n. p.; po Stavostroji největším je podnik Elton, n. p., výrobce hodinek značky Prim: důležité místo patří textilnímu záводу Tepna, konzervárnám Deva. Kromě toho existuje v místě řada drobných podniků a provozoven, které spolu s výše zmíněnými poskytují pracovní příležitosti obyvatelům města a jeho okolí. dosud převážně zemědělského charakteru.

V současnosti nepatří sice Nové Město nad Metují k centřům významným z hlediska správního; jeho význam je však dán sférou hospodářskou a kul-

turní. Přitažlivé je i okolí, které poskytuje dobré možnosti letní i zimní rekreace. Současná tvář města prošla mnoha urbanistickými proměnami; staré historické části byly rekonstruovány, část staré zástavby byla asanována. Byly vystaveny celé nové čtvrti se základní občanskou vybaveností, částečně i na místě staré, nevyhovující zástavby. Výstavba je podporována místními podniky, především ZTS Stavostroj, n. p. Kromě velkých obytných bloků vznikly a vznikají i rozlehlé čtvrti rodinných domků.

Značná migrace, související s dobrými možnostmi pracovními i bytovými, s sebou přinesla spolu se stoupajícím počtem obyvatel i potřebu zajistit vhodné životní podmínky. V současné době disponuje Nové Město nad Metují adekvátním počtem zařízení pro předškolní výchovu, základních a středních škol, odborných škol a učilišť (mj. učiliště ZTS Stavostroj, n. p.), Lidovou školou umění.

Obdobná situace je i v oblasti služeb, zdravotní a sociální péče. K rekreaci, sportu a tělovýchově slouží široká škála specializovaných zařízení, mj. bazén s chatovou základnou, sauna a rehabilitační zařízení, letní i zimní stadión, sportovní areál sokolovny, letiště pro sportovní piloty a jachtařská základna na přehradě Rozkoš. Je zde Městská lidová knihovna (s pobočkami v připojených obcích Krčín a Spy), působí zde Osvětová beseda, Městský dům pionýrů a mládeže. V provozu je panoramatické kino „70“ s pobočkou Filmového klubu. Činnost v rámci města vyvíjí i zmíněný Sdružený závodní klub ROH. Ve městě naproti tomu není stálá divadelní scéna ani větší sál. Sdružený závodní klub disponuje pouze omezenými prostory pro vlastní činnost, příležitostně je ke konání větších kulturních a společenských akcí využíván sál kina, sál v sokolovně a sál v Městském domě pionýrů a mládeže. K organizátorům kulturního života ve městě patří především Sdružený závodní klub ROH, jehož zřizovatelem je ZTS Stavostroj, n. p. Kromě něj se na tomto dění organizačně podílí Městská lidová knihovna, Lidová škola umění, Městský dům pionýrů a mládeže i společenské a zájmové organizace.

Nové Město nad Metují je typickým představitelem malého města. Tomu odpovídá i způsob života jeho obyvatel, rytmus všedních i svátečních dní. Město poskytuje poměrně velké množství pracovních příležitostí, především v průmyslu, obchodě a službách. Přísun pracovních sil je zajištěn do značné míry dojíždějícími. Nárůst obyvatel je částečně ovlivněn možnostmi bytové výstavby, výstavbou sídlišť s velkými obytnými bloky, ale i značně se rozmáhající výstavbou rodinných domků. Nové Město nad Metují představuje typ dynamicky, byť nikoli bouřlivě se rozvíjejícího města, poskytujícího tradičně poměrně dobré podmínky i pro využívání volného času. Tuto skutečnost je třeba vzít v úvahu i při hodnocení výsledků výzkumu. Je pravděpodobné, že v lokalitách s nižším tempem společensko-ekonomického rozvoje, popřípadě v místech, kde vzory životního způsobu jsou dlouhodobě ovlivněny silnou migrací apod., by byly i výsledky poněkud odlišné.

Základní výsledky výzkumu

Ve srovnání s jinými analogickými sociologickými výzkumy představuje Nové Město nad Metují — z hlediska řady podstatných ukazatelů způsobu života i kulturních zájmů — lepší průměr.

Dělnická populace, resp. ta, která byla objektem zkoumání, vykazuje při porovnání s ostatními socioprofesionálními skupinami obyvatel řadu místně podmíněných specifik životního způsobu. Do popředí vystupuje především vliv charakteru vykonávané práce. Dělníci zkoumaného souboru považují svou

Tabulka 1. Spokojenost s péčí podniku o zaměstnance (v %)

	Velmi spokojen	Spíše spokojen	Nevím	Spíše nespokojen	Velmi nespokojen
1. Péče o zdraví pracujících	11,5	52,4	21,2	11,1	3,8
2. Úroveň závodního stravování	9,3	36,1	40,2	11,9	2,6
3. Péče o rekreaci zaměstnanců a jejich rodin	9,8	42,4	22,9	17,1	7,8
4. Péče o bezpečnost práce	5,8	41,5	27,1	18,4	7,2
5. Péče o volný čas pracovníků	3,5	35,5	40,5	15,0	5,5
6. Péče o zvyšování kvalifikace	3,0	45,8	25,6	16,3	9,4
7. Péče o problémy zaměstnaných žen	2,1	34,0	47,3	10,1	6,4
8. Péče o problémy mladých pracovníků	2,6	27,7	46,7	18,5	4,6
9. Řešení bytových problémů pracovníků	4,5	31,7	28,1	24,6	11,1
10. Péče o odstranění fyzicky namáhavé práce	2,0	28,8	31,7	26,3	11,2
11. Zlepšování sociálního vybavení pracovišť	2,4	19,8	23,2	38,6	15,9
12. Péče o zlepšování pracovních podmínek	1,4	15,0	33,8	29,5	20,3

práci většinou za fyzicky a duševně namáhavou, spíše nebezpečnou, s různými negativními vlivy na zdraví, vykonávanou ve spíše nepříjemném prostředí s poměrně nedokonalým technickým vybavením. Tyto postoje k práci byly dominantní ve všech střediscích výrobního úseku zkoumaného podniku. Při porovnání se závěry obdobných šetření uskutečněných v ZTS Stavostroj v dřívějších letech a v porovnání s údaji o situaci v příslušném resortu zjišťujeme, že získané výsledky se s nimi v podstatě shodují.

S charakterem práce je úzce spjata i míra celkové spokojenosti s prací. V našem případě lze přes výše naznačená negativa konstatovat manifestovanou spokojenost. To zřejmě souvisí s dalším aspektem, který hodnocení ovlivňuje — s péčí podniku o změny ve prospěch zlepšení sociálních podmínek pracovníků. Dotázaní pozitivně hodnotí především péči o zdraví pracujících, o úroveň závodního stravování, o rekreaci pracujících, o zvyšování kvalifikace. Z naší zkušenosti, z údajů o plnění sociálního plánu podniku a z konfrontace s výsledky předchozích výzkumů vyplývá, že podnik výrazně zlepšil svou péči o předškolní zařízení a o zdraví svých zaměstnanců; značná podpora je věnována i bytové otázce, řešené zejména formou výrazné pomoci při výstavbě rodinných domků. Nespokojenost zaměstnanců se týká péče podniku o zlepšování pracovních podmínek, odstraňování fyzicky namáhavé práce, o zlepšení sociálního vybavení pracoviště, což ostatně potvrzují výše uvedená hodnocení některých aspektů charakteru vykonávané práce. Přitom je nutno upozornit na fakt, že závod je umístěn v poměrně nových a moderních budovách, vystavěných v poválečném období. Pozitivní vývoj (prokazatelný v konkrétních výsledcích rozsáhlé bytové výstavby, absenci problémů s umístováním dětí v jeslích a školkách apod.) lze tedy zaznamenat v oblastech, které se týkají spíše životních podmínek pracovníků závodu; naproti tomu

oblasti, které většinou přesahují kompetenci podniku a týkají se celého resortu, zůstávají problematické. Vzhledem ke skutečnosti, že ZTS Stavostroj, n. p. ve srovnání s jinými podniky v místě i bližším okolí poskytuje finančně výhodné pracovní příležitosti především mužské části dospělé populace, přispívá i tato sociální politika k získávání a stabilizaci pracovníků a určitým způsobem vyrovnává negativa.

Péče o využívání volného času pracovníků je v ZTS Stavostroj hodnocena pozitivně (dokonce výše než odpovídá hodnocení v rámci celé VHJ). Společenské organizace pracující v podniku, spolu s vedením a ve spolupráci s řadou institucí ve městě vyvíjejí poměrně bohatou činnost, ať už v oblasti rekreace či organizováním různých akcí v místě, ale i zájezdů „za kulturou“ do Náchoda, Hradce Králové či Prahy. Přesto tato oblast péče o pracující stojí spíše stranou jejich zájmu, což v mnoha směrech koresponduje s hlavními rysy způsobu života většiny příslušníků dělnických profesí (jak se pokusíme ukázat a analyzovat dále).

Vedle pracovních podmínek, o nichž jsme se zmínili a které představují jednu z nejpodstatnějších determinant mimopracovní sféry, hrají neméně důležitou roli i podmínky života v místě bydliště. Konstatovali jsme především poměrně silnou vazbu na místo bydliště — Nové Město nad Metují — která je — kromě pracovních příležitostí — umocněna i poměrně dobrými životními podmínkami.

S uvedeným charakterem vazby na místo současného bydliště souvisí pozitivní hodnocení kvalit životního prostředí obecně (tj. krásy města, včetně okolní přírody, možnosti rekreace v blízkém okolí, ocenění péče o město jak ze strany jeho obyvatel, tak MěNV a dalších institucí). K předmětům kritiky pak patří oblast zásobování, obchodu a služeb, včetně absence některých zařízení občanské vybavenosti. Tento přístup je ovlivněn především skutečností, že každodenní provoz domácností většiny dělníků a jejich rodin je na nich bezprostředně závislý, a proto se dostávají do popředí jejich zájmu i kritického hodnocení. V dané souvislosti je třeba se zmínit i o tom, jakou roli přisuzují dělníci v tomto kontextu tzv. kulturním zařízením (tj. zda se v hodnocení podmínek pro život v Novém Městě objevila i vybavenost těmito zařízeními, jejich činnost, popřípadě úvahy o jejich absenci). Předem je nutno uvést, že spokojenost či nespokojenost se na tuto sféru výrazněji nesusoustřeďuje a ačkoli zde figuruje požadavek výstavby nového kulturního zařízení (motivovaný faktickou potřebou velkého sálu i aspekty prestižními), v hierarchii důležitosti z hlediska života města a jeho dělnických obyvatel mu není přisuzováno přední místo. Výsledky ostatně ukázaly, že v celkovém hodnocení života v Novém Městě nad Metují nepůsobí kultura a možnosti kulturní aktivity jako dominantní faktor, i přesto, že v povědomí lidí jako nutná, žádaná součást života figurují. Faktický stav vybavenosti příslušnými zařízeními sice není v Novém Městě nad Metují uspokojivý, avšak stávající zařízení nejsou mnohdy (přes poměrně značnou aktivitu příslušných institucí a organizátorů) dostatečně využívána. Konkrétně se tento stav odráží například v posuzování možností, jaké město nabízí v oblasti využití volného času dělníkům. Charakter hodnocení daných možností kulturního života odráží v podstatě hlavní zájmové orientace. Soustřeďuje se totiž výrazně do polohy neutrální, která signalizuje absenci zájmu, popřípadě neinformovanost (platí to např. o koncertech vážné hudby, zájmové činnosti v kroužcích apod.), nebo do polohy hodnocení pozitivního, což v konfrontaci se skutečnými možnostmi lze považovat za orientační údaj pro stanovení určitých tendencí ve výběru aktivit (např. návštěvy kina, zábav, organizo-

vaný sport). V minimální míře se objevuje hodnocení negativní i přes prokazatelné a v jiných souvislostech manifestované nedostatky v této oblasti života ve městě.

Vzhledem ke zkoumaným souvislostem je třeba stručně charakterizovat i sféru životní úrovně a rodinné zázemí sledované populace. Z dotázaných obyvatel Nového Města nad Metují bydlí přibližně jedna třetina dotázaných v bytech podnikových, družstevních nebo státních ve vícepodlažních domech (především sídlištního typu), v rodinných domcích více než pětina. Mezi dojíždějícími lze předpokládat spíše převahu obyvatel rodinných domků. Poměrně vysoký podíl dotázaných obývajících rodinné domky je dán jak značným rozvojem výstavby v Novém Městě nad Metují i mimo ně, tak i tím, že tento typ bydlení převažuje ve venkovských obcích. Převažují domácnosti dvougenerační, čtyřčlenné, většinou se dvěma dětmi ve věku do 15 let. Značná část dotázaných vlastní některou z forem obdělávaného pozemku; poměrně vysoký je i podíl těch, kteří se starají o domácí hospodářství (bez ohledu na to, zda se jedná o obyvatele Nového Města či o dojíždějící).

Z hlediska vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby je vysoká vybavenost prostředky k manuální tvořivosti (nejspíše spojené s běžnou údržbou domácnosti i případným kutilstvím). Vysoká je dále vybavenost chatami nebo chalupami; rovněž tak je vysoký podíl vlastníků aut.

Standard bydlení obyvatel Nového Města nad Metují, ale i obyvatel venkovských obcí, je vysoký. Svědčí o tom mimo jiné i to, že tři čtvrtiny bytového fondu tvoří byty I. a II. kategorie a dále i fakt, že polovina trvale obydlených bytů byla postavena po roce 1960 a třetina dokonce v období 1971—1981. Charakter bydlení ve vícepodlažních domech sídlištního typu odpovídá bydlení ve stejném typu domů ve velkoměstech, a to i vnitřním vybavením. Důležité je dále i to, že velká část dělníků bydlí v moderních rodinných domcích, k nimž většinou patří pozemek — zahrada.

S trochou nadsázky lze dokonce charakterizovat určitý trend způsobu bydlení, a sice od bydlení v bytech podnikem přidělených či přednostně zajištěných ve vícepodlažních domech na místních sídlišťích k neustálému nárůstu výstavby rodinných domků, tedy k bydlení „individuálnímu“. Určitý mezystupeň tvoří bydlení v podnikových okálech pro více rodin. Tento fakt posiluje vazby k místu bydliště a svým způsobem i k podniku, působí do jisté míry jako stabilizační faktor. Kromě toho zesiluje i tak poměrně výraznou orientaci na manuálně technické aktivity.

Profesionální orientace dělníků, většinou již ve druhé generaci vykonávajících dělnickou profesi, ovlivňuje (včetně dalších, částečně skrytých a částečně zjevných motivů) do značné míry výchovu dětí v rodině a jejich budoucí zájmové orientace (včetně vazeb na kulturu, kulturní dění).

Vzhledem k budoucnosti dětí rodiče preferují spíše praktické výchovné zaměření, tzn. manuální zručnost, šikovnost, popřípadě všeobecnou schopnost učit se, dále pak fyzickou, sportovní zdatnost, ale například význam znalosti cizích jazyků je spíše podceněn, stranou zájmu stojí i význam uměleckého nadání a jeho rozvoj z hlediska přínosu pro život. Kulturní zájmy dítěte jsou dány hodnotovou orientací a kulturními aspiracemi rodičů.

Jak se výše uvedené momenty promítají do roviny zájmové, zvláště pak do oblasti kulturního života.

Na základě frekvencí, preferencí, popřípadě aspirací na jednotlivé činnosti mimopracovní sféry se v daném případě vydělují tři oblasti, lépe řečeno tři typické skupiny činností. Nejrozšířenější (kromě obligátního sledování televize a poslechu rozhlasu) jsou činnosti spojené s provozem domácnosti, s vý-

Tabulka 2. Pořadí frekvence činností vykonávaných ve volném čase podle váženého průměru

1 = denně 2 = 4–3krát týdně 3 = 2–1krát týdně 4 = 2–1krát měsíčně 5 = 4–2krát ročně 6 = 2–1krát ročně 7 = méně 8 = ne

$\varnothing < 4$		$4 < \varnothing < 6$		$\varnothing > 6$	
Sledování televize	(1.87)	Poslech magnetofonu	(4.43)	Účast na přednáškách	(6.74)
Poslech rozhlasu	(2.33)	Procházky, vyjížďky	(4.57)	Studium odborné li-	
Kutílství, ruční práce	(2.85)	Přesčasy, práce navíc	(4.70)	teratury	(6.97)
Práce v domácím hospodářství	(3.41)	Návštěva přátel	(4.72)	Návštěva galerií	(7.08)
Stavba, údržba domu	(3.81)	Šport, pěší turistika	(5.05)	Sběratelství	(7.24)
Domácí práce, úklid	(3.96)	Čtba beletrie	(5.19)	Návštěva divadel	(7.24)
		Návštěva kina	(5.32)	Hra na hudební nástroj	(7.50)
		Návštěva kaváren, hospod	(5.52)	Amatérská umělecká činnost	(7.62)
		Společenská zábava, tance	(5.54)	Návštěva koncertů	
		Veřejné funkce	(5.81)	vážné hudby	(7.68)
		Návštěva sportovních utkání	(5.86)		

stavbou a udržováním domu, bytu, tj. technicko-manuální činnosti, jejichž vykonávání zabírá dotázaným všeobecně značnou část mimopracovní doby; patří zároveň k činnostem, jejichž provozování je i částečně podmíněno charakterem místa bydliště, konkrétními podmínkami a možnostmi. Není zanedbatelné, že dělníci mohou v této oblasti uplatnit svou odbornou řemeslnou průpravu a šikovnost, což má význam pro jejich seberealizaci. I když může práce v domácím prostředí přinášet odreagování jako specifickou formu odpočinku, je většinou fyzicky náročná. To, spolu s prací během směny na pracovišti, kterou dotázaní většinou považují za fyzicky i duševně únavnou, vykonávanou v nevyhovujícím prostředí s nedostatečným technickým vybavením, ovlivňuje zřejmě (spolu s dalšími determinanty) i složení skupiny činností, které většina dotázaných pokládá za skutečné činnosti volného času. Jejich skladba odráží kromě možností poskytovaných místem bydliště i hlavní zájmové orientace. Patří sem činnosti, jako je sledování televize, poslech rozhlasu, gramofonu a magnetofonu, návštěvy kina, sportovních utkání, procházky, návštěvy známých, ale i restauračních zařízení, aktivní sport apod. Očekává se od nich naplnění relaxační a sociálně komunikační funkce.

Poslední skupinu tvoří činnosti, které jsou spíše stranou zájmu dotázaných. Částečně je jejich složení dáno opět možnostmi v místě, ale do značné míry i skutečností, že těžiště zájmu v nich opravdu nespočívá. Patří sem značná část podle dotázaných tzv. „vyšších“ kulturních činností (návštěvy koncertů vážné hudby, galerií), ale i činnosti se „vzdělávacím“ podtextem (přednášky, studium odborné literatury).

Popsané tendence je třeba považovat za důsledek vlivu lokality a urbanistických tendencí v ní (např. výstavba rodinných domků), dále za důsledek vlivu charakteru práce (fyzicky náročné, tedy vyžadující — po splnění dalších povinností doma — především relaxaci) a v neposlední řadě pak vlivů určité specifčnosti skladby vzorku dotázaných (reprezentativní pro osazenstvo podniku v dělnických profesích výrobního úseku), tedy spíše lidí mladších a středního věku, vyučených, s rodinami, s povinnostmi k dětem školou povinným, lidí kteří pracují v podniku poměrně dlouhou dobu a požívají do značné míry výhod, které jim podnik poskytuje; zároveň to jsou lidé, kteří

nemají většinou vyšší aspirace v profesní sféře, ale spíše v oblasti mimopracovní.

Výsledky lze konfrontovat s dalšími poznatky získanými analýzami statistik i rozhovory s představiteli společenských a zájmových organizací a s pracovníky kulturních institucí města i okresu. Výrazně se potvrzuje členění do tří skupin činností podle frekvence, preference i připisované důležitosti. Pro dělníky je důležitá preference relaxační a zábavné funkce volného času, orientace na domácí prostředí a důraz na manuálně technické aktivity, které jsou nejen nezbytností pro zajištění chodu domácnosti, ale mají i výraznou volnočasovou seberealizační funkci, včetně realizace potřeby tvorby. Podstatné je i potvrzení orientace na domov a rodinu. Ke kulturním akcím na veřejnosti se dělníci většinou dostávají prostřednictvím činnosti zájmových a společenských organizací, prostřednictvím různých školních akcí, akcí tělovýchovných jednot; nezanedbatelná je i role podniku jako organizátora. Hlavním motivem návštěvy takových akcí tedy nemusí být vlastní zájem o určitý typ kulturního pořadu nebo činnosti, ale vnitřní mechanismus života města a jeho obyvatel, vazby formální a neformální povahy, prestižní aspekty.

Výsledky sociometrického zkoumání pracovních kolektivů

Jiný úhel pohledu na zkoumanou problematiku přinášejí poznatky a výsledky získané sociometrickým šetřením a tzv. kvaziexperimentem ve vybraných pracovních kolektivech (BSP). Smyslem sociometrického šetření bylo podrobnější sledování některých rysů vnitřního života pracovních skupin, jeho kulturních aspektů a funkcí, především v mimopracovní sféře. Získaná data, doplněná rozбором podnikových hodnocení brigád a přímým pozorováním, poskytla poměrně detailní a relevantní informaci o jednotlivých brigádách.

Není příliš překvapivé, že zcela v popředí života skupin stojí práce, pracovní otázky. Tato skutečnost se promítá na jedné straně do běžné konverzace (pracovní otázky jsou převažujícím tématem bez výraznějších odchylek), na druhé straně i do celkového „klimatu“ skupiny (pracovní otázky jsou nejčastějším ohniskem sporů). Naopak poměrně překvapivým zjištěním byl fakt, že pracovní skupiny fungují jako takové i v mimopracovní sféře.(4) Toto zjištění se sice primárně neprojevuje nijak výrazně, ale lze předpokládat, že tento stav má silný pozitivní vliv na poměrně vysokou soudržnost a celkově dobrou atmosféru v pracovních skupinách.

Standardní sociometrický test byl předložen celkem šesti pracovním kolektivům. Respondenti byli instruováni a vyplňování probíhalo za přítomnosti členů řešitelského týmu. Z mnoha variant nabízejících se výběrových kritérií byly nakonec zvoleny dvě: kritérium neformální pozice (úcty) v pracovním kolektivu, odvozené z pracovních zkušeností a schopností, a kritérium reálně oddychové.(5)

Hlavním výsledkem testu byla identifikace tzv. neformálních vůdců, jejich

(4) Většina kolektivů věnuje část svého volného času společným akcím mimo pracovní sféru. Máme na mysli především různé společenské, sportovní a kulturní akce.

(5) První kritérium bylo operacionalizováno např. otázkou: Představte si, že by Vaše skupina měla vybrat dva spolupracovníky, kteří by reprezentovali Váš podnik na celostátním shromáždění pracovníků Vašeho odvětví. Koho byste si vybral? Druhé kritérium pak dosti subtilním dotazem: Představte si, že by Vaše skupina jako celek jela na týdenní zájezd do Prahy. V Praze jste ubytováni v třílůžkových pokojích. Koho byste si vybral za partnera? Respondent nebyl nucen uvádět záporné volby (koho by nevybral, s kým by nechtěl nocovat), nemusel svá rozhodnutí nijak komentovat, zdůvodňovat apod.

Tabulka 3. Subjektivní hodnocení frekvence sporů v kolektivu (v %)

Pořadí podle průměrné frekvence	Kolektiv číslo	Často	Zřídka	Ne	σ
1.	6	52,3	38,2	9,5	1,57
2.	3	20,0	80,0	0,0	1,80
3.	1	18,2	81,8	0,0	1,82
4.	4	21,5	71,4	7,1	1,86
5.	2	18,1	63,8	18,1	2,00
5.	5	0,0	100,0	0,0	2,00

vazeb k formálním. Za sociometrického vůdce byl vybrán jedinec, který v daném kolektivu dosáhl největšího počtu voleb (podle zvoleného kritéria). Test ukázal, že role neformálního vedoucího skupiny je v pracovním kolektivu velmi významná a svým způsobem specifická, současně však i to, že ve většině zkoumaných kolektivů většinou nejsou formální a neformální vztahy v rozporu. Nejzajímavějším byl nesporně poznatek, že v pracovním kolektivu se často kromě pozice formálního, popřípadě neformálního vůdce, vykrystalizovalo cosi jako „kolektivní vedení“, rozhodující jak o nepracovních, tak často i o pracovních záležitostech. Zdá se, že zejména tento praktický poznatek, který má co říci i do současných diskusí o místě a úloze pracovního kolektivu v řízení sociálně ekonomických procesů — podstatným způsobem modifikuje naše dosavadní představy o struktuře malých skupin, pracovních kolektivů i rozhodování v nich.

Výsledky sociálního experimentu

Výsledky kvaziexperimentu doplňují a rozšiřují poznatky o zájmových orientacích dělníků zkoumaného podniku. Experiment se snažil zachytit konkrétní představy lidí o „kulturním životě“. Vycházel z předpokladu navození ideální situace, a to jak z hlediska možností výběru akcí, tak i podmínek pro ni. Experiment navazoval na sociometrické šetření na základě identifikace tzv. „instrumentálního vůdce“ v oblasti kultury a oddechu. Takto vybraným jedincům (v každém pracovním kolektivu) byl předložen *Přehled kulturních pořadů* v Praze (6) na jehož základě měli sestavit pro určitý, konkrétně vymezený týden program pobytu, tzn. konkrétní pořady a akce na každý den (pro členy jejich kolektivu, bez rodinných příslušníků). Výsledkem pak byly programy pobytů — jeden až dva v každé skupině (podle toho, zda byli identifikováni dva jedinci, nebo byla volba soustředěna pouze na jednoho). Obsahy jednotlivých programů byly analyzovány a experiment byl ukončen.

Z analýzy fiktivních programů (7) vyplynulo, že i za optimálních podmínek (tedy bez zátěže pracovních a rodinných povinností, bez sociální kontroly spoluobčanů a rodiny a bez ohledu na realnost situace) je představa trávení volného času v podstatě shodná s běžnou praxí všedních dnů. Neplatí to přímo o struktuře uvažovaných programů, která je poznamenána výlučností situace a především vybočením z denního stereotypu. Z programů ale vyplývá

(6) Bylo použito *Přehledu kulturních pořadů v Praze*, listopad 1982, týden byl vymezen na 23. 11. až 30. 11. 1982; náplň programů se řídila konkrétní nabídkou.

(7) Vzhledem k značné diverzifikovanosti představ v této oblasti odkazujeme zájemce na již zmíněnou práci I. Maříkové a kol.: *Kulturní zájmy dělnické třídy v průmyslovém závodě*. Praha, ÚVK 1987.

poměrně jasně orientace na zábavu, snaha využít příležitosti k intenzivní realizaci i jinak oblíbených činností, jejichž vyšší frekvenci místo bydliště z nejružnějších důvodů neumožňuje (např. návštěvy hospod a různých luxusnějších restauračních zařízení). Kromě toho odrážejí programy i oblibu sportu, kina (při orientaci na veselohry a dobrodružné filmy), zábavných pořadů s protagonisty zvučných jmen (známými především z televize), ale i orientaci dělníků na zájmovou sféru technicko-manuální (výrazný zájem o zařazení návštěvy Technického muzea). Naproti tomu výběr divadelních představení, popřípadě baletu a oper, které se v programech pravidelně objevily, byl poznamenán poměrnou bezradností, neinformovaností i určitou neadekvátností volby. I když podnik pořádá zájezdy do divadel, vychází především z nabídky divadel. Výběr představení je tedy zpravidla nezávislý na podniku, popřípadě zájmu lidí. Kromě toho je představení chápáno z větší části jako víceméně nutná součást zájezdu, který obvykle plní více funkcí.(8)

Výsledky, získané sociometrickým testem a kvaziexperimentem, potvrdily, že podnik, resp. pracovní skupina, představuje pro příslušníky dělnické třídy významné sociokulturní zázemí, které v mnoha směrech zasahuje i do oblasti rodinného života. V dané souvislosti se pracovní kolektivy stávají na jedné straně primární skupinou pro vztah jeho jednotlivých členů ke kulturním potřebám a zájmům a na straně druhé mimopracovní oblast vytváří příznivé podmínky pro zlepšení celkového klimatu skupiny a může přispívat i k dosahování lepších pracovních výsledků. Znalost specifik života konkrétní skupiny, její atmosféry v pracovní i mimopracovní sféře, dynamiky jejího vývoje a procesů, které uvnitř probíhají, pak může mimo jiné být i užitečným nástrojem řízení jak tohoto kolektivu, tak řízení v rámci celého provozu i celého podniku.

Výsledky našich šetření, týkající se sféry volného času a kulturního života dělníků, naznačují, že v kulturním životě dělníků převažují činnosti receptivního charakteru, vázané na pobyt doma, že v kulturním životě dělníků se projevují tendence k poměrně nízké kulturní aktivitě. Do mimopracovní sféry se promítá vliv charakteru práce, významný je vliv urbanistických tendencí v lokalitě i specifika života v tzv. malém městě. Vedle toho ovlivňuje převládající tendence v trávení volného času prokazatelně i charakter práce většiny dělníků, který se odráží v určité pasivitě v přístupu ke kultuře i v orientaci na relaxaci. Pokud dochází ke kontaktům v mimopracovní době v rámci pracovních kolektivů (což se týká především námi sledovaných kolektivů BSP), pak i v těchto případech dominuje zábava spojená s relaxací, tj. různá společenská posezení, popřípadě akce sportovní, opět ve spojení se zábavnými prvky. Tyto akce však v celkovém měřítku nesou přece jen punc výlučnosti vzhledem k frekvenci konání; nelze ovšem opomenout jejich význam pro formování vnitřních struktur pracovních kolektivů a posilování funkce pracovního kolektivu jako zázemí nejen pracovního, ale i „lidského“.

Závěrem

Na základě konfrontace možností místní a „oficiální“ kultury lze konstatovat vzestup manifestovaných nároků dělníků na formy prezentace kulturních obsahů, tj. na jedné straně vysoké, i když poněkud jednoznačně zaměřené nároky, značně modifikované prostřednictvím hromadných sdělovacích prostřed-

(8) Většina zájezdů směřuje rámcově „za kulturou“; ale to, čím zájezd přitahuje, jsou i nákupy, v neposlední řadě pak i možnost „vyrazit si“, změnit stereotyp, vymanit se z kontroly svého prostředí.

ků, na straně druhé kritičnost vůči úrovni i možnostem „místní kultury“. I když úroveň akcí a pořadů z místních zdrojů je většinou velice dobrá, udržuje se v populaci „malého“ města představa o zcela jiných (tedy lepších) možnostech obyvatel „velkých“ měst, spojovaná s výrazným vybočením ze stereotypu života v místě bydliště.

Výzkum neaspiroval na hluboký teoretický rozbor zkoumané problematiky. Z toho vyplynul i celkový přínos výzkumného úkolu, který spočíval především ve využití konkrétního prostředí pro hlubší poznání kulturních potřeb a zájmů dělníků určitého závodu a způsobu jejich formování, uspokojování a realizace. Prohloubil dále poznatky o vlivu prostředí, konkrétních podmínek na strukturu, frekvenci, výběr i kvalitu kulturních zájmů a následně i činností, tj. především v konfrontaci daných skutečností objektivní a subjektivní povahy. Zachytil mimo jiné i některé kvalitativní aspekty kulturního života dělníků a poskytl základní poznatky o využitelnosti a přínosu aplikace použitých metod a technik v takto koncipovaném výzkumu. Potvrdil, že seriózní a korektní zkoumání problematiky byť poměrně úzce zaměřené, není možné bez detailního poznání jednak širokého spektra souvislostí, jednak (a to v každém případě) místních reálií. Z toho dále vyplývá potřeba využití pestrého instrumentária použitých technik; tedy vedle „tradičních“ metod a technik (analýzy „tvrdých“ dat, šetření anketních typů, řízeného rozhovoru ap.) i použití technik méně tradičních. Jejich výsledky nás obohatily o poznatky, které nelze získat jiným způsobem, a které nám poskytly novou optiku pohledu na zkoumanou problematiku. To nám umožnilo jednak silnější „autokorekci“ v interpretaci výsledků hlavního šetření, jednak přesnější výpověď o místní specifice, specifice malého města.

A. Vaněk: Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848—1980

Praha, Univerzita Karlova 1986, 211 s.

Titulní název recenzované publikace na obálce se liší poněkud od názvu, který je uveden uvnitř. Pro čtenáře je totiž důležité, že nejde jen o slovník autorů, ale také časopisů, institucí a společností z oblasti sociologie nebo příbuzných oborů.

Vaňkova práce je v naší marxistické sociologické literatuře svým způsobem ojedinělá, a proto je důležité vědět, jak autor práci koncipoval a podle jakých zásad provedl výběr autorů, které zařadit. Vzhledem k tomu, že dřívější encyklopedie, které podávaly určité informace, zastaraly (*Ottův slovník naučný* a jeho *Dodatky*, *Riegrův slovník* a *Masarykův slovník*) a nezahrnují pochopitelně autory pozdější a naše současné a navíc nevycházely z marxistického přístupu, bylo již dávno třeba vydat podobnou práci, jakou představuje Vaňkův slovník. Zařazení nejen sociologických autorů, ale i dalších sociálně politických myslitelů bylo podmíněno tím, že dříve nebyla sociologie jasně vyčleněna personálně i institucionálně. Hranice sociologie a příbuzných oborů se mnohdy stíraly. Autor výslovně uvádí, že údaje, které byly o starších autorech převzaty, byly podrobeny revizi a v mnoha případech byly opraveny a doplněny. Značná část údajů je uvedena poprvé.

Velkou pozornost věnuje prof. Vaněk těm myslitelům a autorům, kteří v době, kdy se již u nás rozvíjelo marxistické myšlení mezi dvěma válkami a pak i v letech 1945—1948, přispěli výrazně k formování a šíření marxistického myšlení v naší zemi (zde má na mysli takové autory, jako Gottwald, Nejedlý, Konrad, Šverma, Urx, Clementis, Husák, L. Svoboda).

Základním kritériem, podle něhož byli zařazeni autoři, je dosažení kvalifikace na úrovni CSc., dále profesionální práce v oboru, odborná činnost na sociologickém pracovišti (především akademickém a univerzitním) a monografická produkce. Tato kritéria (i když nebyla vždy důsledně dodržena) vysvětlují, proč nejsou zařazeni všichni ti, kteří například absolvovali studium sociologie na filozofických fakultách v Praze, Brně a Bratislavě. Navíc je obecně známo, že dnes jako sociologové v oboru pracují a publikují i absolventi jiných společenských vědních oborů.

Ve slovníku nejsou zařazeni ti autoři, kteří v období jejího masového rozvoje v druhé polovině šedesátých let v ní působili, ale odborně, politicky a ideově neobstáli, přešli na jiné pracoviště a v sociologii dnes nepůsobi. Pokud jde o ty sociology, kteří studovali a pracovali před druhou světovou válkou a pak ještě v letech 1945—1948 a emigrovali, stejně jako ti, kdo emigrovali po roce 1968, jsou uvedeni (byť ne v plném počtu) v určitém základním rozsahu dostupných údajů.

Protože pro vznik, rozvoj a institucionalizaci sociologie měly význam i odborné časopisy, instituce a společnosti, jsou také zařazeny. Celkem *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů* zahrnuje 253 autorů, 19 časopisů, 14 institucí a 7 společností. Jde buď vysloveně o sociologické časopisy, instituce a společnosti, nebo o časopisy, instituce a společnosti příbuzné, v nichž byla sociologie v určité míře a rozsahu pěstována, nebo to jsou časopisy, instituce a společnosti, které vznikly ještě před osamostatněním sociologie.

Pokud jde o rozsah věnovaný jednotlivým autorům, odpovídá místo jim vyhrazené také rozsahu a důležitosti obsahu jejich prací, jejich vlivu a objektivnímu působení díla. Je pochopitelné, že vedle autorů a myslitelů marxistických je věnováno více místa osobě Masarykově nebo Benešově, že jsou širší i údaje o takových představitelích české buržoazní a nemarxistické sociologie, jako A. I. Bláha, J. L. Fischer, B. Foustka, E. Chalupný. Předností hesel, která se týkají autorů dřívějších a již zemřelých, je hodnotící analýza, což u současných autorů chybí. Zde je jistě důvodem neuzavřenost díla a ta skutečnost, že hodnocení díla soudobých sociologů by znamenalo neúměrné rozšíření publikace. Ostatně, soudobí autoři a jejich práce podléhají recenznímu řízení a každá publikovaná práce by měla být recenzována v odborném sociologickém časopise.

Cenné a přínosné jsou i informace a údaje o zařazených časopisech. O některých sociologických časopisech vydávaných mezi dvěma světovými válkami sice již byly dříve uveřejněny určité studie, zde je však výhodou jejich přehledné a systematické zařazení. Totéž se týká zařazení čtrnácti institucí. O mnohých z nich

máme jen dílčí nebo skoro žádné údaje, a proto jsou i v tomto ohledu Vaňkovy informace a realie cenné, zvláště tam, kde přináší postřehy a poznatky nové, jež jsou výsledkem jeho odborné práce v archivech a s historickými dokumenty. Velmi cenné jsou i údaje a informace o Masarykově sociologické společnosti, o Sociologické společnosti (1940–1945) a Sociálním ústavu (1943–1945) a o Vojenském sociologickém kruhu. Zde autor obohacuje naše poznatky o řadu nových údajů a rozptýluje zjednodušení, která o buržoazní sociologii vznikala právě na základě nedostatečných nebo nepřesných znalostí faktografického materiálu.

Pokud jde o osudy sociologie během druhé světové války, i ty byly složitější, než se běžně předpokládá. Uzavření vysokých škol nacistickým okupačním režimem totiž neznamenalo naprostou likvidaci a konec té disciplíny, v níž pracovali představitelé nemarxistické sociologie. Od roku 1940 do roku 1945 existovala Sociologická společnost, jejímž badatelským centrem byl od roku 1942 Sociologický ústav, který i v podmínkách okupačních organizoval průzkumy v různých městech a venkovských oblastech. Některé z těchto výzkumů byly, jak uvádí A. Vaněk, i dokončeny.

Důležitost takové informativní a faktografické příručky, kterou předkládá prof. Vaněk, spočívá nejen v tom, že máme k dispozici přehlednou publikaci, která nám usnadní práci a orientaci, ale také osvěží paměť i tam, kde jsme byli současníky. Můžeme si osvěžit sami spolehlivost své paměti zejména v těch částech, které pojednávají o vývoji sociologie po jejím obnovení v polovině šedesátých let a ujistit se, že vedle paměti je přece jen nezbytná pevná opora v dokumentech a ověřených faktografických údajích ohledně osob i dat, i když – vzhledem k šíři shromážděného materiálu – došlo v textu k některým nepřesnostem a opomenutím (např. doc. M. Marušiak byl vedoucím katedry sociologie na filozofické fakultě UK v r. 1970–71; není uveden dlouholetý představitel sociologie města, bydlení a architektury dr. Jiří Musil, CSc., jehož cenné monografické publikace jsou známy nejen u nás, ale i za hranicemi naší země, atd.).

Publikace prof. A. Vaňka je cenným a užitečným přínosem pro každého, kdo se zajímá o české a slovenské sociálně politické myslitele a o rozvoj československé sociologie z hlediska toho, kdo ji představoval v minulosti a představuje dnes. Jde o velmi přehlednou publikaci, jejíž hodnota byla zvýšena také zařazením časopisů, institucí a společností, které byly přímo sociologické nebo se sociologií v té či oné míře zabývaly. Bylo by možné vést spory o vhodnosti kritérií pro zařazení nebo nezařazení jednotlivých autorů. Určitou nevýhodou zvoleného postupu je, jak již bylo řečeno, že u autorů sociologů a myslitelů minulosti je zařazeno kritické hodnocení, u soudobých sociologů jen základní faktografické a bibliografické údaje, a to ještě ne v naprosto důsledném dodržování zvoleného kritéria. Tam, kde jde o představitele mladší generace, by snad bylo vhodné vzhledem k tomu, že ještě chybějí monografické publikace, uvést údaje, že publikují statí v odborných časopisech a sbornících.

Mé připomínky neignorují otevřenost, tj. relativní neukončenost recenzovaného slovníku z hlediska časového i obsahového. Autor bude ve své práci pokračovat. Není to také z této oblasti jeho dílo jediné, protože navazuje na jeho celkové práce o dějinách české a slovenské sociologie (viz jeho dvoudílná skripta o dějinách české a slovenské sociologie a *Kapitoly z dějin české a slovenské sociologie*). Kromě díky autorovi za užitečnou, přehlednou a systematicky uspořádanou publikaci, která nám dobře poslouží, je možné zdůraznit ještě jeden pozitivní, byť nezamýšlený možný efekt publikace. Měla by všechny naše sociology, možná i Sociologický časopis a určitě Československou sociologickou společnost přinutit k zamýšlení, že již je nejvyšší čas vypracovat nový sociologický slovník, který by zahrnoval část autorskou i věcná sociologická hesla. Vždyť *Malý sociologický slovník* vyšel již v roce 1970, není v podstatě k sehnání a je také nesporně poznamenaný dobou svého vzniku. Potřebujeme sociologický slovník, který by odpovídal současnému stavu i možnostem československé sociologie. Správnou odpověď na iniciativní práci A. Vaňka z dějin české a slovenské sociologie by neměl být jen zájem o jeho dílo, ale také činnorodé úsilí následovat jeho příklad a co nejdříve přikročit ke zpracování sociologického slovníku autorů i věcných hesel.

Eduard Urbánek

V. Čechák — J. Linhart: Sociologie sportu

Praha, Olympia 1986, 240 s.

Kniha představuje v domácí produkci první pokus o ucelený sociologický výklad tak rozsáhlé oblasti, jako je sport a tělovýchova. Již úvodem je možné kon-

statovat, že autoři splnili stanovený cíl seznámit nejen odbornou, ale i širší veřejnost se základními problémy, s nimiž se v této oblasti setkáváme a které je třeba řešit i prostřednictvím sociologie.

Jednotlivé kapitoly jsou logicky velmi dobře strukturovány a funkčně na sebe navazují. Obsahují teoretickou a metodologickou analýzu vybraných otázek, která je propojena s prezentací řady zcela konkrétních údajů.

První kapitola je věnována otázkám *sociální povahy sportu*. Její úvod tvoří rozbor slova „sport“, který však není samoučelným lingvistickým exkursem, ale je spojen s identifikací konkrétně historických představ o společenských funkcích sportu a o jeho zakotvení ve vládnoucích a dobře situovaných vrstvách společnosti devatenáctého století. V této souvislosti autoři upozorňují na tři základní funkce sportu – společenskou zábavu, rekreaci a relaxaci, které kladou do protikladu s funkcí základního způsobu obživy pro osoby pocházející z jiných než majetných a vládnoucích tříd. Tento historizující výklad je ilustrován především na příkladu anglické společnosti zmíněného období. Analýza však jde podstatně dále, do kultury východních civilizací, helénské i římské, kdy sport nebyl jen specifickým tělesným cvičením, prověřkou obratnosti, síly a odvahy, ale měl mnohdy i řadu dnes již zapomenutých funkcí magických a náboženských. Autoři správně ukazují, že ani moderní sport není jen čistě „pohybovou činností založenou na organizovaném závodění, na snaze po nejvyšším výkonu“. Často představuje (a představoval) specifickou životní orientaci a světový názor, jehož realizace často je (a byla) spojována s politicky vyhraněnými společenskými cíli. I dnes můžeme v řadě sportovních a tělovýchovných činností nalézt tendence k vytváření obecnějších světónázorových představ, které jsou základem jejich společenského „image“ a hrají závažnou roli v motivaci lidí k určité sportovní činnosti. Logickým a zcela oprávněným vyústěním takto orientované analýzy sociální povahy je pojetí sportu nejen v rovině činnosti, ale zároveň jako společenské instituce, která plní významné společenské funkce a slouží k dosahování nikoli pouze individuálních, ale především skupinových a i celospolečenských cílů.

Tato koncepce se promítá do formulace následujících rysů marxistické sociologie sportu:

- podmíněnost společenského a kulturního charakteru sportu konkrétní společenskoekonomickou formací
- dynamická povaha sportu i v rámci jedné společenskoekonomické formace
- pochopení ideologických souvislostí sportu, včetně postižení otázek systému hodnot
- subjekt-objektový pohled na sport a sportovní dění.

Ve *druhé kapitole* se autoři zabývají problémy *soudobé buržoazní sociologie sportu*. V jejím úvodu diskutují závažné otázky jejího vzniku, spojené s takovými jmény, jako G. Simmel, M. Weber, L. von Wiese, H. Spencer, L. Mumford a F. Znaniecki. Upozorňují na její ideologické funkce: sociologie sportu v dobách svého vzniku buď bojovala proti tradicím feudální, aristokratické morálky, nebo ji naopak obhajovala. Postupně se však stále více stávala i nástrojem polemiky s materialistickým pojetím dějin, pochopitelně i prostřednictvím neoprávněného přeceňování možností sportu v reformě společnosti.

V této souvislosti je rozebírána ideologie neolympismu. Autoři výstižně postižují její rozporuplnosti, které spočívají především ve snaze spojit prvky klasické liberalistické ideologie s momenty aristokratické výlučnosti.

Poválečný vývoj sociologie sportu je charakterizován rostoucím vlivem empirismu a pozitivismu a prosazováním funkcionalistického a strukturně funkcionalistického pohledu na sport a tělovýchovu. Tyto tendence vyúsťují v pojetí sociologie sportu jako přínos empirické disciplíny, orientované na tvorbu teorie ve smyslu teorií „středního dosahu“.

Autoři se však neomezují jen na analýzu strukturně funkcionalistického přístupu. Zabývají se i fenomenologickým a interpretativním produktem, jejichž počátky spadají již do období před druhou světovou válkou. Co však považují za podstatné, je skutečnost, že pozornost věnují pokusům aplikovat teze frankfurtské školy na soudobý sport. Autoři tu poměrně podrobně analyzují základní rysy pohledu „nové levice“, který zdůrazňuje zejména konflikty, deviace, odlidštění a odcizení vznikající při sportovních aktivitách.

V této kapitole však není podán jen přehled řešených otázek, bezprostředně ovlivněných velkými společenskými teoriemi. Rámcově je zmapována i ta oblast sociologie sportu, do níž se promítají praktické zájmy sportovních organizací. Kapitola tak představuje poměrně komplexní zhodnocení současné buržoazní so-

ciologie sportu jako rozvinuté oborové sociologické disciplíny plnící řadu společenských funkcí, mezi nimiž stále jednoznačně převládá funkce ideologická.

Třetí kapitola je věnována *sociologii sportu v socialistických zemích*. Úvodem jsou naznačeny základní tematické oblasti marxistické sociologické analýzy a vymezen i rozdíl nemarxistického a marxistického pohledu, který spočívá především v tom, že marxistické společenské vědy — na rozdíl od nemarxistických — kladly a kladou důraz na analýzu sportu jako společenského jevu, na jeho souvislost s typem společensko-ekonomické formace, na vztahy sportu k politice a respektují tedy v plném rozsahu princip konkrétně historického přístupu.

Následuje rozbor společenskovední produkce, která je spojena se vznikem soudobé marxistické sociologie sportu. Tato část kapitoly obsahuje nejen základní přehled literatury, ale i analýzu společenských zdrojů takto orientované produkce. Dále autoři navazují rozбором problematiky sociologie v Československu. Bilancují výsledky sociologické práce v předválečném období, která se i přes značnou popularitu sportu věnovala tomuto tématu pouze okrajově. Ukazují, že větší význam než vlastní sociologické analýzy měla sportovní publicistika, která — počínaje Tyršem — se pokoušela zformovat sociálně politické cíle sokolského hnutí, v čemž jej následovaly tělovýchovné, sportovní a podobné organizace. Zcela oprávněně upozorňují, že v sociologii sportu, tělesné kultury a volného času by dějiny naší sociologie měly věnovat více pozornosti teoretickému odkazu K. Gottwalda, Z. Nejedlého, V. Kopeckého, J. F. Chaloupeckého, E. Rošického a dalších.

Po historickém exkursu se autoři věnují rozvoji sociologie sportu a tělesné kultury v šedesátých letech. Pozornost věnovaná tomuto období je zcela pochopitelná, neboť je spojeno se zvýšeným zájmem o danou problematiku, stejně jako s výrazně vyšší kvalitou profesionální úrovně oboru. Hlavní zájem této doby se koncentroval na poznání funkcí, které tělovýchova a sport plní v různých etapách budování socialismu a na pokusy o zakotvení současného výzkumu sportu v teoriích marxistických věd o kultuře.

Závěrem kapitoly je podáno hodnocení postavení československé sociologie sportu. Pozitivním rysem je, že autoři reálně odhalují rezervy v rozvoji této vědní disciplíny, které tkví především v nedostatečné rozpracovanosti některých tematických celků promítajících se v malé propojenosti s praxí tělovýchovného a tréninkového procesu, výchovy kádrů a rozvoje sportovních služeb. V tomto smyslu v podstatě formulují i potřebné cíle perspektivního rozvoje sociologie sportu.

Čtvrtá kapitola, zaměřená na *postavení sportu v životě československé společnosti*, je vstupem do analýz aktuálních otázek tělovýchovy a sportu v Československu. Prvním tematickým celkem je rozbor determinant rozvoje sportu v dané etapě vývoje naší společnosti. Otázky materiálně technické základny, financování tělovýchovy, zapojení do tělovýchovných a sportovních činností jsou analyzovány v širším kontextu společenského vývoje naší společnosti, především v návaznosti na tendence utváření socialistického životního způsobu.

Prezentují i řadu statistických údajů vypovídajících o zastoupení tělovýchovných aktivit v životním způsobu obyvatelstva ČSSR. Nejde však o pouhou deskripci, ale zasvěcený rozbor sociálních a demografických souvislostí. Obdobný charakter má i analýza struktury účastníků tělovýchovného dění.

Logickým vyústěním celé kapitoly je identifikace efektů a funkcí sportovních a tělovýchovných aktivit. Dokumentují i jejich rozpornost a dokládají, že i funkce tak zdánlivě bezesporné (jakými je např. funkce kondiční či zdravotně profylaktické) se realizují v praxi velmi složitým způsobem. Poukazuje na to, že sport a tělovýchova nejsou jen individuální nebo skupinovou aktivitou, ale vytvářejí významný společenský subsystém, složitou organizační strukturu. Mnohé společenské efekty tělovýchovy a sportu jsou přednostně spojeny s fungováním sportu jakožto instituce a nelze je spojovat jen s individuálním výkonem sportovních činností a jejich prožitkem.

Pátá kapitola, *Rekreační a výkonnostní sport*, je podle mého názoru klíčovou částí celé knihy. Úvodem je diskutována otázka kompenzační funkce rekreačního sportu. Je třeba jen souhlasit s názory autorů, že rekreační sport slouží především jako nástroj rozvoje společenských kontaktů a součast relaxace, zábavy a rozptýlení. To je ostatně doloženo bohatým empirickým materiálem reprezentativní, ale i příkladové povahy, což umožňuje široký výklad takových otázek, jako je například postavení rekreačního sportu v systému sociální interakce a ve struktuře aktivit volného času.

Z hlediska praktického využití má zásadní význam vymezení rozhraní rekreačního a výkonnostního sportu. Postižení sociologických problémů výkonnostního sportu považují za jednu z podstatných podmínek dalšího rozvoje nejen výkonnost-

ního, ale zpětně i rekreačního sportu. Integrální součástí dané problematiky je postižení výchovných problémů výkonnostního sportu. Výklad není veden pouze v normativní rovině. Autoři upozorňují na závažné problémy v běžné praxi sportovního života, které jsou pod různými záminkami omlouvány, či dokonce přehlíženy.

Šestá kapitola, Sociologické problémy vrcholového sportu, úzce tematicky souvisí s kapitolou předcházející. Vrcholový sport se stal důležitou složkou „průmyslu volného času“, který zajišťuje zábavu, rozptýlení a relaxaci nejširším vrstvám pracujících. Plní důležité funkce uvnitř vlastního subsystému tělesné výchovy. Přestože vazby mezi rekreačním a výkonnostním sportem na straně jedné a vrcholovým sportem na straně druhé jsou stále zprostředkovanější, je zřejmé, že špičková úroveň sportovců i trenérů vytváří kulturní vzory pro výkonnostní úroveň sportu. Úspěchy či neúspěchy vrcholového sportu vytvářejí podněty nebo zábrany pro rozvoj nižších úrovní výkonnosti, včetně rekreační. Zároveň není vždy jednoduché překonat neobvyklé přístupy některých sportovců a funkcionářů tělovýchovných jednot, mylně se domnívajících, že výkonnostní sport může žít ve stejných podmínkách jako vrcholový. Doba sportovních amatérů a profesionálů, kteří při respektování všech ostatních životních zvyklostí dané společnosti byli schopni podávat na svou dobu maximální a špičkové výkony, je nenávratně pryč. Vrcholné výkony jsou spojeny se systematickou prací odborných kolektivů, obklopujících dané sportovce. Autoři se však nevěnují jen těmto otázkám, které představují závažný, avšak jen dílčí aspekt vrcholového sportu. Zaměřují se i na širší otázky spojené s životním způsobem sportovců, a to v návaznosti na následující životní fáze:

- první sportovní fáze
- fáze vrcholu sportovní výkonnosti
- fáze závěru sportovní dráhy.

Prezentovaný rozbor dokumentují řadou konkrétních údajů, což jim umožňuje objektivně posuzovat dané problémy a oprostit se tak od některých zjednodušujících výkladů vlastních i profesionálním odborníkům v oblasti tělovýchovy a sportu.

Sešmá kapitola, věnovaná otázkám *sportovního výkonu a jeho sociálním souvislostem*, vyplňuje některá „bílá místa“, která zákonitě nemůže zmapovat psychologie sportu. Autoři se pochopitelně zabývají řadou problémů, které řeší i zmíněná psychologická disciplína. Je to především vztah sportovního výkonu a sportovního kolektivu. I v tomto případě však plně akceptují sociální determinanty a mechanismy, které se bezprostředně odrážejí ve schopnosti sportovců podávat sportovní výkony. Sociologický přístup se promítá i v jejich pojetí sportovního výkonu jako celospolečenského produktu. Na konkrétních příkladech dokazují, že předpokladem masového rozvoje sportovní výkonnosti je dosažení nejen vysokého tempa ekonomického rozvoje, ale i celková demokratizace životního způsobu. Na druhé straně však upozorňují, že souvislost mezi vrcholovými sportovními výkony a masovostí sportu není jednoznačná. I tyto závěry jsou dokumentovány konkrétními údaji.

Podnětná je analýza sportovního výkonu jako předmětu diváckého zájmu, jejíž výsledky jsou odpověďmi i na některé negativní jevy spojené s chováním sportovních fanoušků.

Osmá kapitola, zaměřená na *sociologické aspekty „personálního“ zabezpečení sportovní činnosti*, i když rozsahem poměrně stručná, postihuje jednu z nejzávažnějších otázek rozvoje tělovýchovy a sportu. Promítá se zde celá složitost struktury a dynamiky vývoje této oblasti společenského života. V přístupu autorů k dané problematice se projevuje nejen jejich teoreticko-metodologická erudice, ale i znalost aktuálních i perspektivních problémů rozvoje tělovýchovy a sportu. Je to zřejmě především v jejich námětech na možná opatření, zejména pokud jde o inovace v kvalifikační struktuře funkcionářů, trenérů a dalších tělovýchovných pracovníků. Inspirující jsou však i úvahy o zabezpečení přípravy vědeckých kádru v oboru lékařství, psychologie apod.

Závěrem je možné konstatovat, že kniha svým zaměřením, obsahem, teoreticko-metodologickým zázemím a metodikou zpracování je závažným přínosem nejen pro tělovýchovnou a sportovní praxi, ale i pro rozvoj společenskovědního poznání dané oblasti. Vzhledem k významu tělovýchovy a sportu by se však s ní měli seznámit i pracovníci profesionálně orientovaní na výchovu a rozvoj osobnosti mladé generace. Řadu užitečných podnětů může přinést i pro společenskovědní frontu při řešení otázek sociologie životního způsobu, mládeže, volného času a dalších oborových disciplín.

Dalibor Holda

Minsk, Univerzitní nakladatelství 1985, 135 s.

Kniha autorské dvojice je určena především společenskovědním odborníkům, zejména sociologům, filozofům, psychologům a ideologickým pracovníkům v praxi. Je však rovněž užitečnou pomůckou účastníkům politického vzdělávání, lektorům a studujícími.

Ukazuje, jak důležitou úlohu sehrává v Sovětském svazu tvůrčí marxisticko-leninské teoretické myšlení, překonávající odtrženost společenských věd od požadavků života, přinášející nové přístupy ke zkoumání řady tradičních problémů, odvážně formulující teoretické předpoklady pro politickou praxi, řešící nové problémy a úkoly, které přináší soudobá etapa rozvoje reálného socialismu. Přispívá k rozvoji učení o pohybu komunistické společensko-ekonomické formace právě tam, kde se dotýká klíčových prvků v dialektice objektivních podmínek a subjektivního lidského faktoru v procesu poznání, pochopení a usměrňování praktické činnosti lidu podle poznatých zákonitostí, jimž je podřízeno zdokonalování socialismu.

Autoři se zaměřují na podstatu, základní typy tzv. *běžného vědomí*, osvětlení jeho místa v soustavě duchovní činnosti člověka a společnosti (sociálního subjektu), charakterizují jeho regulační funkce, povahu a tendence jeho vývojových změn. Analyzují uspořádání a fungování běžného vědomí ve spojení s problematikou formování komunistického světového názoru pracujících. Obecný výklad je doplněn řadou konkrétních příkladů a odkazy na literaturu.

A nyní podrobněji k této rozsáhlé i polygrafickým provedením sice spíše skromné, ale tím neméně zajímavé a aktuální publikaci, nabízející i českému čtenáři rozšíření nepříliš rozsáhlé v češtině vydané monografické literatury v dané oblasti.

Ve stručné *předmluvě* uvádějí autoři svou *představu běžného vědomí společnosti* (viz též reálné, aktuální, empirické, bezprostředně praktické, spontánní, všednodenní ap. vědomí konkrétního sociálního subjektu; jak patrně, existuje zde dosud jistá pojmová vágnost, kterou z našich odborníků analyzoval přehledně například F. Zich ve své knize *Sociální procesy*, Praha, Svoboda 1986, s. 242–247), jako historicky konkrétně určenou, vyvíjející se formu sociálního odrazu skutečnosti, svébytný a složitý soubor znalostí, zkušeností a prožitků, charakterizovaný společně spíše neuspořádaností, propletením pravdivých a lživých představ, utvářením vesměs náhodných spojení mezi nově zjištěnými a již známými jevy a poznatky, mnohostí konkrétních forem a rozlišovacích úrovní. Z uvedeného pojetí vyplývá i potřeba dostatečně hlubokého zkoumání tohoto komplikovaného sociálního fenoménu a účinnějšího využívání získaných vědeckých poznatků ve společenské praxi. Autoři sami v této souvislosti upozorňují na poměrně nedávný počátek „vyčlenění a samostatného zkoumání běžného vědomí jako samostatného fenoménu a předmětu zkoumání“ (s. 4), který v sovětské filozofické literatuře umísťují na přelom šedesátých a sedmdesátých let tohoto století. Zároveň podtrhují, považující to za nejdůležitější, že dosud chybí více či méně přesná definice tohoto fenoménu. Za jednu z příčin považují to, že objektem zkoumání zpravidla jsou pouze jednotlivé formy projevu běžného vědomí a ty jsou pak zkoumány jako celé běžné vědomí. Tento přístup „přirozeně zužuje daný pojem a v řadě případů, jestliže objektem zkoumání jsou protikladné formy běžného vědomí, vede ke kontrapozici jeho charakteristik“ (s. 4).

V *první* a nejrozsáhlejší, zhruba osmdesátistránkové *hlavě* knihy, nazvané *Pojem a typologie běžného vědomí*, autoři zevrubně probírají z důsledně marxisticko-leninských východisek kategorií běžného vědomí jako úroveň odrazu skutečnosti a v něm úlohu faktů a stereotypů. Dále se zabývají vztahem běžného vědomí a přesvědčení a nakonec typologií běžného vědomí. V souvislosti s aktivní úlohou aktuálního stavu společenského vědomí jako celku a zejména někdy i konfliktů vědomí klíčových strukturních složek sociálního subjektu v současném zápase o revoluční změny v myšlení a jednání člověka vůbec a v socialistické společnosti zvláště, pravděpodobně i našeho čtenáře zaujme pasáž o stereotypch běžného vědomí (s. 30–40). Při jejím čtení se vybaví zřejmá myšlenková paralela s praktickou politikou KSSS při realizaci závěrů jejího XXVII. sjezdu, připomeneme-li si například vystoupení s. M. Gorbačova na všesvazové poradě vedoucích kateder společenských věd na vysokých školách SSSR, kde poukázal na nutnost překonávání dogmat a starých stereotypů myšlení (s. 4).

Ve *druhé hlavě*, nazvané *Sociální podstata běžného vědomí a tendence jeho rozvoje*, je věnována (asi na 40 stranách) pozornost takovým otázkám, jako je mecha-

nismus fungování a jevové formy běžného vědomí a jeho úloha v řízení sociálních procesů, využití poznatků sociální psychologie, charakter vývojových změn běžného vědomí aj. Pro zdokonalení teoretických předpokladů aktivního přístupu k řízení sociálních procesů je pozoruhodná část, v níž se autoři zabývají běžným vědomím jako objektem ideologického působení, propagandy a agitace, otázkami formování komunistického světového názoru, upevňování dialektickomaterialistického přesvědčení, překonávání předsudků ve vědomí lidí. Tato problematika je i v naší zemi neobyčejně živá a složitá. Také na XVII. sjezdu naší strany patřila problematika formování nového člověka, socialisticky myslícího a jednajícího, aktuální naplně těchto pojmů a hledání dynamizujících sil, které by zajistily dosažení kvalitativně vyššího stupně socialistického způsobu života, ke klíčovým.

Autoři správně zdůrazňují interdisciplinarní vědeckého zkoumání fenoménu běžného vědomí, která je, nebo by měla být (ani v jejich výkladu však není plně rozvinuta) pro moderní vědu samozřejmostí, aniž potlačují nezastupitelnost a nutnost specifického přínosu jednotlivých věd ke zkoumání složitých komplexních jevů, jakým je právě běžné vědomí.

Je přirozené, že vědecké zkoumání fenoménu běžného vědomí přivedlo autory na mnoha místech k vyslovení soudů o jeho budoucím vývoji. Tak je tomu například i v závěru druhé hlavy, kde předvídají významné změny obsahu a formy běžného vědomí v komunistické společnosti, odraží zánik přechodných historicky omezených jevů třídního, náboženského ap. charakteru, a to především těch, které se zformovaly ještě v antagonistických formacích a jevících se jako přežitky (s. 131). Běžné vědomí bude hrát roli v přizpůsobení se sociálního subjektu k prostředí vyjadřujícímu bezprostředně objektivně působící podmínky individuální praxe subjektu. V této souvislosti bychom patrně uvítali, kdyby autoři věnovali více místa otázkám perspektivy vývoje hodnot a hodnocení jako důležitého aktu vědomí a současně momentu, jehož zvládnutí je nutnou podmínkou úspěšnosti společenského řízení, zejména jeho nepřímé formy. Autoři dále zdůrazňují růst významu informačně komunikačních faktorů v moderní lidské společnosti (tato problematika však opět nezískala zvláštní prostor v publikaci), potřebu hlubokého zkoumání různých a proměnlivých forem běžného vědomí a procesu jeho utváření, včetně možností jeho cílevědomě řízeného ovlivňování. Docházejí pak k obecnému závěru, že „tendence změn běžného vědomí nemohou být realizovány živelně. Překonání přežitků, omezenost znalostí a zkušeností a stereotypy, rozvíjet je a prohlubovat vědomí a nabýt přitom zdravé schopnosti hodnotit co nejefektivněji přicházející informace, optimalizovat je, to je možné pouze za podmínek uvědomělého řízení poznatkového materiálu cestou cílevědomého formování komunistického přesvědčení“ (s. 133).

Ve velmi stručném *závěru* vystupuje do popředí rekapitulace tří hlavních myšlenkových směrů: je to jednak zdůraznění jednoty zejména gnozeologického, sociologického a sociálně psychologického přístupu k fenoménu běžného vědomí sociálního subjektu, dále synkretický a historicko-konkrétní charakter tohoto jevu, vyvolávající potřebu současného multikriteriálního a vícečinitelového přístupu při jeho vymezování a vysvětlování a nakonec nezbytná potřeba zdokonalovat poznání tohoto významného sociálního fenoménu, jeho struktury a dynamiky, rozvíjet relevantní základní a aplikovaný sociologický výzkum, přispět ke zlepšení teoretických základů společenského řízení.

Kniha je čtivá, použité výrazivo, včetně matematicko-logické a grafické formulace některých modelových vztahů (např. ve druhé hlavě s. 54 aj.), je uměřené, výklad je průběžně provázen pečlivými odkazy na použitou literaturu. (1) Obsahově dobře fundovaný a podnětný text je tedy přístupné sdělování i běžnému čtenáři a pro naši sociologickou i širší veřejnost je nesporně zajímavý.

Petr Kunst

(1) Pokud jde o v češtině vydané knižní tituly, věnované zcela nebo významným způsobem problematice společenského vědomí, lze upozornit např. na následující: J. Mužík a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981, 439 s. J. Vaněk: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980, 272 s. J. Světlý: *Hodnoty a hodnocení*. Praha, SPN 1978, 202 s. F. Zich: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986, 274 s. A. N. Leontjev: *Činnost, vědomí, osobnost*. Praha, Svoboda 1978, 221 s. V. A. Medvedev: *Rozvinutý socialismus: otázky formování společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1983, 285 s. (překlad z rus. orig.: Moskva, Politizdat 1980). A. K. Uledov: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973, 332 s. (překlad z rus. orig.: Moskva, Mysl 1968).

Zemřel Karel Galla

Se zármutkem oznamujeme, že dne 9. 10. 1987 zemřel ve věku 86 let známý český sociolog prof. PhDr. Karel Galla, DrSc. Jeho životu a dílu byl věnován článek publikovaný u příležitosti 85. narozenin v č. 3/1986 Sociologického časopisu.

Redakce

XI. zasedání Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Sociální procesy v socialistické společnosti“

Ve dnech 21.—24. dubna 1987 se v Budapešti konalo již XI. zasedání 3. problémové komise, jež sdružuje vědce socialistických zemí zabývajících se problematikou sociálních procesů. Účastnili se jí ředitelé sociologických ústavů akademií věd a přední odborníci z BLR, ČSSR, Kuby, MLR, NDR, PLR, RSR, SSSR a VSR.

Na pořadu jednání byly:

- a) informace předsedy 3. problémové komise o práci vykonané za uplynulé dva roky;
- b) zhodnocení činnosti komise za období 1985–87 a zpřesnění plánu práce komise na léta 1987–1990;
- c) sympozium k tématu *Sociální mobilita v socialistické společnosti*;
- d) informace o vědeckovýzkumné činnosti Evropského koordinačního střediska pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách (Vídeňského centra);
- e) stručné zprávy o činnosti vědeckých ústavů účastnících se práce v 3. problémové komisi.

Předseda 3. problémové komise a ředitel Ústavu pro filozofii a sociologii Polské akademie věd prof. K. Doktor přítomné seznámil s plněním plánovaných cílů komise za období od jejího X. zasedání (Varna 1985), upozornil na existující problémy v její činnosti a nastínil opatření k jejich řešení v nejbližších dvou letech.

Následovaly zprávy koordinátorů pracovních skupin, které v této pětiletce v rámci činnosti problémové komise pracují na následujících základních tématech. Jsou to:

- dynamika sociální struktury socialistické společnosti, jež zahrnuje podtémata
 - a) sociální problémy rolnictva a vesnice a vzdělání, b) sociální mobilita v socialistické společnosti;
- plánování a prognózování sociálního rozvoje;
- formování a upevňování socialistického způsobu života;
- demografické procesy v socialistické společnosti, včetně zkoumání rodiny;
- stav a tendence rozvoje společenského vědomí, cesty formování komunistického světového názoru; výzkum veřejného mínění;
- zkušenosti sociologických výzkumů a metodologické problémy marxisticko-leninské sociologie.

Diskuse, jež následovala, se soustředila především na plnění stanovených cílů a na možnosti realizace dalších proponovaných vědeckých akcí. Bylo rozhodnuto zpřesnit termíny dokončení a rozsah tematiky některých společných prací.

Bylo usneseno zpracovat návrhy na program činnosti této problémové komise pro období 1991–95 a předložit je na XII. zasedání komise, které se bude konat v roce 1989 v NDR.

Na sympoziu k tématu *Sociální mobilita v socialistické společnosti* byly předneseny, popřípadě předloženy referáty, v nichž byly analyzovány současné tendence vývoje sociální mobility v BLR, ČSSR, MLR a PLR.

Účastníci zasedání vyslechli informaci ředitele Vídeňského centra doc. F. Charvátu o výsledcích práce a vědeckovýzkumných záměrech této mezinárodní instituce zabývajících se dokumentací a koordinací výzkumů ve společenských vědách.

Část zasedání byla věnována výměně zkušeností sociologických vědeckých institucí MLR, které spolupracují s 3. problémovou komisí.

XI. zasedání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí *Sociální procesy v socialistické společnosti*, jehož průběh vypovídal o současném stavu vědecké spolupráce, zhodnotilo dosavadní práci vykonanou v této pětiletce a zpřesnilo plán její vědecké činnosti do roku 1990.

Vladimír Dubský

Sociologie a mír

Na jaře 1987 se ve středisku Akademie věd NDR v Linowsee bei Rheinsberg sešli představitelé společenskovědní fronty z Bulharska, Finska, Holandska, Polska, Maďarska, Sovětského svazu, Československa a obou německých států na druhém mezinárodním sympoziu *Sociologie a mír*, které pořádal Institut sociologie a sociální politiky Akademie věd NDR. Půlstožka vědců věnovala své jednání různým aspektům mírového hnutí, společenských procesů spojených se zbrojením i s odzbrojením i možnostem konkrétního příspěvku společenských věd, zejména pak sociologie, k boji za mír, za odvrácení hrozby války.

Jednání zahájil a řídil prof. Gunnar Winkler, ředitel pořádajícího pracoviště. Ve svém úvodním slovu zdůraznil význam výměny názorů a vzájemného poznání vědců zabývajících se touto oblastí pro pochopení rozdílných stanovisek a možnost nalezení společné cesty všech, kteří mají skutečný zájem na odvrácení hrozby války, hrozby zničení všeho lidstva. Pozornost věnoval zvláštní úloze NDR a NSR v tomto procesu, nutnosti překonat historické důsledky skutečnosti, že z jejich území vzešly první i druhá světová válka. Konstatoval, že právě NDR a NSR by měly jít příkladem, jak mohou státy s rozdílným společenským zřízením spolupracovat v zájmu zachování míru.

Rozsáhlé zásadní vystoupení přednesl člen ÚV SED akademik Erich Hahn, ředitel Ústavu marxisticko-leninské filozofie Akademie společenských věd ÚV SED. Bylo věnováno vztahu ideologie a mírového boje, zejména otázce, v jaké míře je ideologie slučitelná s bojem za mír a jakou úlohu v něm může hrát. Autor přitom vycházel z Marxových myšlenek o ideologických formách, v nichž si lidé uvědomují protiklady svého života a v nichž tyto protiklady také vyjadřují. Postuloval tři základní rozpory charakteristické pro vztah ideologie k mírovému hnutí:

- rozpor buržoazní a socialistické ideologie, který vystupuje v různých jevových formách uvnitř kapitalistických zemí a na mezinárodní úrovni mezi socialistickými a kapitalistickými státy

- rozpor mezi buržoazním chápáním míru a buržoazním (imperialistickým) válečným myšlením

- rozpor mezi socialistickou mírovou ideologií a z ní vyplývající mírovou politikou, spojující se s částí mírového myšlení a protiválečných akcí na Západě, a mezi imperialistickou politikou, vycházející z buržoazní ideologie.

Z těchto rozporů plyne pro praxi dosud ne dostatečně reflektovaný závěr, že sice v soudobém ekonomickém systému kapitalismu existuje tendence k válce, reprezentovaná vojenskoprůmyslovým komplexem, ale nemůžeme ztotožnit všechny zájmy kapitalismu s tendencí k válce. Ta je totiž od svého ekonomického základu oddělena ideologickým zprostředkováním. K této myšlence se později přihlásil i prof. Tolstuchin ze SSSR.

Spojuje-li se ideologie s bojem za odvrácení světové války, je nutno se zaměřit na boj s buržoazní ideologií konfrontace, s válečnou psychózou, nikoli se snažit v tomto okamžiku zlikvidovat kapitalismus a jeho ideologii jako celek. V souvislosti s tím se E. Hahn zmínil o skutečnosti, že na Západě dochází k diferenciaci různých ideologických proudů, z nichž některé se distancují od hrubého antikomunismu a objevuje se i jeho nemarxistická kritika. Nelze ani mechanicky ztotožňovat antikomunismus s válečnou ideologií, existují i jednoznačně antikomunistické směry odmítající násilí i válku samu.

Akademik Hahn dále hovořil (stejně jako později řada dalších účastníků semináře) o potřebě nového myšlení. Upozornil na to, že zatímco ideologie se dotýká všech oblastí života, o novém myšlení to neplatí. Jestliže totiž v některých směrech a otázkách uvažujeme po novém a jsme ochotni připustit různá ideologická stanoviska, různé úhly pohledu, neznamená to, že jsme ochotni ke změnám či kompromisům ve všech oblastech. V otázkách války a míru však jednoznačně existuje potřeba nového myšlení, i když jeho pozice v socialistických a v kapitalistických státech není stejná – v jedněch má možnost bezprostředně vstupovat do procesu řízení, ve druhých má nové myšlení jen možnost ovlivňovat, působit na vládnoucí skupiny prostřednictvím nově myslících mas. Na tomto místě upozornil E. Hahn na myšlenky autorské dvojice A. Gromyko – V. Lomejko, obsažené v knize *Nové myšlení v jaderném věku* (česky Naše vojsko 1985).

Jak řekl prof. Hahn, ještě před deseti lety jsme si mysleli, že otázka míru a války je v marxismu vyřešena. Podstata sice zůstává jasná a vyřešená, ale praktické cesty, jak se ukázalo, zdaleka probádány nejsou. Nemí například rozpracována

otázka dialektického vztahu zájmů tříd a zájmů lidstva jako celku, skutečnost, že celé lidstvo je dnes objektem jaderné války, ale nikoli jejím subjektem a další související otázky. Plně rozpracováno není ani chápání úlohy násilí jako prostředku řešení fundamentálních rozporů.

Závěrečnou část vystoupení věnoval akademik Hahn úloze „obrazu nepřítele“ v ideologii i v mezinárodní politice. Klasický obraz nepřítele jako jednotné nediferencované síly neumožňuje nový přístup k mírové politice, vytváří psychologii nutnosti války, nemožnosti trvalého míru. Jako základní atributy klasického obrazu nepřítele uvedl hluboký subjektivismus, dělení světa na „říši svobody“ a „říši zla“ a v důsledku toho ztotožnění morálních hranic s hranicemi světů, typickým rysem je také nacionalismus s rasistickými prvky. Nepřítel je prezentován jako totální, aby se ospravedlnila totalita současné války, smazává se hranice mezi politikou a válkou, aby se psychologicky otupil odpor proti válce, a obraz nepřítele se přenáší z nepřítele vnějšího i na vnitřního. Proti tomu je nutno postavit takový obraz nepřítele, který by připouštěl možnost žít s ním v míru.

Vystoupení akademika Hahna vyvolalo bohatou a bezprostřední diskusi, která zdaleka nebyla jednotná. Z ní bylo nejzajímavější vystoupení prof. E. Hockeho, jednoho z přítomných zástupců Národní lidové armády NDR. Ten položil otázku — z marxistického hlediska přinejmenším netradiční: zda je vůbec nutné mít nepřítele a vytvářet jeho obraz, zda máme jako marxisté podporovat třídní nenávisť. Naším strategickým cílem není zničení kapitalismu, ale zachování světového míru a uvolnění sociálního pokroku, vytvoření skutečně demokratické společnosti. Obraz nepřítele by měl být zaměřen proti skutečným nepřátelům lidstva, proti těm, kdo ohrožují jeho existenci. Ani vůči těm by však neměl vytvářet slepou nenávisť.

Značná část jednání sympozia byla podobně jako na prvním setkání v roce 1984 (viz Sociologický časopis č. 4/1985) věnována problematice mírového hnutí jako celku i v jednotlivých zemích. Různými aspekty mírového hnutí se také zabývalo celodenní jednání dvou ze tří sekcí sympozia.

Vystupující hovořili o problematice struktury mírového hnutí, jeho vztahů ke hnutí dělnické třídy a k řadě dalších mimoparlamentních organizací (hnutí žen, ekologické hnutí, Lékaři za mír apod.). Závažná vystoupení k těmto otázkám přednesli zejména J. Švedkov (Ústav Spojených států a Kanady AV SSSR), U. Meier (Institut sociologie a sociální politiky AV NDR) a Ch. Butterwegge (Centrum pro marxistický mírový výzkum, NSR).

V navazující diskusi bylo poukázáno i na skutečnost, že v některých západních zemích se začíná projevovat rozpor mezi všeobecně demokratickým charakterem mírového hnutí a jeho zaměřeností proti monopolismu. V širších souvislostech se k tomuto problému vyjádřil i D. N. Tolstuchin (zástupce ředitele Institutu sociologických výzkumů AV SSSR), který řekl: „Podcenili jsme zkoumání mezinárodního vědomí. Ustálil se názor, že každý pracující světa je pro mír a každý imperialista je válečný štváč. Ono to tak zcela neplatí.“ Dokladem jsou třeba výsledky výzkumů veřejného mínění z let 1985–86, kdy přes polovinu obyvatel USA, mezi nimiž nutně je většina pracujících, podporuje zahraničně politickou orientaci Reaganovy administrativy, včetně konkrétních zbrojních opatření.

Z jiných pohledů se problematice mírového hnutí věnovali ve svých vystoupeních P. Šturma (Ústav státu a práva ČSAV, Praha) a O. Bittmann (Institut sociologie a sociální politiky AV NDR). První z nich analyzoval mezinárodně právní aspekty mírových iniciativ, druhý dopady politiky mírové koexistence na psychiku lidí.

Část příspěvků na sympoziu byla věnována konkrétním poznatkům o mírovém hnutí v jednotlivých zemích a regionech i s tím souvisejícím poznatkům o veřejném mínění.

K. H. Gensicke (Institut pro mezinárodní politiku a hospodářství NDR) a Ch. Butterwegge analyzovali situaci v Německé spolkové republice, G. Politt (Univerzita E. M. Arndta, NDR) se věnoval mírovému hnutí ve Skandinávii, D. N. Tolstuchin seznámil účastníky s výsledky výzkumů veřejného mínění v SSSR v konfrontaci s poznatků o veřejném mínění občanů USA. V této souvislosti vyzýval k širší a otevřenější výměně poznatků o odrazu problematiky války a míru ve společenském vědomí, včetně provádění mezinárodních srovnávacích výzkumů za účasti socialistických i kapitalistických států.

Československo bylo v této diskusi reprezentováno příspěvkem J. Herzmana a I. Tomka založeným na nejnovějších poznatcích Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, které nejen dokládaly mírumilovnost naší veřejnosti a její důvěru v možnost odvrácení války, ale dotýkaly se i otázek místa a úlohy mírového hnutí v socialistických zemích. Tato problematika je z teoretického hlediska dosud málo rozpracována a v důsledku toho mnohdy úspěšně zneužívána buržoazní propagandou

jak proti socialistickým zemím samotným, tak i k odvrácení mírového hnutí ve vyspělých kapitalistických státech od spolupráce s mírovými a společenskými organizacemi socialistického tábora.

Samostatnou pozornost věnovalo sympozium sociálně-ekonomickým aspektům zbrojení a odzbrojení. J. Balázsová (Ústav světového hospodářství AV MLR) upozornila na negativní důsledky snahy některých rozvojových zemí omezit závislost svých armád na dovozu zbraní, neboť budování národního zbrojního průmyslu vede k hluboké hospodářské závislosti a nenapomáhá přitom oživení vnitřní ekonomiky ani zlepšení sociální situace těchto zemí. A. Bönisch (Ústřední institut hospodářských věd AV NDR) se zabýval problematikou zachování míru z hlediska vzájemné závislosti států, podmíněné geograficky, hospodářsky a v důsledcích i sociálně. Netradiční myšlenky byly vysloveny o změnách v sociálních důsledcích zbrojení, spojených s rozvojem zbraňových systémů založených na nejmodernějších technologiích. Zbrojení vždy vedlo a vede k omezování přímých sociálních výdajů, při tradiční zbrojní výrobě ovšem byly tyto negativní dopady do značné míry kompenzovány rozsáhlým vytvářením nových pracovních příležitostí a růstem zaměstnanosti. V současné době však při vysoké robotizaci a někdy téměř laboratornímu způsobu výroby špičkových zbraňových systémů k žádné podstatné kompenzaci sociálních škrtů nedochází. V této skutečnosti lze spatřovat jeden z předpokladů k užšímu sepětí mírového hnutí například s odbory.

Sympozium bylo vedle převažujících praktických otázek mírové politiky a mírového hnutí zaměřeno i na problematiku rozvoje teorie v oblasti sociologie míru a mírového výzkumu. Účastníci poukazovali na dosud nedostatečný rozvoj sociologie míru, která je ve srovnání například se sociologií armády nejen výrazně méně etablována, ale disponuje i daleko menším teoretickým zázemím (například i na Světovém sociologickém kongresu v New Delhi byla sice sekce věnovaná sociologii armády, ne však sociologii míru).

Zásadní teoretická stanoviska na sympoziu vyslovil H. Steiner (Ústřední institut dějin AV NDR), který poukázal na některá bílá místa v teoretické reflexi daného problému:

- místo hledání společných prvků v přístupech marxistických a nemarxistických sociologů k otázkám míru a mírového hnutí byly nemarxistické koncepce často mechanicky ztotožňovány se sociálním darwinismem a teoriemi o původu válek v lidské agresivitě
- nedostatečně byla sociologicky reflektována antifašistická tradice
- málo jsou sociologicky analyzovány důsledky procesu zespolčňování, k němuž dochází (v různých formách) v obou společenských systémech.

V souvislosti s tím je nutno připomenout i diskusní vystoupení I. S. Vychrystjuk-Andrejevy (Ústav vědeckých informací ve společenských vědách AV SSSR) k otázkám nového myšlení a axiologické funkce sociální filozofie. V. Harle (ředitel Ústavu pro výzkum míru v Tampere, Finsko) upozornil, že ani mírový výzkum, ani mírové hnutí samo dosud nevypracovalo jasnou a konzistentní teorii mírové sociální akce a že sociologie by měla nejen k tvorbě takové teorie přispět, ale také odpovědět na otázku, jaké jsou sociální důsledky mírové aktivity.

Dobře připravené sympozium rozhodně přispělo k dalšímu vědeckému poznání v tak závažné oblasti, jakou je boj o mír. O to více můžeme litovat, že z dvaceti pozvaných společenskovědních odborníků z nesocialistických zemí se jednání zúčastnilo pouze šest.

I tak však bylo rokování velmi zajímavé, neboť umožnilo výměnu názorů a stanovisek vycházejících z různých světónázorových pozic.

Představitelé marxistické společenskovědní fronty byli jednoznačně aktivnější a od nich také vyšly rozhodující iniciativy pro další prohlubování mezinárodní spolupráce v mírovém výzkumu. Dominoval mezi nimi návrh sovětské strany na ustavení mezinárodního týmu pro výzkum veřejného mínění o otázkách války a míru za účasti marxistických i nemarxistických sociologů. Tento návrh se setkal u všech účastníků s pozitivním ohlasem a lze předpokládat, že třetí sympozium *Sociologie a mír*, které je plánováno na březen 1989, se bude moci zabývat i výsledky práce tohoto mezinárodního týmu.

Jan Herzmann
Ivan Tomek

Poznávat a měnit vědomí společnosti

V současné etapě rozvoje naší společnosti i všech zemí socialistického společenství probíhají významné změny. Mezi nimi patří významné místo procesům utváření socialistického vědomí.

Socialistické vědomí a uvědomělost pracujících představují důležitý zdroj aktivity a jednání jednotlivců a všech sociálních skupin. Bez zásadních změn ve vědomí lidí je realizace strategické linie urychlení sociálně ekonomického rozvoje nemyšlitelná.

V dokumentech XVII. sjezdu KSČ je uvědomělý přístup lidí chápán jako předpoklad realizace úkolů dalšího rozvoje socialistické společnosti: „Při řešení těchto úkolů nesmíme zapomínat, že základním předpokladem úspěchu je získat účast a podporu lidí, dosáhnout, aby se nejširší vrstvy pracujících, celé pracovní kolektivy z hlubokého zájmu a přesvědčení podílely na úsilí o dosahování co nejlepších výsledků...“ (1) „Nikdy nesmíme zapomínat, že celou svou práci musíme opírat o rstv aktivitu lidí, o rozvíjení a uplatňování jejich tvůrčích sil.“ (2)

Formování vědomí člověka probíhá ve složitém dialektickém působení všech společenských procesů. Je nezbytné hlouběji poznat mechanismy tohoto formování, odhalit váhu a funkci jednotlivých faktorů, které se v konkrétně historických podmínkách na utváření socialistického vědomí podílejí.

Výzkum vědomí je předmětem zájmu řady vědních oborů a má své významné místo i mezi úkoly Státního plánu základního výzkumu společenských věd.

Ve dnech 12.–14. května 1987 se uskutečnila na Vysoké škole politické ÚV KSČ mezinárodní konference *Socialistické společenské vědomí a růst společenské aktivity v rozvoji socialistické společnosti*. Konference navázala na jednání a výsledky mezinárodního semináře Teoretické a metodologické přístupy ke zkoumání socialistického společenského vědomí v období budování rozvinuté socialistické společnosti (duben 1982) a mezinárodní konference Formování socialistického společenského vědomí v období budování rozvinuté socialistické společnosti (listopad 1984).

Její organizací byla pověřena katedra marxisticko-leninské filozofie VŠP ÚV KSČ, jako výkonné koordinační pracoviště stěžejního směru IX-6 Státního plánu základního výzkumu. Jednání konference se zúčastnili představitelé deseti stranických, vědeckých a pedagogických pracovišť sedmi socialistických zemí.

V řadách československých účastníků byli zastoupeni koordinátoři rady stěžejního směru, hlavních úkolů, vedoucí a členové řešitelských kolektivů SPZV z VŠP ÚV KSČ a fakulty VŠP ÚV KSČ v Bratislavě, z Vysoké školy SNB, Vojenské politické akademie Klementa Gottwalda, ústavů ČSAV, filozofických fakult, ústavů marxismu-leninismu vysokých škol. Jednání konference se zúčastnili zástupci ÚV KSČ a ÚV KSS a jejich institucí, ministerstev školství, stranického a odborného tisku.

S hlavním referátem *K problematice poznání současného stavu, vývojových tendencí a aktivní úlohy společenského vědomí v období urychlení sociálního a politického rozvoje v socialistické společnosti* vystoupil prorektor VŠP ÚV KSČ prof. V. Brychnáč. Zdůraznil zejména aktuálnost poznání současného stavu společenského vědomí – poznání reálného společenského vědomí, jeho vývojových tendencí a hlavních směrů jeho vývoje. Věnoval pozornost i potřebě hlubšího poznání efektivních metod utváření vědomí lidí a podtrhl úlohu tohoto poznání při aktivizaci lidského činitele. Pro další rozvoj teoretické práce i pro potřeby společenské praxe je třeba orientovat pozornost na zkoumání takových otázek, jako je například způsob odrazu různých společenských jevů ve vědomí lidí a postižení dynamiky vývoje vědomí, včetně dynamizujících činitelů. Neméně důležité je zkoumání úlohy vědomí v motivacích a aktivitách jednotlivců i sociálních skupin i způsob vstupu rozporů socialismu do vědomí lidí.

Ve svém vystoupení se s. Brychnáč zabýval i některými otázkami sociologického zkoumání společenského vědomí. Především akcentoval velký význam poznání sociologické stránky zkoumaných jevů pro jejich komplexní posuzování a hodnocení. V této souvislosti se rovněž vyjádřil i k některým otázkám vztahu teorie a empirického výzkumu. Je třeba souhlasit s tím, že nelze v tomto vztahu redukovat význam teorie jen na problém operacionalizace. Celý problém je třeba řešit širěji – a to v rovině významu teorie pro celý výzkum.

Jen tak může dojít k výraznějším interpretačním posunům a využití výsledků pro hlubší poznání problémů.

(1) *Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu KSČ*. Nová Mysl 1986, č. 4, s. 16.

(2) *Tamtéž*, s. 9.

V návaznosti na hlavní referát bylo v průběhu konference předneseno dalších jedenáct referátů, diskusních příspěvků a vědeckých sdělení československých a zahraničních účastníků. V nich seznámili konferenci s výsledky zkoumání vědomí, dosaženou úrovní poznání v oblastech, jimž se věnují, i se záměry dalších výzkumů v následujícím období.

Účastníci věnovali pozornost projednávanému tématu především z pohledu svého vědního oboru. Proto byly ve vystoupeních zastoupeny přístupy filozofické, sociologické, ale i psychologické a pedagogické. Naprostá většina odrážela i aktuální potřeby naší společensko-politické praxe i praxe bratrských socialistických zemí. Na jejich základě vznikl poměrně ucelený přehled o současném stavu řešení hlavních úkolů stěžejního směru IX-6 SPZV i aktuálních otázek, které v oblasti výzkumu společenského vědomí řeší stranická, společenskovědní a pedagogická pracoviště u nás i v zemích socialistického společenství.

Jednotlivá vystoupení nelze rozčlenit do jednoznačných tematických celků. Snad právě pro svou různorodost však přinesla řadu podnětů, které se stanou nejen předmětem zamyšlení či dalších diskusí, ale mohou být i využity v další etapě řešení jednotlivých hlavních úkolů stěžejního směru IX-6 SPZV.

Z vystoupení zahraničních účastníků upoutala pozornost zejména vystoupení sovětských účastníků, kteří hovořili o aktuálních problémech a úkolech společenských věd i společensko-politické praxe. Prof. S. F. Odujev (Akademie společenských věd při ÚV KSSS, Moskva) věnoval mimo jiné značnou pozornost otázkám „práce“ a její polohy ve vědomí lidí. Poukázal na nezbytnost věnovat tomuto problému zvýšenou pozornost proto, že socialistický vztah k práci chápáný jako „tvůrčí vztah“ naráží na reálnou skutečnost, že 40⁰₀ práce představuje dnes namáhavá manuální práce, kde tento „tvůrčí vztah“ objektivně nemůže vzniknout. Svobodnou práci je nutno chápat jako práci konanou s vědomím nezbytnosti pro společnost. V té souvislosti zdůraznil nutnost výchovy k takovému pojetí práce, a nikoli k představě o jakémisi osvobození od práce. V návaznosti na to se věnoval i některým otázkám odměňování a využívání společenského vlastnictví. Akcentoval rovněž úkol společenských věd: „Studovat reálné procesy probíhající ve společnosti“, věnovat přitom daleko větší pozornost objektivní stránce těchto procesů, nepřistupovat k nim na základě modelů, které jsme apriorně vytvořili a do nichž se snažíme je „vtěsnat“.

Prof. B. I. Siusiukalov (Moskevská vysoká stranická škola) se zaměřil na otázky vztahu vědomí a aktivity. Mimo jiné věnoval značnou pozornost úloze působení vědomí při fungování sociálních mechanismů a využití objektivních zákonů a zákonitostí. Do mechanismu využívání objektivních zákonů zahrnul i subjektivní faktor.

B. A. Voronovič (Akademie společenských věd při ÚV KSSS, Moskva) ve svém vystoupení mimo jiné ukázal na negativní vliv toho, že skutečnost se odklání od ideálů socialismu, pokud jde o utváření vědomí. Došel pak k zajímavému závěru, že vědomí je vždy odrazem bytí, ale nemusí za ním vždy zaostávat.

S velkým zájmem bylo přijato rovněž vystoupení prof. H. Schliwy (Akademie společenských věd při ÚV SED, Berlín) *Význam hodnoty individuality pro růst společenské aktivity*. Autor v něm zdůraznil, že současný stav rozvoje společnosti a úkoly, které musí řešit, vyžadují zvýšení tvořivosti lidí. K tomu je nezbytné využít rozdílnosti osobností, které mají společné rysy, využít jejich individuality. Individualita není v protikladu s osobností, ale vyjadřuje její odlišnost. Individua, která se odlišují, se mohou vzájemně obohacovat. Prof. Schliwa rovněž upozornil, že „špičkové výkony“ mohou dosahovat jen „špičkové individuality“. Ty pak mohou působit silou svého příkladu. V žádném případě však nesmí být zaměňována individualita za individualismus.

Tematicky navázal příspěvek K. H. Thiema (Akademie společenských věd při ÚV SED, Berlín) *Klíčové technologie – požadavek a šance pro další rozvoj aktivity socialistických osobností* a L. Frähsdorf (Vysoká stranická škola K. Marxe při ÚV SED, Berlín) *Motivy tvůrčí práce – podmínky jejího rozvoje*. Význam mezinárodní spolupráce ve sféře nadvahy analyzoval ve svém vystoupení prof. S. Opara (Akademie společenských věd PSDD, Varšava).

Další zahraniční účastníci věnovali pozornost otázkám formování osobnosti (prof. L. A. Nikitič z Institutu společenských věd při ÚV KSSS, Moskva), rozvoje masového vědomí a účinnosti ideologické práce (I. Schulze z Vysoké stranické školy K. Marxe při ÚV SED, Berlín), tendencím změn společenského vědomí (S. Nagy z Vysoké politické školy MSDS, Budapešť), volného času a sociálních aktivit (prof. M. Dunčovská z Akademie společenských věd a sociálního řízení při ÚV BKS, Sofia), aktuálním otázkám ideologie, vědy a filozofie (B. Fijalkovská z Akademie

společenských věd PSDS, Varšava), výzkumu osobnosti (M. Kirkova z Akademie společenských věd a sociálního řízení při ÚV BKS, Sofia) a otázkám překonávání negativních duchovních jevů (G. Gombosuren z Vysoké stranické školy při ÚV MoLR, Ulan-Batar).

Naše společenskovědní pracoviště a pracoviště bratrských zemí mají řadu shodných zájmů i přístupů při výzkumu problémů společenského vědomí, existují však i některé neujasněnosti kategoriálního aparátu (např. socialistické vědomí — vědomí za socialismu a jiné).

Na potřebu rozpracování řady otázek v oblasti etiky a morálky poukázal V. Ráb (Filozofická fakulta, Praha). Problémy vzájemné ovlivnitelnosti složek společenského vědomí a zejména otázkami světonázorové orientace se zabýval I. Hodovský (Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědecký ateismus ČSAV, Brno).

Ze sociologického hlediska bylo podnětné zamyšlení F. Zicha nad otázkami politického aspektu běžného vědomí. Na základě výsledků řešení HÚ VIII-6-3 SPZV ukázal posun, k němuž dochází v této pétiletce při řešení HÚ IX-6-2. Upozornil jednak na to, že od zkoumání stavu politického vědomí se posunují úkoly řešitelského kolektivu do oblasti poznání mechanismů jeho utváření. Zdůraznil pak význam poznání běžného vědomí pro společensko-politickou praxi jako vědomí reálných sociálních nositelů, které obsahuje řadu politických aspektů. Politický aspekt přitom mohou mít různé složky běžného vědomí. Za určitých podmínek ho mohou ztrácet a získávat složky jiné. Politický aspekt běžného vědomí je v závislosti na konkrétních podmínkách a čase u některých jeho složek značně proměnlivý a u jiných relativně stabilní.

Je možno říci, že každé ze sedmnácti vystoupení československých účastníků konference, teoretického či metodologického charakteru, sdělení poznatků dosavadního výzkumu či informace o některých problémech a záměrech při řešení úkolů SPZV, bylo obohacením nejen pro účastníky konference, ale i přínosem k dalšímu výzkumu otázek spojených s formováním socialistického vědomí v naší společnosti.

Materiály z konference budou postupně uveřejňovány na stránkách odborného tisku.

Jaroslav Ražnok

Územní aspekty životního způsobu v současné etapě vývoje ČSSR

Sekce výzkumu socialistického způsobu života Československé sociologické společnosti při ČSAV uspořádala ve dnech 1. až 3. června 1987 v Mikulově na Moravě seminář *Územní aspekty životního způsobu v současné etapě vývoje ČSSR*. Jeho hlavním cílem bylo přispět k rozšíření poznatků o problematice územní diferenciacce společenských reprodukčních procesů, tedy problematice, která dosud v naší sociologii dostatečně rozpracována není. Mechanismy utváření životního způsobu přitom hrají stále důležitější roli při zprostředkování vzájemných vazeb mezi sociální a ekonomickou stránkou rozvoje společnosti. V důsledku toho roste význam jejich diferencovaného působení, současně se však mění i struktura a váha jednotlivých determinantů procesu reprodukce života. Změny, jimiž naše společnost prochází, jako třeba postupná homogenizace života v rovině jeho sociálně třídní podmíněnosti, vedou k oslabování podílu některých faktorů na diferenciaci životního způsobu a posilují vliv faktorů jiných. Mezi ně patří nepochybně i různé aspekty územního členění společnosti.

Příčinami růstu významu teritoriálních stránek způsobu života se ve svém zahajovacím vystoupení hlouběji zabýval předseda výboru sekce, R. Růžička (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Proces zrání socialistické společensko-ekonomické formace staví nutně do popředí otázku jeho zdrojů a efektů, jež jsou ve své konkrétní podobě vždy územně historické. Teritoriálně diferencovaná skladba materiálních a duchovních podmínek života pak vytváří odlišné možnosti sepětí způsobu života člověka se společenským reprodukčním procesem. Formování životního způsobu proto bezprostředně souvisí s územní diferenciací jeho objektivních podmínek a je podvázáno určitou územní skladbou a dynamikou zájmů, jež se ve společenském reprodukčním procesu uplatňují a realizují jako „významová“ složka života.

Další část jednání byla věnována příspěvkům, týkajícím se obecně teoretických a metodologických otázek regionální diferenciacce životního způsobu. Referát na téma *Územní souvislosti zdokonalování socialistického způsobu života* přednesl J. Suchý z Ekonomického ústavu SAV. Upozornil v něm na nutnost orientace

výzkumu na územní a ekologické aspekty utváření způsobu života, které tvoří referenční rámec zdokonalování jeho kvality. Životní způsob však představuje ucelenou sociokulturní formu způsobu výroby a společenské praxe v jejich zprostředkování životní aktivitou lidí. Kvalita života se proto netýká jenom ekologických problémů, ale je vpletena do složitého uzlu vztahů mezi sociálně ekonomickou aktivitou člověka a jejími objektivními podmínkami. Proces intenzifikace společenské reprodukce je tak zároveň procesem rekultivace člověka jako subjektu praktického působení na objektivní podmínky života a v tomto smyslu se stává funkcí součástí celkového rozvoje socialistické společnosti.

Problematice možností mobilizace hybných sil společnosti věnoval svůj příspěvek P. Kunst z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Inovace výrobních programů a technologií vyvolává tlak na větší mobilitu pracovních sil. Netýká se to ovšem jen kvalifikační způsobilosti pracovníků, ale celého komplexu vzájemně spjatých činitelů, mezi nimi i prostorově migrační formy tohoto sociálního pohybu. Jedním z klíčových problémů intenzifikace naší ekonomiky je tak problém dynamické alokace pracovních sil v souladu s potřebami strukturálních přeměn společenské výroby. V této souvislosti autor předložil vlastní projekt informačního systému, fungujícího na komerční bázi, jehož cílem by bylo napomoci odstranění bariér ve sféře mobility pracovních sil a zefektivnění dosud málo účinného způsobu regulace vývoje zaměstnanosti.

M. Illner prezentoval výsledky úsilí kolektivu pracovníků z ÚFS ČSAV o *rekonstrukci sociálně prostorové struktury ČSSR a vytvoření typologie oblastí na úrovni okresů*. Seznámil posluchače jak s metodikou práce, založenou na kvantitativní ekologické analýze, tak s výslednými poznatky. Charakterizoval hlavní syntetické faktory podílející se nejvýrazněji na diferenciaci sociálně ekonomické situace jednotlivých okresů a pomocí nich pak popsal základní typy územních celků, a to s přihlédnutím ke specifickým rozdílům mezi českými zeměmi a Slovenskem.

R. Bednárik (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce) podal informaci o ideovém záměru a některých výsledcích empirických výzkumů v oblasti problematiky způsobu života v lokalitách, realizovaných ve Výzkumném ústavu životní úrovně a Výzkumném ústavu sociálního rozvoje a práce. Výsledky výzkumů ověřily hypoteticky předpokládaný vliv velikosti lokality na jednotlivé složky a obsahovou strukturu způsobu života jejich obyvatel a potvrdily smysluplnost poznávání reálného způsobu života v lokálně diferencovaných podmínkách. Zároveň se podařilo jednoznačně prokázat diferenciaci v obsahu, pojetí a potřebách volného času obyvatelstva na venkově a ve velkoměstech. V současné době jsou výzkumy orientovány na identifikaci vzájemných souvislostí mezi rozvojem sociálního prostředí lokality a zdokonalováním způsobu života podle požadavků dynamizace ekonomického a sociálního rozvoje společnosti.

J. Patočka se soustředil na otázky *regionální diferenciace životního způsobu v souvislosti s problematikou vymezení sociálního systému v území*. Podrobněji se věnoval systematické přenosu sociokulturních vzorců a jejich společenské difúzi ve vazbě na socioúzemní struktury společnosti na základě vytipování základních procesuálních okruhů, jimiž lze charakterizovat vztahy mezi rozvojem životního způsobu a regionální skladbou země.

Zbývající příspěvky je možné rozdělit do několika tematických bloků. První z nich tvoří referáty věnované otázkám územní diferenciace způsobu života z hlediska podmínek a potřeb rozvoje jeho kulturní dimenze.

Referát o *metodologických východiscích koncepce zkoumání kulturní úrovně způsobu života*, uplatňované v Ústavu pro výzkum kultury v Praze, připravil M. Cejp. Objasnil v něm podstatu komplexní analýzy úlohy kultury ve společnosti, která zahrnuje postižení existující předmětné skutečnosti, jejího činného přetváření i samotného přetvářejícího subjektu. Upřesnil také kritéria použitá pro hodnocení těchto základních stránek kulturního procesu a poukázal na některé poznatky z první aplikace popsaného postupu při výzkumu kulturní úrovně venkovského obyvatelstva ČR.

K. Schwarz (rovněž Ústav pro výzkum kultury) hovořil o *metodologických aspektech výzkumu územních rozdílů v oblasti kulturně výchovné činnosti ve volném čase*. V této oblasti sice převažují celospolečenské rysy nad regionálními, avšak určité územní diferenciace zde přesto existují. Pro jejich zkoumání má zásadní význam správná volba výzkumných jednotek. Výzkum na úrovni krajů stírá územní rozdíly a ani šetření okresů není dostatečně citlivé na probíhající územní procesy. Odhalit hranice nově vznikajících kulturních regionů je proto možné jedině na základě analýzy působení všech důležitých kulturních faktorů na úrovni obcí.

O výsledcích *sociokulturní typologizace okresů Jihomoravského kraje*, založené na podrobné analýze sociokulturní a demografické situace okresů a jejich vybavenosti kulturními zařízeními, referovala V. Foretová z Krajského kulturního střediska v Brně. Soustředila se zejména na charakteristiku diferenciací podmínek kulturního života v rámci identifikovaných typů a na vysvětlení vlivu jednotlivých faktorů, které se na této diferenciaci podílejí nejvíce.

J. Svatoň ze Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody přiblížil účastníkům *systém vyhledávání a evidence historicky cenných památek* a způsob, jakým jsou zpracovávány podklady pro plánování jejich opětovného funkčního zařazení do života příslušných lokalit.

Druhý blok příspěvků se týkal problematiky územního řízení a plánování života společnosti.

V. Mezřícký z Ústavu státu a práva ČSAV se věnoval problémům *územní integrace*, kterou vidí v prvé řadě jako přizpůsobování územních struktur měnícím se podmínkám existence. Integrace území proto souvisí s realizací cílů rozvoje jednotlivých územních celků a je tak závislá na fungování orgánů státní správy. Práce zastupitelských i výkonných orgánů je však v tomto ohledu, zejména pokud jde o řešení koncepčních otázek územního rozvoje, poznamenána řadou nedostatků. Konkrétní analýzou příčin tohoto stavu se pak autor zabýval v další části svého příspěvku.

Na možnosti *využití sociologie při plánování rozvoje centrálních městských zón* se zaměřila E. Součková ze Státního ústavu pro rekonstrukci památkových míst a objektů. Východiskem jí byla analýza rostoucích rozporů v kvalitě života v nových zónách a ve starší centrální zástavbě. Na základě toho zformulovala hlavní problémy ve zmíněné oblasti a poukázala na nutnost sociologického přístupu k jejich řešení. Příspěvek obsahoval i nástin optimální podoby systému společenských funkcí městských center v soudobých podmínkách.

Účast společenských věd při modelování území byla námětem příspěvku Z. Chlupa z Výzkumného ústavu výstavby a architektury. Šlo zejména o využití poznatků teorie řízení, teorie rozhodování a teorie informací k posílení konzistence výběru cílů, kritérií a zdrojových informací v řízení a plánování sociálně ekonomického rozvoje územních celků. Úspěšné řešení problémů, jež se v této oblasti objevují ve stále větší míře, totiž závisí především ne na použitých metodách, ale na konzistenci rozhodování.

Další blok představují referáty o výsledcích sociokulturních a etnografických šetření prováděných v některých regionech.

M. Šímek z Ústavu pro výzkum kultury referoval o monografickém výzkumu *proměn životních podmínek v obci Dolní Rožná* v rozmezí čtyřiceti let, který byl realizován v návaznosti na známý výzkum, jež v této obci prováděl ve třicátých letech Karel Galla. Obsahem referátu byla hlavně charakterizace posunů, k nimž v uvedené obci došlo v oblasti demografického a socioprofesionálního složení obyvatelstva, jeho životní úroveň a trávení volného času.

Pracovnice Ústavu ekologie průmyslové krajiny ČSAV v Ostravě Ch. Kadavá informovala o výsledcích výzkumu *vlivu změn životního prostředí na způsob života obyvatel průmyslové krajiny*. Zaměřila se přitom na analýzu dopadu vazby mezi způsobem života a životním prostředím na formování vztahu k práci jakožto základnímu prvku socialistického životního způsobu.

Etnografický výzkum místní kultury byl na semináři zastoupen příspěvkem H. Dvořákové (Regionální muzeum v Kloboukách u Brna). Příspěvek se zabýval *projevy současné lidové kultury na Břeclavsku*, především utvářením jejich nových forem, a rostoucí závislostí kultury dnešního venkovského obyvatelstva na provozu institucí a oficiálních organizací. Druhá část příspěvku pak byla věnována některým projevům současné neprofesionální výtvarné tvorby v okrese Břeclav.

J. Kadeřábková z Ústavu etnografie a folkloristiky ČSAV provedla analýzu *regionální diferenciací architektonických charakteristik vybraných typů pohraničních obcí*. Přiblížila historický vývoj i současnost architektury v těchto oblastech a uvedla je do souvislosti s proměnami životních podmínek a způsobu života jejich obyvatel.

Konečně poslední dva referáty pojednávaly o výskytu a rozšíření některých sociálně patologickým jevů z hlediska jejich územního rozložení.

Problematické prostorové a teritoriální diferenciací rozvodovosti na Slovensku se věnoval P. Gurán z ÚFS SAV. Vyšel ze specifikace rozvodovosti na celostátní úrovni a z její vnitřní diferenciací na Slovensku. Na tomto základě pak vypracoval klasifikaci slovenských okresů podle aktuálního stavu a současných tendencí ve vývoji tohoto problému.

H. Malinová z Prognostického ústavu ČSAV seznámila účastníky s vybranými poznatky o *sociálně patologických aspektech života v Praze*. Soustředila se především na vysokou koncentraci kriminálních jevů, která tvoří jednu z charakteristik velkoměstského způsobu života, a zvláště na její projevy v životě dospívající mládeže.

Celý seminář byl koncipován poněkud netradičně. Byli pozváni reprezentanti různých společenskovědních disciplín, přičemž obsahové zaměření jednání nebylo záměrně předem blíže specifikováno. Šlo především o konfrontaci co nejširšího spektra pohledů na danou problematiku, o zmapování stavu jejího rozpracování a o využití získaných informací pro ujasnění základních východisek přístupu k jejímu řešení v rámci sociologie životního způsobu.

Tyto cíle byly převážně splněny. Poměrně široké a reprezentativní zastoupení společenskovědních oborů (zúčastnilo se celkem 29 lidí, zastupujících 17 vědecko-výzkumných a řídicích organizací) ukázalo velký zájem o problematiku územních aspektů utváření způsobu života a obsah referátů i diskusních vystoupení naznačil, kterým směrem je tento zájem orientován v první řadě. Většina příspěvků se přímo či nepřímo dotýkala typologizace územních celků. Prakticky ve všech byly přítom akcentovány dva nejzávažnější metodologické problémy: výběr základních územních jednotek a volba kritérií pro konstrukci typů. V souvislosti s tím se pak projevil limity jednostranných přístupů, založených navíc převážně na kvantitativní analýze jednotlivých forem společenské reprodukce. Jako zcela nezbytné se proto ukázalo vypracování metodologického základu komplexního přístupu ke zkoumání teritoriální diferenciace procesu formování životního způsobu, který by umožnil kvalitativní postižení všech jeho podstatných stránek v jejich strukturním a funkčním propojení a mohl tak sloužit jako východisko aplikovaného výzkumu i práce řídicích a plánovacích orgánů. Požadavek v tomto směru byl také na adresu sociologie životního způsobu na semináři vysloven. Z tohoto důvodu lze seminář chápat i jako určitou výzvu naší sociologii a považovat jej za jeden z mezníků v činnosti sekce výzkumu socialistického způsobu života Československé sociologické společnosti.

Ondřej Hubáček

VII. celostátní konference podnikových sociologů

Sekce sociologie práce a podniku Slovenské sociologické společnosti při SAV uspořádala ve dnech 15.–17. června 1987 již sedmou celostátní konferenci podnikových sociologů, tentokrát s názvem *Podniková sociologie a strategie urychlení*. V atraktivním prostředí Vysokých Tater (Tatranská Lomnice) se kromě podnikových sociologů sešli i pracovníci obou našich Ústavů pro filozofii a sociologii a několika resortních výzkumných ústavů.

Konferenci zahájila členka přípravného výboru H. Woleková (Ústav technológie a racionalizácie Závodov ťažkého strojárstva, Bratislava) stručnou rekapitulací předcházejících šesti konferencí. Úvodní referát na téma *Ľudský činiteľ v procese prestavby — poznatky a skúsenosti z prípravy komplexného dokumentu* přednesl L. Lubelec (Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce, Bratislava). Seznámil účastníky konference s hlavními myšlenkami materiálu věnovaného otázkám využití a dalšího rozvoje lidského činitele, který vznikl na jeho pracovišti a je jedním z podkladů návrhu zákona o státním podniku.

O tom, že je nezbytné orientovat sociologii práce a podniku novými směry, hovořil J. Bunčák (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) v příspěvku *Požiadavky prestavby na zameranie sociológie práce a podniku*. V této souvislosti kriticky shrnul dosavadní výsledky československé sociologie práce a podniku a zdůraznil, že v podmínkách přestavby již nebude možné se omezovat na sociální plánování a řešení otázek humanizace práce. Podle jeho názoru je nyní třeba se soustředit na otázky pracovní motivace, mobility pracovních sil a skupinových zájmů. P. Frič a F. Gál (Kabinet teórie vedy a prognóz SAV, Bratislava) hovořili ve svém příspěvku *Problémovo orientovaná sociológia o nutnosti věnovat se zkoumání problémových situací a jevů a zároveň se podílet na jejich řešení*. Netradičností tématu upoutalo vystoupení Z. Bútorové (z téhož pracoviště) s názvem *Etika práce podnikového sociológa jako člena vedeckého spoločenstva a zamestnanca podniku*.

Na tento blok obecněji pojatých referátů navázala vystoupení orientovaná ke konkrétní podnikové praxi. V. Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace staveb-

nictví, pracoviště Praha) se v příspěvku *Subjektivní činitel a jeho reakce na řídicí systém v ekonomice* zabýval otázkami motivace a orientace řídicích pracovníků v podmínkách demokratického centralismu. S některými problémy a zkušenostmi práce sociologa v podniku, kde probíhají přípravy na ověřování *Komplexního experimentu zvýšení samostatnosti a odpovědnosti hospodářských organizací za efektivní rozvoj* seznámil přítomné S. Hošek (Dopravní stavby, n. p. Olomouc). Svému příspěvku dal název *Hodnocení podniku v kontextu změn*. Ve vystoupení *Sociální řízení v podmínkách růstu úlohy podniku jako specifických subjektů ekonomických zájmů* zdůraznil M. Flek (Československé automobilové opravy NV, Praha) podobně jako již před ním J. Bunčák, nezbytnost orientovat sociologickou teorii také na problematiku zájmů v podmínkách socialismu. V příspěvku *Pestovanie „sociologickej imaginácie“ radiacích pracovníkov* upozornila S. Kohútová, že podnikový sociolog má na svém pracovišti plnit i svého druhu výchovně vzdělávací funkci.

Druhý den jednání zahájil S. Konečný (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava). V souvislosti s tématem *Miesto podniku v riadení sociálneho rozvoja spoločnosti* hodnotil nástroje a ukazatele uspokojování individuálních, skupinových a společenských potřeb. Konstatoval, že byly vytvořeny pro dosahování cílů minulosti a nelze je proto efektivně používat k dosahování cílů dneška. I. Tomeš (Technickoekonomický výzkumný ústav hutnického průmyslu, Praha) v příspěvku *Nové ciele a prístupy k řízení personálního a sociálního rozvoje* upozornil na některé problémy, které se mohou objevit s přechodem k novému hospodářskému mechanismu. Poukázal mimo jiné na možnost přechodného vzniku sociálního napětí. S teorií pracovního místa a jejím uplatněním v rámci řízení personálního rozvoje ve Východoslovenských železárnách, n. p. Košice seznámil přítomné M. Haňdiak. O práci, výsledcích některých výzkumů provedených pražským Ústavem silniční a městské dopravy a hlavních problémech týkajících se zejména pracovních podmínek v dopravě informoval J. Bečvář.

V odpoledním programu zkonfrontoval E. Mleziva proponované cíle a dosažené výsledky v oblasti sociálního plánování (*Efektivita sociální politiky v hospodářských organizacích – zkušenosti a předpoklady*). Druhým referujícím byl M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická v Praze). V rámci příspěvku *K předpokladům realizace úkolů sociologie práce a podniku ve vazbě na strategii urychlení vymezení* pět oblastí, v nichž dnes dochází k rozporům: kvalifikace, kvalita pracovního prostředí, účinky práce na zdraví lidí, personální a kádrová činnost, řízení. Sociologii práce a podniku je v současné době podle jeho názoru třeba orientovat především k řešení těchto rozporů. Posledním referujícím druhého dne konference byl M. Bútora (Protialkoholická ambulancia, Bratislava). Seznámil přítomné se svými poznatky týkajícími se alkoholismu u nás, zdůraznil, že jde o závažný sociální jev a upozornil na možnost (jak ukázala diskuse někde i nezbytnost) koncipovat podnikové protialkoholické programy.

Zbývající část odpoledne a večerní hodiny pak byly věnovány diskusi, k níž připravili podklady Z. Komárek a M. Černík (Elektromont, k. p. Praha). Již při prezenci obdrželi účastníci konference překlad článku uveřejněného v sovětském časopise *Sociologičeskije issledovanija* (č. 3, 1986) *O zlepšení organizace sociologické práce v odvětvích národního hospodářství a schválení vzorových ustanovení o službě sociálního rozvoje podniku, organizace, ministerstva*. Kromě toho provedl Z. Komárek analýzu jednání předešlých šesti konferencí československých podnikových sociologů z hlediska problematiky postavení a práce podnikového sociologa, jejíž výsledky shrnul v úvodním slově *Nejen reminiscence na téma podnikový sociolog*. Následující diskuse ukázala, že sociologové v podnikové praxi často naráželi na řadu organizačních a formálních problémů. Jen malá část jich je například zařazena na místě sociologa, většina pracuje v kádrových a personálních útvech apod., kde se často musí zabývat problémy, které by do kompetence a pracovní náplně podnikového sociologa spadat neměly. Hovořilo se také o tom, že v souvislosti s přestavbou hospodářského mechanismu se může objevit řada nových problémů, které budou muset řešit zejména sociologové v podnicích a závodech. Závěry, do nichž diskuse vyústila, budou součástí připravovaného sborníku příspěvků z této konference a podle možnosti budou publikovány v některých politických a odborných periodikách. Řada účastníků konference přivítala *Bursu programů pro zpracování sociologických údajů*, které připravila a vedla S. Chylová (Bavlnářské závody V. I. Lenina, n. p. Ružomberok).

Třetí, poslední den konference odezněla tři krátká sdělení. M. Šarišský (Východoslovenské železářny, n. p. Košice) informoval o zkušenostech s vytvářením podnikového systému práce s tvořivými pracovníky předvýrobních etap. Někteří z pří-

tomných podnikových sociologů asi trochu záviděli I. Hradecké (Škoda, k. p. Plzeň), která nechala nahlédnout do své každodenní praxe plně odpovídající představám o práci sociologa. Poměrně dlouhá tradice sociologického pracoviště v plzeňské Škodovce poskytuje bohatý materiál pro sekundární analýzy, je zde založen longitudiální výzkum, k dispozici je a dále se rozvíjí pružná datová báze atd. Posledním referentem byl J. Hudeček (Ústav pro filozofii a sociologii, Praha), který přítomné seznámil s výsledky velkých reprezentativních šetření týkajících se postojů československé mládeže k technickému rozvoji a k důsledkům technických změn v oblasti práce. Konferenci celkově zhodnotili a průběh diskusí shrnuli J. Bunčák a M. Tomšík.

Z uvedeného přehledu je snad patrné, že se na letošní konferenci hodně bilancovalo. Domnívám se, že důvodem této skutečnosti nebylo jen to, že v říjnu letošního roku uplyne 15 let od konání I. celostátní konference podnikových sociologů. Důležitou roli v této souvislosti jistě hrál fakt, že sociologové zabývající se problematikou práce a podniku si jsou dobře vědomi nových a vyšších nároků, které na ně nejbližší budoucnost bude klást. V této souvislosti se snažili dosaavadní úspěchy a neúspěchy zrekapitulovat a zhodnotit, do jaké míry jsou na nové úkoly připraveni.

Konference byla, jak od předsednického stolu, tak v kuloárech, hodnocena jako přínosná. Na většinu přednesených příspěvků navázaly bohaté diskuse. Někteří přihlášení referující se dokonce rozhodli prostor pro diskusi rozšířit a vzdali se svého vystoupení. Se všemi příspěvky, tj. přednesenými i nepřednesenými, se lze seznámit ve sborníku vydaném Sekcí sociologie práce a podniku Slovenské sociologické společnosti.

Jadwiga Šanderová

Symposium o stimulaci pracovního chování

Problémy stimulace a motivace pracovní činnosti jsou již řadu let středem pozornosti sekce sociologie práce brněnské pobočky Československé sociologické společnosti při ČSAV. Mimo pravidelně pořádané sociologické večery, na nichž jsou tyto otázky rozebírány, byly některé aspekty uvedeného problému předmětem jednání symposia, které se konalo v lednu 1986. Snaha o hlubší analýzu užší škály těchto problémů vedla brněnskou pobočku Československé sociologické společnosti při ČSAV spolu s katedrou marxisticko-leninské sociologie Filozofické fakulty UJEP v Brně k rozhodnutí svolat na leden 1987 symposium zaměřené na téma: *Sociologické souvislosti účinné stimulace požadovaného pracovního chování*. Cílem symposia bylo přispět k rozpracování problematiky zvláštností stimulačních procesů v podmínkách přechodu k intenzifikaci výrobní činnosti.

V zájmu prohloubení aktivní účasti a respektování vymezeného tematického rámce byl organizátory zvolen netradiční přístup: v září 1986 požádali všichni zájemci o účast na sympoziu ostatní přihlášené účastníky o expertní posouzení omezeného počtu otázek obsahově zaměřených k tématu setkání. Reakce na rozzeslané otázky získali autoři do konce roku 1986 a výsledky jejich rozboru prezentovali na sympoziu. Vlastní jednání proběhlo ve třech obsahově navazujících sekcích. Organizace jednání těchto sekcí byla jednotná: úvodní slovo, rozbor stanovisek skupiny expertů a diskuse.

První sekce se zabývala problematikou *stimulátorů požadovaného pracovního chování*. Úvodní slovo přednesl Antonín Burian (Ústav racionalizace a řízení práce, Brno). Navázal na některé problémy zformulované na sympoziu v roce 1986 a řadu svých názorů doložil poznatky ze sociologických průzkumů. Rozebral některé zásady změn hospodářského mechanismu v ČSSR s důrazem na lidský faktor, ve vztahu ke stimulátorům požadovaného pracovního chování a ve vztahu k cílové a instrumentální orientaci pracovníků (viz dále). Navázal na úvodní slovo vyhodnocení problému *substituce odměny za trvale dobrý výkon*. Uvedl, že experti preferují jako nejvhodnější typ odměny časovou výhodu (zkrácení pracovní doby, prodloužení dovolené, změna režimu pracovní doby apod.), dále uvádějí peněžní odměny a zajištění vyššího starobního důchodu. Tyto názory byly konfrontovány s poznatky získanými dotazováním vedoucích pracovníků zemědělských podniků a jiných pracovníků v zemědělství.

V diskusích vystoupili: Libor Musil (Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV, Ostrava) *Požadované pracovní chování z hlediska vztahu dílčích a celospolečenských zájmů*, Tomáš Sirovátka (Brněnské výstavy a veletrhy, Brno) *Stimuly a pra-*

covní motivace, Jiří Klement (Pozemní stavby, Brno) *Vliv propagace výsledků práce jednotlivce na jeho individuální pracovní postoje*, Libuše Lukášová (Metra, k. p., Blansko) *Podíl řídicího pracovníka na pracovních výsledcích*, Jana Šindlářová (Ústav pro další vzdělávání veterinárních lékařů, Brno) *Stimuly zvyšující zájem o tzv. neatraktivní profese*, Iva Pospíšilová (Výzkumné pracoviště ekonomiky a řízení výrobní sféry UJEP, Brno) a Milan Gavlus (Právnická fakulta UJEP, Brno) *Systém pracovních právních norem jako stimulátor pracovního chování* a další.

Druhá sekce se zabývala problematikou *Jednotlivec, společnost a tvůrčí práce*. Diskusi uvedl Ferdinand Koudelka (Drupos, Olomouc), který se zmínil o problematice vztahu zájmu jednotlivce a společnosti a o faktorech podmiňujících tento vztah. Na úvodní slovo navázal rozbořem expertních posudků k otázkám stimulátorů činnosti tvůrčích pracovníků. Mimo jiné se zabýval otázkou tzv. hygieny duševní práce.

V dalším jednání pak vystoupili: Yvonna Ronzová (Vysoké učení technické, Brno) *Peněžní odměna jako faktor výkonu*, Josef Musil (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Brno) *Faktory ovlivňující jednotu zájmů jednotlivce a společnosti*, Arnošt Balcar (Institut řízení, Praha) *Faktory prostoru pro tvůrčí aktivitu lidí*. Příspěvek zaslali Miloslav Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha) *Odměňování za práci*, Vladimír Svítek (Ústřední vědeckoinformační středisko ČSLA, Praha) *Vztah práce a naplňování životních tužeb* a další.

Třetí sekce, jejímž jednáním prolínala témata dvou sekcí předchozích, měla téma: *Sociální klima jako výrazný stimulátor pracovního výkonu*. Miroslav Gregor (Filozofická fakulta UJEP, Brno) upozornil v úvodním slovu na význam sociálního klimatu a seznámil přítomné s výsledky rozboru názorů účastníků na úlohu stimulu obsažených v samotné pracovní činnosti a vlivu vžitého způsobu práce na volbu kombinace stimulu pro určitý typ pracovní činnosti.

V diskusi se Jana Šindlářová zabývala otázkou stimulu, které nejsou obsaženy v pracovní činnosti samé. Příspěvek, zaměřený na problematiku sociálních jistot, zaslal Vladimír Nezdařil (Krajská politická škola, Brno).

Účastníci zpracovali po ukončení symposia své příspěvky písemně a prostřednictvím přípravného výboru je rozeslali zájemcům.

Rozsah problémů, které byly na sympoziu otevřeny, byl (přes veškerou snahu přípravného výboru) značný. Proto nebylo možné zformulovat podrobné závěry, řada otázek zůstala otevřena a stanou se předmětem dalšího jednání. Nicméně v průběhu diskuse vykrystalizovala některá ucelenější stanoviska, která je možné stručně shrnout následovně:

1. Pracovníci hodnotí svou práci optikou soustavy kritérií. Vztahy mezi jednotlivými kritérii se v rámci dané soustavy neutvářejí nahodile, ale jsou strukturovány v závislosti na podmínkách realizace pracovní činnosti a vlastnostech činnosti samé. Je možné určit takové soustavy kritérií hodnocení pracovní činnosti, které jsou typické pro určité kategorie, popřípadě skupiny pracovníků. Navrhované soustavy stimulu pracovního chování by měly odpovídat zjištěným, typickým soustavám kritérií hodnocení. Tyto návrhy je navíc nezbytné doplňovat informací o podmínkách, za nichž jsou navrhované soustavy stimulu schopny působit požadovaným směrem.

2. Empiricky je možné zachytit velký počet různorodých kritérií hodnocení pracovní činnosti a jim odpovídajících motivů pracovního chování. Zdá se, že z hlediska aktivizace intenzifikačních procesů je vhodné uspořádat empirickou mnohost prvků pomocí členění na kritéria instrumentální a cílová. To znamená rozlišovat, zda je práce hodnocena spíše jako prostředek, nebo spíše jako cíl. Pracovní chování směřující k intenzifikaci výrobních procesů je podmíněno aktivizací cílových motivů, a tedy přítomností cílových kritérií v hodnotovém „žebříčku“ pracujících.

3. V závislosti na významu aktivizace cílových motivů pro intenzifikační procesy je třeba položit důraz na využívání tzv. vnitřních stimulu (tj. stimulu obsažených v práci samé), vhodně kombinovaných se stimuly vnějšími (tj. stimuly, které vycházejí z ostatních sfér životního způsobu člověka a které jsou na pracovní chování sociálně vázány).

4. Tvůrčí práci je možné chápat jako činnost směřující ke kombinaci stávajících informací a vytváření informace nové. Takto vymezená tvůrčí práce je protikladem rutiny.

5. Téměř každá práce obsahuje tvůrčí prvky. Otázku míry tvořivosti určité pracovní činnosti není vhodné redukovat na problematiku tzv. obsahu práce. Zdá se, že dosud užívaná kategoriální dvojice „obsah“ (činnostní složka) a „charakter“ (vztahová složka) práce, není pro posouzení míry tvořivosti práce adekvátní.

začnících funkcí volného času a jejich vlivem na hodnotovou orientaci lidí. Poukázal na potřebu řízeného ovlivňování sféry volného času pracujících a na úlohu volného času při zprostředkovávání kulturních hodnot socialismu. Referát prof. L. Paradeho z Lipska byl inspirativní z hlediska uplatnění výzkumných metod používaných v NDR při zkoumání kultury ve venkovských oblastech. Poukázal na existenci různých mechanismů v přístupu ke kultuře u městského a venkovského obyvatelstva a na potřebu zkoumání akumulace kulturního potenciálu ve venkovském osídlení.

Rovněž hosté z MLR využili ve svých příspěvcích údajů ze sociologických výzkumů. L. Szabó (Akademie věd, Debrecen) hovořil o problematice systému hodnot v kultuře rozvinutého socialismu a upozornil na některé negativní trendy, které s sebou přinášejí procesy modernizace a komercializace kulturního života v MLR. Negativní vlivy pramení především z neregulovaného působení tržních mechanismů v kultuře a ze „spotřebitelského“ vztahu ke kultuře prosazujícího se ve způsobu života. Referát prof. P. Soóse (Akademie věd, Debrecen) se vyznačoval problémovým přístupem k hodnocení kulturní politiky v Maďarsku. Zabýval se realitou tzv. kulturního pluralismu v MLR a jeho odrazem v konfrontaci ideologických názorů preferujících často kosmopolitismus a nacionalismus v přijímání i tvorbě kultury.

Bulharští účastníci se zaměřili především na dílčí otázky z oblasti estetiky a teorie kultury. Širším souvislostem se věnovala pouze R. Dragneva z Ústavu sociologie AV BLR v Sofii, která se zaměřila na sociologické aspekty masové komunikace a zdůraznila potřebu jejich výzkumu, umožňující na základě znalostí místních podmínek sociotechnicky ovlivňovat přijímání nových kulturních obsahů, forem a inovací.

Diskusní příspěvky účastníků z Československa lze pouze výběrově a schematicky utřídít do několika nejčastěji se vyskytujících tematických okruhů. Největší pozornost byla pochopitelně věnována filozofickým a metodologickým otázkám teorie kultury v příspěvcích Z. Lehmannové, M. Bartoše, O. Machoninové, K. Hnízdové, J. Herfurtové (všichni z Filozofické fakulty UK v Praze) a dalších. Problémům koncepce teorie kultury jako studijního oboru a jejího vztahu k praxi se věnovala J. Oliveriusová z pražské a A. Fischerová z bratislavské univerzity. Na konferenci byla dále zmíněna problematika kulturně výchovné činnosti (K. Škoda, FF UK, Praha a jiní), životního prostředí (J. Ortová, FF UK, Praha), komunikačních aspektů kultury (J. Haman, Státní knihovna ČSSR, Praha, D. Kožušníková, FF UK, Praha).

Nezanedbatelnou součástí konference tvořily příspěvky do diskuse, které byly orientovány sociologicky nebo byly k sociologické problematice vztaheny. Vedle již uvedených koreferátů zahraničních účastníků lze mezi ně zařadit vystoupení J. Peškové (FF UK, Praha), která z filozofického hlediska poukázala na nutnost sociologické analýzy problémů zprostředkování kultury mladé generaci. M. Cejp (Ústav pro výzkum kultury, Praha) charakterizoval v diskusi zaměření vědeckovýzkumné činnosti Ústavu pro výzkum kultury a soustředil se zejména na problematiku zkoumání kulturní úrovně a kvalitativních aspektů participace na kultuře jako důležitého úkolu pro posílení aktivní role člověka ve společnosti. Příspěvek P. Kováčka z partnerského ústavu z Bratislavy lze označit za odvážný pokus o použití metod strukturálního funkcionalismu z hlediska marxisticko-leninské sociologie při hodnocení problematiky funkcí kultury. M. Matějů (FF UK, Praha) se zaměřil na problém – který na konferenci vystoupil jako aktuální – řešení vztahu mezi teorií a empirií a mezi teorií a praxí. Upozornil na specifikum sociologie kultury a její význam jak pro teoretické zázemí ostatních společenských věd, tak pro aplikaci poznatků v praxi. Svoje stanovisko doložil na příkladu sociokulturních výzkumů, které jsou již dlouhodobě realizovány katedrou teorie a řízení kultury FF UK v Praze v rámci SPZV či ve spolupráci s Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV, Ústavem pro výzkum kultury, a jejichž výsledky jsou využívány státními a stranickými orgány. F. Malina ministerstvo kultury ČSR, Praha) ve svém diskusním příspěvku vytyčil některé důležité problémové okruhy (demokratizace kultury, masové kultury, sepětí teorie s praxí), jimiž by se soudobá teorie kultury měla zabývat. V. Soukup (FF UK, Praha) se věnoval různým pojetím kultury v kognitivní antropologii. Při rozboru vývojových trendů americké kulturní antropologie zdůraznil roli sociobiologie při studiu člověka a kultury. Podtrhl význam teorie kultury jako vědní disciplíny, která provádí kritickou analýzu buržoazních teorií kultury. L. Hora (FF UK, Praha) se invenčně pokusil překonat tradiční filozofický přístup k otázkám mravní kultury. Zdůraznil nutnost integrálního studia morálky z pozic filozofie, sociologie, psychologie, teorie kultury a dalších spo-

lečenských věd. Předpokladem úspěšného řešení problémů etiky v socialistické společnosti je adekvátní výzkum opřený o fundované empirické studie.

Z uvedeného stručného přehledu referátů a diskusních příspěvků přednesených na konferenci *Kultura — socialistická společnost — osobnost* je patrná aktuálnost studia kultury v současné socialistické společnosti i bohatost námětů jak pro teorii kultury, tak i pro sociologii. Jednání na konferenci vedle svého hlavního významu, spočívajícího ve zprostředkování a konfrontaci informací, naznačilo i potřebu dále rozvíjet metodologické otázky, tj. zejména zpřesňovat vymezení kultury, analyzovat postupy při používání teorie jako nástroje poznání, věnovat se otázkám verifikace poznatků, snažit se o dosažení optimálního spojení s empirií atd. K řešení těchto a podobných otázek bezesporu může směřovat i plodná kooperace a dialog mezi teorií a sociologií kultury a ostatními společenskými vědami. O tom svědčilo i celé třídní jednání konference, která si vytyčila především tyto cíle:

- přispět k dalšímu rozvoji marxisticko-leninské teorie kultury;
- vyměnit si zkušenosti z rozpracování výzkumu a řešení úkolů, které kultura plní v socialistické společnosti;
- položit základy k užší a systematičtější spolupráci jak pracovišť na vysokých školách, tak i resortních výzkumných ústavů zabývajících se problematikou kultury v jednotlivých socialistických státech.

Zejména v tomto posledním bodě splnila konference své poslání, neboť se stala skutečně první mezinárodní konferencí socialistických států zaměřenou k teorii kultury, umožňující setkání a výměnu názorů odborníkům zabývajícím se jak teoretickými, tak i některými praktickými problémy kultury.

Martin Matějů

СТАТЬИ

<i>Ружичка Р.</i> : Общественная собственность, образ жизни и интересы	545
<i>Влачил Я.</i> : Социология труда и ее значение для социального прогноза.	562
<i>Вечерник Й.</i> : Процессы распределения и жизненный уровень.	576
<i>Богущак М.</i> : Образовательная структура ЧССР в 1960—1980 гг. и варианты ее дальнейшего развития	588

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Шенк Ю.</i> : Синергетическая модель формирования мнений в обществе.	616
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Маржикова И. - Клаус П.</i> : Культурные интересы и потребности рабочих.	636
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Урбанек Э.</i> : А. Ванек, Словарь чешских и словацких социально-политических мыслителей и социологов 1848—1980 гг.	648
<i>Гольда Д.</i> : В. Чехак — Й. Лингарт, Социология спорта.	649
<i>Кунст П.</i> : И. И. Дубинин — Л. Г. Гуслякова, Динамика обыденного сознания.	653

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Умерь Карел Галла</i>	655
<i>Дубски В.</i> : XI ое заседание Проблемной комиссии многостороннего сотрудничества академий наук социалистических стран «Социальные процессы в социалистическом обществе».	655
<i>Герцманн Я. — Томек И.</i> : Социология и мир	656
<i>Ражинок Я.</i> : Познавая и меняя сознание общества.	659
<i>Губачек О.</i> : Территориальные аспекты образа жизни на современном этапе развития ЧССР	661
<i>Шандерова Я.</i> : VII общегосударственная конференция социологов на предприятиях	664
<i>Ковделка Ф. — Мусил Л.</i> : Симпозиум о стимуляции трудового поведения.	666
<i>Матею М.</i> : Конференция «Культура — социалистическое общество — личность».	668

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1987, číslo vyšlo v listopadu 1987.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 23; 1987 (6 issues) DM 120,—.

Table des Matières No. 6/1987

ARTICLES

<i>Růžička R.</i> : Propriété sociale, mode de vie et intérêts	545
<i>Vláčil J.</i> : La sociologie du travail et sa portée pour le pronostic social	562
<i>Večerník J.</i> : Les processus de distribution et le niveau de vie	576
<i>Boguszak M.</i> : La structure d'éducation de la Tchécoslovaquie en 1960-1980 et les variantes de son développement ultérieur	588

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Schenk J.</i> : Le modèle synergétique de la formation des opinions dans la société	616
---	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Maříková I. — Klůs P.</i> : Intérêts et besoins culturels des ouvriers	636
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Urbánek E.</i> : A. Vaněk, Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848-1980 (Dictionnaire des penseurs social-politiques et des sociologues tchèques et slovaques 1848-1980)	648
<i>Holda D.</i> : V. Čechák — J. Linhart, Sociologie sportu (La sociologie du sport)	649
<i>Kunst P.</i> : I. I. Dubinin — L. G. Gusljakova, Динамика обыденного сознания (Dynamique de la connaissance quotidienne)	653

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Karel Galla est décédé	655
<i>Dubský V.</i> : 11 ^{ème} session de la Commission de problème pour la coopération multilatérale des Académies des sciences des pays socialistes „Les processus sociaux dans la société socialiste“	655
<i>Herzmann J. — Tomek I.</i> : La sociologie et la paix	656
<i>Ražnok J.</i> : Reconnaître et changer la conscience de la société	659
<i>Hubáček O.</i> : Aspects territoriaux du mode de vie dans l'étape contemporaine du développement de la Tchécoslovaquie	661
<i>Šanderová J.</i> : 7 ^{ème} conférence nationale des sociologues d'entreprise	664
<i>Koudelka F. — Musil L.</i> : Symposium sur la stimulation du comportement de travail	666
<i>Matějů M.</i> : Conférence „Culture — société socialiste — personnalité“	668

Contents No. 6/1987

ARTICLES

<i>Růžička R.</i> : Social Ownership, Way of Life, and Interests	545
<i>Vláčil J.</i> : Sociology of Work and Its Significance for Social Prognosis	562
<i>Večerník J.</i> : Distribution Processes and the Living Standard	576
<i>Boguszak M.</i> : Czechoslovakia's Educational Structure in 1960-1980 and Va- riants of Its Further Development	588

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Schenk J.</i> : Synergetic Model of Opinion Formation in Society	616
---	-----

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Maříková I. — Klůs P.</i> : Cultural Interests and Needs of Workers	636
--	-----

REVIEWS

<i>Urbánek E.</i> : A. Vaněk, Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848-1980 (Dictionary of Czech and Slovak Socio- political Thinkers and Sociologists 1848-1980)	648
<i>Holda D.</i> : V. Čechák — J. Linhart, Sociologie sportu (Sociology of Sports)	649
<i>Kunst P.</i> : I. I. Dubinin — L. G. Gusljakova, Динамика обыденного сознания (The Dynamics of Everyday Consciousness)	653

NEWS AND INFORMATION

Karel Galla Died	655
<i>Dubský V.</i> : The 11th Session of the Problem Commission for Multilateral Cooperation of the Academies of Sciences of Socialist Countries "Social Processes in Socialist Society"	655
<i>Herzmann J. — Tomek I.</i> : Sociology and Peace	656
<i>Ražnok J.</i> : To Recognize and to Change the Consciousness of Society	659
<i>Hubáček O.</i> : Territorial Aspects of the Way of Life at the Present Stage of Development in Czechoslovakia	661

23. 1984.

Cena 10 Kčs

47 336

<i>Sanderová J.</i> : 7th National Conference of Enterprise Sociologists	664
<i>Koudelka F. — Musil L.</i> : Symposium on the Stimulation of Working Behaviour	666
<i>Matějů M.</i> : The Conference "Culture — Socialist Society — Personality"	668

Inhalt Nr. 6/87

ABHANDLUNGEN

<i>Růžička R.</i> : Soziales Eigentum, Lebensweise und Interessen	545
<i>Vláčil J.</i> : Soziologie der Arbeit und ihre Bedeutung für die soziale Prognose	562
<i>Večerník J.</i> : Distributionsprozesse und das Lebensniveau	576
<i>Boguszak M.</i> : Bildungsstruktur der Tschechoslowakei in den Jahren 1960—1980 und Varianten ihrer weiteren Entwicklung	588

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Schenk J.</i> : Synergetisches Modell der Anschauungsformierung in der Gesellschaft	616
--	-----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Maříková I. — Klús P.</i> : Kulturelle Interessen und Bedürfnisse der Arbeiter	636
---	-----

REZENSIONEN

<i>Urbánek E.</i> : A. Vaněk, Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1848—1980 (Lexikon der tschechischen und slowakischen sozial-politischen Denker und Soziologen)	648
<i>Holda D.</i> : V. Čechák — J. Linhart, Sociologie sportu (Soziologie des Sports)	649
<i>Kunst P.</i> : I. I. Dubinin — L. G. Gusljakova, Динамика обыденного сознания (Dynamik des alltäglichen Bewusstseins)	653

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Karel Galla</i> ist gestorben	655
<i>Dubský V.</i> : XI. Sitzung der Problemkommission für vielseitige Zusammenarbeit der Akademien der Wissenschaften der sozialistischen Länder „Soziale Prozesse in der sozialistischen Gesellschaft“	655
<i>Herzmann J. — Tomek I.</i> : Soziologie und der Frieden	656
<i>Ražnok J.</i> : Das Bewusstsein der Gesellschaft ist zu erkennen und umzuwandeln	659
<i>Hubáček O.</i> : Territoriale Aspekte der Lebensweise in der gegenwärtigen Entwicklungsetappe der Tschechoslowakei	661
<i>Sanderová J.</i> : 7. gesamtstaatliche Konferenz der Betriebssoziologen	664
<i>Koudelka F. — Musil L.</i> : Symposium über die Stimulation des Arbeitsverhaltens	666
<i>Matějů M.</i> : Die Konferenz „Kultur — sozialistische Gesellschaft — Persönlichkeit“	668

Vztahová složka natolik ovlivňuje složku činnosti, že jí ve skutečnosti proliná. Toto ovlivňování a prolínání je pravděpodobně obousměrné.

6. Vzhledem k obecně tradovanému názoru o nedostatku pracovních sil převládá představa, že je nutné pracovníky pro jednotlivé profese získávat. Méně se uvažuje o tom, že ti pracovníci, kteří v té či oné profesi neuspějí, nemají na ni společenský nárok. To se týká také pracovního zařazení.

7. Způsob chápání stimulačních procesů je výrazně diferencován pojetím vztahu mezi jedincem a širším společenstvím (pracovní skupinou, organizací, odvětvím... atd.). Ti sociologové, kteří zdůrazňují závislost vlastností a chování jedinců na vlastnostech a chování širšího společenství, zdůrazňují nutnost návaznosti změn mechanismu stimulace pracovního chování na změny struktury organizačních a fidicích vztahů. Sociologové, kteří zdůrazňují závislost vlastností a chování širšího společenství na vlastnostech a chování souhrnu jedinců, kteří jej tvoří, mají tendenci uvažovat o působení různých typů stimulů nezávisle na struktuře vztahů. v jejichž rámci dané stimuly působí.

Vzhledem k tomu, že řada dalších otázek zůstala nedořešena a že uvedené názory nelze považovat za zcela vyjasněné, budou lednová setkání v Brně pokračovat i v příštích letech. V roce 1988 se uskuteční setkání, zaměřené na téma: *Sociální kvality pracovního kolektivu jako činitel požadovaného pracovního chování v etapě přestavby hospodářského mechanismu*. Přípravy, které zahrnují hledání nové koncepce organizace aktivní práce všech účastníků sympozia, byly již zahájeny.

Členové brněnské pobočky Československé sociologické společnosti při ČSAV se snaží vytvořit tradici obsahově aktuálních, tvořivých setkání založených na aktivní týmové práci účastníků. Cílem těchto setkání by mělo být teoretické a empirické rozpracování konkrétních otázek společenské praxe a zprostředkování společně vytvořených poznatků do činnosti sociologických pracovišť. Tohoto cíle chtějí brněnští sociologové dosáhnout hledáním nových způsobů rozvíjení společných stanovisek a konfrontace rozdílných přístupů k sociálním stránkám práce a pracovního chování.

Ferdinand Koudelka
Libor Musil

Konference „Kultura — socialistická společnost — osobnost“

Pod tímto názvem se konala ve dnech 19.–21. května 1987 ve Velkém sále Ústředního klubu školství a vědy ROH v Praze konference s mezinárodní účastí, kterou uspořádala katedra teorie a řízení kultury filozofické fakulty Univerzity Karlovy společně s Ústavem pro výzkum kultury v Praze jako svůj příspěvek k oslavám 70. výročí Velké říjnové socialistické revoluce. Konference se uskutečnila v roce desátého výročí založení katedry, která na pražské filozofické fakultě programově rozvíjí nový studijní obor zaměřený na výstavbu teorie kultury v marxistických společenských vědách.

Zahraniční účast byla na konferenci velmi bohatá; nejpočetnější delegaci tvořili vědci pracovníci a vysokoškolští pedagogové ze Sovětského svazu, kde je otázkám teorie kultury jako nově se formující vědní disciplíny věnována již dlouhodobě zvýšená pozornost — inspirativní i pro ostatní společenské vědy. Ze socialistických států byli dále přítomni delegáti z NDR, Bulharska a Maďarska. Účastníci z ČSSR reprezentovali spektrum různých pracovišť zabývajících se výzkumem postavení kultury v životě lidí socialistické společnosti, problematikou řízení kultury a tvorbou kulturní politiky, vysokoškolskou pedagogickou činností či praktickými otázkami organizace kulturního života. Je pochopitelné, že vedle ryze kulturologických zde zazněly i četné sociologizující či přímo sociologické příspěvky.

Již ze samotného zaměření konference, obsaženého v jejím názvu, vyplynulo velmi široké tematické a obsahové rozpětí sledované problematiky. Samo jednání vyústilo především do řešení teoretických problémů na bázi kategoriálního vymezení kultury a metodologických východisek jejího zkoumání.

V tomto duchu byl zaměřen i hlavní referát prof. M. Brůžka, vedoucího katedry teorie a řízení kultury filozofické fakulty UK, který seznámil zúčastněné se stavem rozvoje teorie kultury v ČSR a analyzoval její současnou problematiku. Uvedl, že vědecké zkoumání kultury díky sovětským teoretikům postoupilo ve společenských vědách za poslední desetiletí značně kupředu: od vyjasňování obsahu a rozsahu pojmů, vymezení definic, od problematiky popisného či dynamického pojetí,

axiologického či neaxiologického vymezení kultury — k analýze funkcí, systému a struktury kultury a jejího začlenění do společenského procesu.

Adekvátní výzkum sociokulturní reality je podle M. Brůžka nezbytné založit na jednotě systémové, strukturální a funkcionální analýzy. Systém kultury je tvořen dvěma základními prvky — osobnostní formou kultury, která prezentuje lidské schopnosti, a předmětnou formou kultury, která vystupuje v podobě produktů lidské činnosti, jejichž prostřednictvím se předávají schopnosti dalším generacím. Struktura kultury ve své podstatě vyjadřuje vztah mezi dvěma základními prvky systému kultury. Tento specifický lidský vztah osvojování si světa člověkem se realizuje v procesu poznání — hodnocení — tvorby. Kultura má dvě základní funkce — humanizační a civilizační.

Výsledkem lidského osvojování jsou kulturní hodnoty, které vyjadřují stupeň dosaženého vztahu ke světu (realizovaný schopnostmi tvůrce) a mají normativní charakter.

M. Brůžek věnoval pozornost i problematice konstituování teorie kultury. Podle jeho názoru kulturologie není ještě běžně používaným pojmem a v těch případech, kdy jej jednotliví teoretici používají, se vlastně obsahově kryje s předmětem teorie kultury. Je zřejmé, že současný vývoj teorie kultury směřuje k formování vědecké kulturologie, jejímž základem by mělo být osvětlení zákonitostí vývoje a proměn kultury v procesu lidské činnosti. Přestože studium zákonitostí sociokulturního vývoje by mělo být hlavním předmětem kulturologických výzkumů, byla této otázce dosud věnována malá pozornost. Analýza této problematiky je pro výstavbu teorie kultury rozhodující. Vynucuje si ji sama praxe a požadavek předstihu vědeckého bádání před praktickou činností. Zatím však je možné nastínit jen základní problematiku, z níž vychází i vymezení teorie kultury: je vědou o vzniku a vývoji způsobu a forem lidské existence ovlivňujících úroveň lidského vztahu ke skutečnosti a rozvoj svobody.

V závěru svého referátu se M. Brůžek věnoval problematice významu kultury v současných přeměnách socialistické společnosti a zdůraznil přitom úlohu teorie kultury v procesu přestavby společenského vědomí a vytváření hodnot socialismu.

Po hlavním referátu vystoupili s koreferáty zahraniční účastníci a s diskusními příspěvky účastníci z ČSSR. Prof. J. A. Ždanov (rektor Rostovské univerzity, člen korespondent AV SSSR) rozpracoval — z hlediska filozofického kategoriálního aparátu a marxistické dialektiky — kategorie obecného, zvláštního a jedinečného ve vztahu k dynamickým proměnám kultury. Jednotlivé kategorie mají svůj odraz ve společnosti, kde kultura, determinovaná sociálně třídami, národními (národnostními) a osobnostními charakteristikami populace, vystupuje jako svébytná složka života ve vztahu k přírodě a sociální organizaci. Prof. Ždanov se dále soustředil na důležitý aspekt reprodukce kultury spočívající v intenzitě a kvalitě ovládnutí žádoucích forem kulturních činností. Tyto činnosti vycházejí jak z existence kulturních norem, tak z existence jedinečných forem osvojování světa člověkem.

Prof. V. M. Mežujev z Institutu filozofie AV SSSR nastínil ve svém vystoupení řadu otevřených metodologických otázek, věnoval pozornost různým přístupům k fenoménu kultury a rozdílům mezi sociálními a kulturními aspekty v životě lidí. Hlavní cíl vědního zájmu o kulturu spatřuje v úsilí kulturu „pochopit“ a navrhuje zkoumat ji jako a) filozofický problém, b) model situovanosti člověka ve společenské dělbě práce, c) historický proces ve vztahu ke kulturním ideálům.

Z hlediska sociologie byl zajímavý příspěvek prof. S. N. Ikonnikové, zaměřený k problematice historických tradic v kultuře. Ikonniková identifikuje tyto tradice v různorodosti kulturních procesů a chápe je jako specifické bohatství, představující orientační body pro budoucí vývoj lidstva. Při koncipování výzkumu a předmětu teorie kultury zdůraznila nutnost integrace poznatků z oblasti historie, filozofie, psychologie a sociologie kultury jako předpokladu pro koncipování zásad kulturní politiky.

T. R. Kandareli seznámil účastníky konference se stavem a vývojovými trendy současné Tbiliské školy teorie kultury, zdůrazňující význam rozvoje osobnosti člověka prostřednictvím kategorií „krásy“ a „umění“. V. Kabašinskas z Pedagogického institutu ve Vilniusu se zaměřil na vztah mezi sociálními činnostmi a osobností studentů a upozornil na vliv tzv. vlastní socializační (studentské) skupiny, která vytváří regulativy pro stupeň uvědomění si současné i budoucí sociální role.

Delegáti z NDR vycházeli ve svých příspěvcích ze sociologických empirických výzkumů v oblasti kultury. Prof. E. John (Univerzita K. Marxe, Lipsko) poukázal na důležitost výzkumů volného času pro poznání funkcí kulturních hodnot v socialistické společnosti. Zabýval se zejména problematikou rekreačních a kompen-